

# शाहजहाँ और बीजारी

मुग़लाना राजवंशाना अक़ अबलुत  
इतिहास.

— — — — —  
वृ. पं. आर्. डी. टुकि

अंग्रेज़ीपरची तयार करनार

**EPOCH.**

— — — — —  
अवधित घटना जेवा रचना, दर्शन के अल्लकारी;  
पिछावान यमे चनमाहि, मुम्त बने दरबारी;  
कर्म लगी गति ग्याही.

हजर हात.

डिजिटल रूप में

"आमरावा" प्रकाशन संस्थान, दिल्ली, १९५१.



19732

વિનોદનો સાગર નર્મ લેખક માર્ક-ટ્વેન, જે આ ગ્રંથનો મૂળ કર્તા છે તે ગ્રંથના આરંભમાં આ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ સંબંધે આ પ્રમાણે લખે છે:—“આ વાર્તા જે માણસે મને કહી તેને તેના પિતાએ કહી હતી, તે પિતાને વળી તેના પિતા તરફથી અને એમ ક્રમાનુસાર પિતા તરફથી પુત્રને કહેવામાં આવતાં તે ત્રણસો કરતાં વધુ વર્ષથી જલવાઈ રહી છે, તે ઐતિહાસીક હોય, કદાચ તે પુરાણીક હોય કે કદાચ દંતકથા પણ હોય. તે બની હોય કે ના પણ બની હોય, પણ છે તો બની શકે તેવીજ. પ્રાચીનકાળમાં ડાહ્યા અને લણેલાઓએ તેને બરી માની હોય; અલણ અને લોળા માણસોએ તેના ઉપર પ્રીતિ કરી તેને બરી માની હોય,” એમ પણ હોય. અને આ જમાનાના માણસો એમ પણ સાર જોયતા હોય કે, જે મોટા ઓદ્યાઓ માટે દેશીઓ નાલાયક છે તેઓ પણ જોખમકારી કાર્ય કરી શકે, અને તેઓ મોટાની લાયકાત દર્શાવી સર્વને આશ્ચર્યચકિત બનાવી મુકે; અને તેઓ એવો પણ વિચાર ધરાવતા હોય કે ‘જેઠેલો તે ઉભાની ગતિ શી જાણે,’ તેમ પ્રજાને શી ખીડાઓ છે, તેઓપર કાયદાનો ને સત્તાનો અમલ કેવા ધોરણે ચાલે છે ને તે સુખકર છે કે દુઃખકર છે તે ઉપરી અમલદારે અંધાર પીછોડો ચોઢી, જાતિ અનુસલ મેલવ્યા વગર યથાર્થ જ્ઞાન મલી શકે નહિ, એ સર્વે બનવા યોગ્ય છે.

# અનુક્રંિકા.

પ્રકરણ.	વિષયસંજ્ઞા.	પૃષ્ઠાંક.
૧	હું. શાહનદો અને લીખારી-એકે દિવસે જન્મ...	૧
૨	હું. ટોમની બાલ્યાવસ્થા.	૨
૩	હું. શાહનદો જોડે મુલાકાત...	૭
૪	હું. શાહનદો ઉપર વિદંબણ.	૧૪
૫	હું. રાજમહેલમાં શાહનદો ટોમ	૧૯
૬	હું. રાજદરબારી કેળવણી.	૨૭
૭	હું. બાદશાહી ખાણ.	૩૪
૮	હું. રાજમોહોર કયાં ગઈ ?	૩૭
૯	હું. સમુદ્રની સહેલ.	૪૦
૧૦	હું. પ્રિન્સ આફ વેલ્સની દુર્દશા.	૪૩
૧૧	હું. ગીલ્ડ હાલની ન્યાયક્ત	૫૦
૧૨	હું. શાહનદો અને તેનો રક્ષક.	૫૫
૧૩	હું. શાહનદો શુભ થયો.	૬૫
૧૪	હું. સ્વપ્નવત ટોમ.	૬૮
૧૫	હું. ઈંગ્લંડનો રાજ-લીખારી ટોમ.	૭૮
૧૬	હું. દરબારી ન્યાયક્ત.	૮૯
૧૭	હું. ફ્રેસેલો શાહનદો.	૯૩
૧૮	હું. લામટાઓનાં ટાળાંમાં શાહનદો.	૧૪૦
૧૯	હું. શાહનદો ખેડુતોમાં.	૧૧૩
૨૦	હું. શાહનદો અને સાધુ.	૧૨૧
૨૧	હું. શાહનદોનો છૂટકો...	૧૨૯
૨૨	હું. દગાનો ભોગ...	૧૩૫
૨૩	હું. શાહનદો એક કેદી તરીકે.	૧૪૩
૨૪	હું. છૂટકો ...	૧૪૬
૨૫	હું. હેન્ડન હોલ...	૧૫૦
૨૬	હું. ઈનકાર.	૧૬૧
૨૭	હું. કેદખાનું.	૧૬૯
૨૮	હું. ભોગ ...	૧૮૨
૨૯	હું. લંડનને રસ્તે...	૧૮૮
૩૦	હું. ટોમની બલિહારી	૧૯૨
૩૧	હું. બાદશાહી સ્વારી	૧૯૮
૩૨	હું. રાજ્યાભિષેક	૨૦૬
૩૩	હું. એડવર્ડ ઈંગ્લંડનો રાજ	૨૨૧
	ઉપસંહાર-ન્યાય અને કૃતજ્ઞતા.	૨૩૧



# શાહનદો અને ભીખારી.

પ્રકરણ ૧ લું.

શાહનદો અને ભીખારી-એકે દિવસે જન્મ.

ધરતી સનતી ૧૬ મી સદીની અઘવચમાં શરદરતુની એક રળિયામણી રાત્રિનાં લંડનનાં પ્રાચીન પરામાં કેન્ડીનાં નામથી જાણીતાં એક રાંક કુટુંબમાં એક પુત્રનો પ્રસવ થયો. સિલિયાં ત્યાં આરો નહીં એ કહેતી પ્રમાણે કેન્ડી કુટુંબની સ્થિતિ હતી; તેથી આત્મવા પુત્રના જન્મથી કુટુંબમાં કશો કિસાહ નહોતો, પણ ઉલટું એમ ધરજવામાં આવ્યું કે તારી જરજર શી હતી, કે અહિંયા આવ્યો? હવેના હવે મિત્રોનાં હાથે એજ દિવસે ઈંગ્લંડનાં રાજકુટુંબ, ટયુડરના કુળમાં પણ એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. તે જાળક રાજકુલથી પ્રકના જન્મથી વધામણાં દેવાં થાં, કેમકે ત્યાં તેની જરજર હતી. ઈંગ્લંડની સમગ્ર પ્રજાને પણ તેની જરજર હતી. ઈંગ્લંડની આખી પ્રજા પોતાના રાજકુટુંબમાં આવી એક પુત્રના જન્મ માટે ઉત્સુક હતી, એટલુંજ નહીં પણ પોતાની ઈચ્છા પ્રપૂર્ણ થવા માટે વખત, બે વખત, ધધર પ્રાર્થના પણ કરતી હતી. હમણાં તેમની લાંબા કાળની ઈચ્છા ધધરે પાર પાડી ત્યારે પ્રજાના હર્ષને પાર રહ્યો નહીં. પ્રજા હર્ષ થેલી થધ ગધ હતી. એ શુભ દિવસે સમગ્ર પ્રજાએ એક અસાધારણ ઉત્સવ પાળ્યો, જ્યાં ત્યાં ખાવાપીવાનું, નાચ રંગના અમકારા ઉડી રહ્યા, અને દિવસોના દિવસો સૂધી તે આનંદ ત્યાજ રહ્યો. જેમકે દિવસોના ઈલંડન શેહેર, ધનપતાકાઓ તોરણ અને વાગ્ગના ગગડાટથી જિવા લાયક થધ પ્રડ્યું હતું, તેમ રાત્રે, ગોપની, મૌજ મુજરા, નાચ રંગ, આતશબાજીઓ અને તાલક એટકથી રંગભિ સરખું દેખાતું હતું. દેશમાં, આત્મવા રાજપુત્રના જન્મની વાત શિવાય બીજી દર્શી વાત સંભળાતી નહીં, જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેની જ વાત; હોટલોમાં કેન્ડીશીખાનાઓમાં પણ તેની જ વાત, અને ધરેધર તેની જ સલામતીના ગાનો ગાતાં હતાં. કેનેડી આ પુત્રની જરજર ઈંગ્લંડને હતી, તેટલીજ બધકે તેથી પણ વધારે કાળજીથી તેનું જતન કરવામાં આવતું હતું. સાદીન અને રેસમના કપડાંઓમાં તેને લપેટીને રાત્રે દિવસ તેને ટયુડર વંશના આ શાહનદો પ્રિન્સ આર્થર વેલ્સને-હેરમાંની પૂરતી કાળજી રખાઈ હતી.

વખત કાઢતો, એટલે તેને મનથી તો એમનું હતું કે હું નવું કશું કરતો નથી. ભીખ માંગવાનો ધંધો તેને શીખવવામાં આવેલો હોવાથી, રાત્રે ઘેર જવાનો વખત થતાં તે એટલુંજ સમજતો કે જો હું ખાલી હાથે ઘરમાં જઈશ તો મારો આપ મારી તરફ ગુસ્સે થશે અને કદાચ ઠોકશે, પણ તેમાં તેને ધીરજ હતી કે, બ્યારે તેનો આપ એ પ્રમાણે ઘોડે ચઢશે ત્યારે તેની ઘાંટી વચ્ચે પડી તેને તેના હાથમાંથી છોડાવશે, અને વળી મોડી રાત્રે તેની મા પોતે કાંઈ માંગી લાવી હશે તેમાંથી પોતે લુખી રહીને પણ એકાદ સુકાં લુખાં પાઉંમો ટુકડો પણ તેને વહાલ કરીને ખવાડશે; તો જો કે એવું વહાલ અતાવવા માટે ટોમનો આપ તે આપડીને બ્યારે ત્યારે હલકી કરી નાંખવાને ચુકતો હતો નહીં.

ગમે તેમ હોય, પણ હુનાળામાં ટોમનો દિવસ ઠીક પેસાર થતાં. આ સમયે ભીખ માટેનાં સરકારી કાયદા તથા સજા બહુ આકરી હોવાથી, આપડો ટોમ પોતાનું પેટ ભરાય તેટલુંજ કથાવટીએ માંગી લાવતો, અને આકીનો જે વખત મળતો તે વેળા તે પડોસમાંના પેલા ખુદા પાદરી આવના ધરમાં જઈ બેસતો અને તેને મોહોડેની છન અને પરિયાંઓની વાર્તાઓ સાંભળી ગમત મેળવતો. પાદરીઆવા પણ પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવાને સારી તક મળતી જોઈ, હાથ વેહંતિયાં અને રાક્ષસોની, ભૂત, પલીતંની કે, બહુ ડિલ્લાઓની અને નંદારા કે સારા રાજા પાદશાહોની વાર્તાઓ અને તેમાંથી મળતું તાત્પર્ય સમજાવી ગમત લેતો; અને તેમાં તે પોતાનું સવળું આગલું પાછલું દુઃખ વિસરી જતો હતો. કોઈ કોઈ દિવસો તે કલાકના કલાક સુધી રાજા પાદશાહોની વાર્તા કહેતો, ને તેમાં એટલો તલ્લિન થઈ જતો કે રાત્રે પોતાનાં ખીજાના ઉપર પડ્યા પડ્યા, પડેજ કોઈ મોટા રાજાનો કે મુલકનો આદર્શાહ બની ગયો હોય અને દાંડમાદ ને દોરદમાં ચલાવતો હોય તેવા સ્વપ્ન પણ જોતો. નાહનો ટોમ પણ આ વાર્તાથી ભ્રમિત ચિત્ત થઈ ગયો હતો અને રાજકાજની તથા દાંડમાદની ગપસપો સાંભળી સાંભળી તેને એવું મન થયું કે હું રાજા તો નથી, રાજા થવાનોએ નથી, પણ શું એક ખરા રાજાને જેવાને પણ ભાગ્યશાલી નથી કે? એકવાર પોતાનો આ મોટો વિચાર તેણે, પોતાની પોળના પોતાના લંગોટિયાંઓ આગળ ઝાંઘેર કર્યો, એટલે તેણે તો તે સાંભળીને પિટ પકડી પકડીને હસ્યા અને ટોમની ખૂબ મસ્કરી કરવા લાગ્યા. એક બોલ્યો, “વાહ ! વાહ ! મારા ટોમ સાહેબ તમે તો ત્યારે રાજા થવાના કે ?” ખીજો બોલ્યો, “વાહ ! ભાઈ ટોમ ! તમે રાજા બનશો ત્યારે અને તો તડાકોજ પડશે જો !” આવી આવી મસ્કરીઓ થવાથી આપડો ટોમ લગાર શરમાઈ ગયો અને રાજાને જેવાનો પોતાનો વિચાર પોતાનો હૃદયમાં છુપાવી રાખ્યો.

અહા પાદરી આગળ જઈ બેસતો. ત્યારે દોમ વારંવાર ત્યાં પડેલી જુની પુરાણી ચોપડીઓ લઈ તેના પાના ઉથલાવતો અને કંઈ નહીં સમજ પડે તે પાદરીનાવા પાસે ખુલાસો માંગતો. પાદરીની વાતોથી અને આવી આવી ચોપડીઓ વાંચતાં તેના મગજમાં ફેરફાર થઈ ગયો. એ ફેરફાર તેને અહુ ભારી પડવા માંડ્યો. પોતાનાં ચીથરેલાં કપડાં, પોતાની દરિદ્રતા વગેરેનાં તેને વિચાર આવવા માંડ્યા અને લગાર સારાં કપડાં અને સારી સ્થિતિમાં પોતે હોય તો કેવું સારું એવી ઇચ્છા થવા લાગી. ધડીભર આવા વિચારો તેના મનમાં આવતા, પણ ખીજીજ રીતે તે પોતાના લંગોટિયાઓ બેડે કાઢવ કીચડમાં રમીને ગમત મેળવવા ઉતરી પડતો. ખીજી ગોડિયાઓ બ્યારે દેમ્સ નદીના કીનારા આગળ પાણીમાં પડીને કાઢવથી ખરડાયા, એક ખીજીને કાઢવથી રંગડોળતા કે પાણી ઉરાડી ગમત મેળવતા, ત્યારે આપણા આ ટીંગણ દોમ વિચાર કરતો કે, પાણીથી તો સરીફ સાફ અને સોજું થાય છે, તેથી તે નદીમાં આંગ ચોળા ચોળાને સાફ પણ કરતો. ચીપસાઇડમાં મેગોલ આગળ ભરાતા મેળાઓમાં કે લાંથી પસાર થતા બનાવો ઉપર દોમ ઘણીકવાર પોતાનું ધ્યાન દોડાવતો. ઉનાળાના એક દિવસે એનએસ્ક અને ખીજી ત્રણ જણને સ્મીથરીડમાં સળગાવી મુકવામાં આવ્યા. જેમને એક ધર્મગુરુ, એ સ્થિતિમાં બોધ દેવા હાજર થયો હતો તેના ઉપર તેનું ધ્યાન દોડ્યું અને તે અધુ શા કારણે થતું હશે એવા એવા અનેક ખ્યાલોથી તેના મગજમાં ચમત્કારિક ફેરફાર થવા માંડ્યો.

ધીમે ધીમે વાંચનથી અને સ્વપ્નાઓથી તેના મગજ ઉપર એવી અસર હતી જેથી કે, અદૃશ્ય રીતે તેણે રાજકર્તા સરખો દમામ ભળવવા માંડ્યો. તેની વાતચીતમાં અને રીતભાતમાં ન ધારેલી રીતે વિચિત્ર પ્રકારનો રાજવિવેક અને દરબારી અદબઅદા દાખલ થઈ ગયા. એ જેમ જેમ તેના ગોડિયાઓના બેગ્રામાં આવતું તેમ તેમ તેમની મસ્કરીનો તે આપડો ભોગ થઈ પડતો. તેમની ગમે તેટલી મસ્કરી અને ઠોડીઓ છતાં, દોમ પાછો હકંચો નહીં, અને બ્યારે સંજનાઓએ તેને મક્કમ બોલો ત્યારે જણે તેઓ પણ તેના હુકમમાં રહેવા લાગ્યા, એટલુંજ નહીં પણ થોડાજ વખતમાં તેઓ માનવા લાગ્યા કે દોમ આપણા કરતાં કાંઈક ચઢતો છે. પાદરીએ સંભળાવેલી રાજપાદશાહોની વાતો કે તેની એકાદ જુની પુરાણી ચોપડીમાંથી કાંઈ જાણ્યું ચમત્કારની વાત વાંચી તે બ્યારે પોતાના સોયતીઓ આગળ તે કહી સંભળાવતો ત્યારે તેઓ તેને કોઈ મહાન પુરુષ સમજી, માન આપતા. તેનાં આપરાક્રમોની વાંચવાખી તેઓ વળી પોતાનાં ઘરમાં, પોતાનાં માઆપ આગળ કરવા લાગ્યા, એ-

દેવે દોમ કેન્દ્રીની વિખ્યાતી તો આપમેળે આખા મોહલામાં વધવા માંડી. તેઓ સર્વ કોઇ તેની આહોશી અને અન્યથા સરખા ખવાસની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં. તેને બહુ આહોશ બેઠને કેટલાક ઉમરે પુગેલાં માણસો પોતાને કોઇ ચીજ નહી સમજણુ પડે તેના ખુલાસા પણ દોમ પાસેથી મેલવવાની ઇચ્છા ધરાવે, અને પોતાની આહોશી અને જ્ઞાનને આધારે તે જ ખુલાસા કરે તે ગમે તો ખોટા હો કે ખરા, પણ લોકોના તેપર પૂરવિશ્વાસ બેસે અને તેની હુશિયારીનાં વખાણુ કરે. આ પ્રમાણુ તે આખી ખોલમાં એક મોટો જ્ઞાની સરખો થઇ પડેલો; પણ કમનસીબ તે આપડાનાં એટલાંજ કે તેના પોતાના ધરમાંજ કોઇ તેને ગણકારતું નહીં; કારણુ તે લોકોનેજ આપડા દોમમાં કોઇ અસાધારણુ લાગતું નહતું.

દોમ સાહેબનું આ તો હુકે દાટયું અને પોતાના ગોઠિયાઓમાં બળ મોટો લા થઇ પડ્યા. ખાનગી રીતે પોતાના ગોઠિયાઓની તેમણે એક બાદશાહી દરખાસ્ત ઉભી કરી; પોતે રાજ થયાં, અને કોઇ ગોઠિયાને ગાર્ડ, કોઇને એમ્બરલેન, કોઇને ઘોડાવાળાં, કોઇને લાર્ડ અને લેડીઓ અને કેટલાકોને બાદશાહી કુટુંબીઓ ઠરાવ્યા. દરરોજ દોમની આ દરખાસ્ત ભરાતી અને તેમાં દોમ સાહેબ રાજ તરીકે આવીને ખીરાજમાન થતા; તેમને બાદશાહી દબદબા પ્રમાણેનું માનપાન આપવામાં આવતું; દરરોજ એ બાદશાહી કાઉન્સીલમાં રાજદરખાસ્તી સંવાલો ઉપર વાદવિવાદ ચલાવવામાં આવતો અને દરરોજ એ નામદાર ન્યૂદી ન્યૂદી આસાઓ ખરીતા વગેરે પોતાના લશ્કરી કે નૌકા અમલદારો, સુબાઓ વગેરે માટે બહાર પાડતો.

દરખાસ્તનું કામ ખલાસ થતું કે, પોતાના ચીથરેહાલ પોષાકમાં દોમ સાહેબ પેટનું કરવા નિકળતા. અહીંથી તહીંથી એકાદ પૈસો કે પાઉના સુકા પાકા દુકડાં મલ્યા કે 'આલે લાઇ પોઇસ' કરીને પાછા પોતાનાં સ્વખાવતુ દેખાવોની આગેવાની લેતા.

જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ એક ખરા રાજને જોવાની તેની ઇચ્છા વધારે ને વધારે બળવાન થતી ગઇ, અને પોતાની છંદગીને જાણુ તેજ એક હેતુ હોય તેમ જ્યાં જતો કે બેસતો હાં એની એજ વાત કરતો.

જનેવારી મહીનામાં એક દિવસે તે પોતાની ભિક્ષાવૃત્તિએ નિકળેલો, ચીથરેહાલ અને ઉઘાડે પગે ભટકતો ભટકતો છેક મીનસીંગ લેન અને અને લીટલ ઇસ્ટપાપના દૂરનાં મોહલાઓમાં જઇ ચઢ્યો. હાં આવેલાં ભહીયારખાનાઓની ખીરીઓમાં આમ તેમ ડાકીયા કરતાં એકાદ સોહરાયલા સુકાયલા સમોસા તરફ કે કોઇ ખીજ બાધાના પદાર્થ તરફ નજર દોડાવતો; કારણુ તેને મનથી તે ચીજ તો ફરેસ્તાઓને પણ મ-

જાવી હલેમ ગણાતી, અને તેમાં નવાઈ પણ શી? તેની સુગંધથી તેને  
 હવ લપલપ થતો. પણ કંઈ વધુ નહીં એટલે લુખ્યો ને લુખ્યો  
 પાછો ધરભણી વધ્યો. એ દિવસે આખો વખત ઝરમર ઝરમર વરસ  
 પડ્યો હતો અને ભટકતાં ભટકતાં તે સઘળો તેણે દીલ ઉપર ઝીલ્યો  
 હતો, એટલે રાત્રે તે ઘેર ગયો ત્યારે તમામ ભીંજાઈ તરખોળ થઈ ગ  
 હતો. ઘેર જતાંજ તેને ભીંજાયેલો અને મોડો આવેલો જોતાં, તેના આં  
 જરા તરા વાળમાં આવવાનું આપ્યું; પછી ગુપચુપ સુઈ જવાનો હુક  
 મીધો. તે પોતાનાં કાંકડા ખીંજાના ઉપર જઈને પડ્યો, પણ આખે  
 દિવસ તેની નજરે પડેલા દેખાવો વગેરે તેની આંખ આગળ રમ્ય  
 કરતા હોવાથી તેને કેમે કરી ઉંઘ આવી નહી. તે જ્યારે ઉઘાયો ત્ય  
 નજણે પોતે જરજવાહીરમાં સજ થયેલો શાહજહાં છે, તેવાજ કાંઈ રાજ  
 વંશી મહેલમાં ગ્રોટી પહેરા વચ્ચે સુતો છે, સંખ્યાબંધ નોકર ચાકરે  
 તેના હુકમો ઝીલી લે છે એવાં સ્વપ્ના તેને આવવા લાગ્યાં. પણ પ્રભાત  
 થતાં જ્યારે જાગ્યો ત્યારે પોતાને જોયો ને તેવો ચીકરેહાલ જોઈ તેણે  
 પોતાની સ્થિતિ માટે રડવા માંડ્યું.

### પ્રકરણ ૩ જી.

શાહજહાં જોડે મુલાકાત.

લુખ્યો ડાંસ જોયો તે સુતેલો ઉઠ્યો અને ઘરમાં તો મહાપ્રસાદ  
 હોયજ શાકે તે આરોગે? લુખ્યો ને લુખ્યો, રમતગમતમાં તે  
 આમ તેમ ભટક્યો, પણ તે ભટકવાડામાં પણ રાતના તરંગી સ્વપ્નાઓ-  
 નોજ વિચાર આવતો હતો. તે શું કરે છે અને ક્યાં જાય છે તેનું તેને  
 ભાન પણ નહોતું. હાવરા આવરા જોયો ભટકતો જોઈને રસ્તે મળતા  
 લોકો તેની મશ્કરી પણ કરતા, કદાચ એકાદ એ મથેરી પણ કાઢતા,  
 પણ તે કશાથી ગાપડા ટોમની શુદ્ધ ઠેકાણે આવતી નહિ. ભટકતાં ભટ-  
 કતાં તે છેક ટેમ્પલ ખાર સુધી જઈ લાગ્યો એટલે દૂર સુધી તે કાંઈ પણ  
 દિવસે ગયો નહતો. ટેમ્પલ ખાર નજરે પડતાંજ તે ક્ષણભર ચોકીને  
 વિચાર કરતો ઉભો. ટેમ્પલ ખારની રાજ મહેલના સરખી વ્યવસ્થા  
 જોતાંજ, પુનઃ તેના મનમાં પોતે રાજા બનવાના તરંગો આવવા માંડ્યા;  
 અને તરંગમાં ને તરંગમાં લાંથી તેણે ચાલવા માંડ્યું તે લાંડનના કોટની  
 બહાર નિકળી ગયો. આંડોડ એ વેળા નધારેલી રીતે મોહલો બની  
 ગયો હતો, એક આંજુ ઉપર ઘરોની નાહની હાર આવી રહી હતી, ખીજ  
 આંજુએ ઉમરાવોના મેહેલો આવ્યા હતા. ટોમ છેક આ અમીર મોહોલા



સુધી આવી લાગ્યો અને ચેરીંગ વીલેજનાં ગામડાને દેખાવ નિહાલવા લાગ્યો. આગળ વખતના કોઈએક રાત્રીએ ત્યાં આગળ ઉભા કરેલા કાંસ આગળ તે કાણુભર ખેડો, પણ તેનું ચીત-ઠેકાણે નહોતું-લાંથી તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું અને વેસ્ટમીનસ્ટરના મહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. આ મહેલ જોતાંજ તે છક્ક થઈ ગયો. તેના રાક્ષસી સ્થંભો, ગગન મંડળ સાથે વાતોના તડકા મારતું તેનું શિખર, ચોતરફ આવેલી વિશાળ ખાંખો, રાક્ષસી લોહમય ઝળહળ થતા કંટેરા, દરવાજાની બંને બાજુ ઉપર ખેસાડેલા ગ્રેનાઈટ પથરમાંથી કોરી કાઢેલા સિંહોનાં પૂતલાંઓ અને એવીજ ખીજ બાદશાહી દોરદમામની નિશાનીઓ જોઈ, બાપડો ટોમ દંગ થઈ ગયો. ખરા રાજકર્તાને નજરે જોવાની તક આ ઠેકાણે મળશે કે કેમ તેના વિભાસણમાં પડ્યો. તે પોતાના મન સાથે અખડવા લાગ્યો કે 'આ મહેલ તો બેશક રાજાનોજ હોવો જોઈએ, અને શું હવે હું ખરા રાજાનાં દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી નહિ થાઉં? અહા ધન્ય! ધન્ય! ધન્ય! ધન્ય! હહાહો.'

ઝળહળ થતા દરવાજાની દરેક બાજુ ઉપર, શસ્ત્રખંધ, પણ ગતિ-વગરનાં, બાદશાહી દોર અને દમામવાળા લશ્કરીઓનાં પૂતળાં ઉભાં કરવામાં આવેલાં હતાં, અને તેને પગથી માથા સુધી ચક્રચક્રતાં સ્ત્રીલનાં અખતરો પેહરાવેલાં હતાં. દરવાજાથી થોડેક છેટે ઘણાક ગામડીયા લોકો કે શહેરમાંથી આવેલા માણસો જો તક મળે તો રાજાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ભેગાં થયાં હતાં. આ દરવાજા ઉપરાંત ખીજ મોટા અનેક દરવાજાઓ ટોમના જોવામાં આવ્યા; ત્યાં ભપકાદાર રસાલા સાથની ભપકાદાર ગાડીઓની આવજાની ધમચકરી ચાલી રહેલી હતી. ટોમ બાપડો ધીમે ધીમે પગલાં ઉપાડતો પોતાના ત્રીયરેહાલ પોષાકમાં પહેરેગીરો નજદીક આવી લાગ્યો. તે વેળા તેનું અંતઃકરણ આશામાં ને આશામાં ધડકધડક થતું હતું હતું. તે મહેલની બારીઓમાં નજર કરતાં ડગ-મગતે ડગલે પગલાં ભરે છે તેટલાંજ જોયિતાં એક બારીના સોનેરી કંટેરામાંથી એવો એક દેખાવ નજરે પડ્યો કે જે જોતાંનેવાર તેણે પોતાના હૃદયના આનંદનો ઉભરો વિજળીની પેઠે બહાર પાડ્યો. તેણે શું જોયું? સુંદર વદનનો એક નાહનો છાકરો, રમતગમત અને બહાર કરવા જવાના પોશાકમાં, સાડીન અને રેશમનો ચક્રચક્રીત ઝભો પહેરી, જર-જહવેરાતથી ઝળહળ થતા, કમરે તેવીજ રત્નજડીત કટારી અને તરવાર લટકાવેલો, પગમાં ઉંચી જોડીનાં અરધાં ખૂટ સાથે, માથાં ઉપર સુંદર ધુમટાંદાર ટોપી ધાવેલી છે, તેવો તેના દીકરામાં આવ્યો. તેવાજ દમામદાર પોશાક સાથના ઘણાક મોટા માણસો તેની આંખુઆંખુ તેની તેહનાતમાં

ખડા હતા. હીરામોતી અને રેશમ સોડીનમાં મઢાયલા આ ઝળહળતા છોકરાને જોતાં જોમનાં દોલમાંથી વિજળીનો ચમકારો પસાર થઈ ગયો અને ખીછળ પજો તે યોકારી ઉઠ્યો, અહો! પરમેશ્વરે ભીખારી છોકરાની પ્રાર્થના સાંભળી છે અને મને ખરા રાજાનાં દર્શન આપ્યાં છે.

જવા ક્રોતક સાથે ટોમે, પોતાની ઇચ્છા પાર પડેલી જોઈ તેવી જ તેના અંગમાં એક જાતનો આનંદ વ્યાપી રહ્યો અને ખીછળ પજો ખીછળ એક ઇચ્છા તેને ઉત્પન્ન થઈ કે, નજદીકમાં જઈને આ રાજાઓને સારી રીતે નિરખવો. પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાની પરમેશ્વરને વિનતી કરતો કરતો તે દરવાજા નહક જવા આગળ આલ્યો કે તુરતે હાં પાછો જાવ તો એક લશ્કરીએ તેને ગરદનમાંથી પકડી આંચકા સમેત, બહાર બાબુએ ભેગાં થયલાં લોકોનાં ટોલાં તરફ દેખ્યો. આપણા ટોમની આ અવસ્થા જોઈને લોકોએ તેની ખૂબ ઠોકલી કરવા માંડી, અને ઉપરથી સિપાઈ-દાદાએ વળી ચોપરવંદી કરવા માંડી તે તો જૂદી જ. આ સંઘર્ષો બંનાવ પેલા આજક રાજાની નજરે પડ્યો હતો અને તે સઘળું તે ધ્યાનથી જોતો હતો. છેલા બનાવ જોતાં જ તેને પેલા લશ્કરી પહેરેગીર ઉપર ગુસ્સો ઉપજ્યો અને એવી જ ગુસ્સાભરી આંખો સાથે તેણે તેને ઠપકો આપવા માંડ્યો:—

“આવા એક ગરીબ છોકરા તરફ આટલી સખતાઈ બતાવવાની તું કાં હિમત કરી છે? આ દેશનો રાજા-મારા પિતાની એક ગરીબમાં ગરીબ પ્રજા પ્રત્યે આવી ચાલ ચલાવવાની તું કેમ હિમત કરી છે? જોલ દરવાજા, જોલ એકદમ, અને તેને અંદર આવવા દે. શું તું આંધળો છે? ભેગાં થયલાં લોકો મને માન આપવાને પોતાના માથા ઉપરથી ટોપીઓ કાઢી ઉભાં છે તે? શું તું સાંભળતો નથી કે તેઓ પોકારે છે કે જીરું છવ રહો, શાહજાદો પ્રિન્સ આફ વેલ્સ?”

દરવાજા ઉપરના લશ્કરી પહેરેગીરો રાજાઓના આ વચનથી ડગ થઈ ગયા; શરમથી તેઓએ પોતાનાં હથિયાર નમાવી માન આપ્યું, મેહેલના દરવાજા ઉઘાડી નાંખ્યા, અને આપણા ટોમ-ભીખારી રાજા-ખરા રાજા સાથે શેફહેન્ડ કરવાને પોતાનાં તોફાં ચીકરેલાં ચોપાકમાં અંદર દાખલ થયા, તે વેળા ફરીને તેઓએ નમન કર્યું.

ટોમને વિવેકથી અંદર બોલાવી શાહજાદાએ તેની શરમ અને જૂદીક દૂર કરવાને પ્રશ્ન કર્યો:—

“અલ્યા, તું થાકેલો અને લુખ્યો દેખાય છે; તારા પ્રિય એમદખી ચલાવ્યામાં આવી છે; આવ મારી સાથે.”

સંખ્યાબંધ દાસદાસીઓ રાજાનો બોલ ઉપડવાને સાં ખડા હતા

“મારે ? તું આટલો નાનુક અને નાહનો છે છતાં ! સાંભળ ત્યારે, આજની રાત પડે તે પહેલાં તેને પેલા ટાવરમાં પકડી મંગાવીશ. મારે પિતા જે રાત્રી છે તે--”

“પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે; સાહેબ-પણુ તે ડોકરીનો હલકો દરજ્જો તમે તદ્દન બુઝી જાઓ છો. ટાવર તો માત્ર મોઢાઓને માટે છે.”

“અચીતન-તેનો તો મેં વિચારજ કર્યો નહિ ત્યારે તેને શું સજા કરવી તે હું હવે પછી વિચાર કરીશ. તારો આપ તારી જોડે માયાથી વર્તે છે ?”

“નહિ, સાહેબ,”

“કદાચ આપ તેમ વર્તે. મારા પિતાનો સ્વભાવ પણુ છેક ઢીંગલીનો જેવો તો નથીજ. તે પણુ કોઈવાર પોતાનો ભારી હાથ ઉગામે પણુ મારતાં અચકી જાય છે, પણુ બુઝી તો ચલાવેજ. વાર એ તો ઠીક; તારી મા કુવી છે ?”

“તે બહુ બક્ષી છે, સાહેબ, અને મને કદી સંતાપતી નથી; અને જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્ય પણુ તેના સરખીજ છે.”

“તે જાનેતી વય શું છે ?”

“પંદર વરસ, સાહેબ.”

મારી બેઠન લેડી એકીજાગેથી વય ચૌદ વરસની છે, અને પેલી મારી પિત્રણ લેડી જેન એ તો મારી સમ છે, તે જાને સાદી અને માયાળુ છે; પણુ મારી બેઠન લેડી મેરી તો સદાની ઉદાસીન છે. અરે પણુ હાં તારી બેઠનો પોતાના ચાકરાને હસ્યાની મનાઇ કરે છે કે કેમ તે તો મને કહે.”

“ચાકર ? આહાહા ! શું તમે એમ ધારો છો કે તેઓની સેવામાં ચાકર નક્કર છે ?”

શાહજહાં થોડીક પગ વિચારમાં પડ્યો અને જાણે કોઈ સ્મરણ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યો :—

“પણુ કાં નહિ ? ત્યારે રાત્રે તેમના પોશાક વગેરે કોણુ કાઢે છે અને સવારે પોશાક કોણુ પહેરાવે છે ?”

“કોઈજ નહિ, સાહેબ; તેઓની ઝિવા તે શું પોશાક બદલાવે હોય કે તેની વાત ?”

“શું તેમને પોશાકજ નથી ?”

“આહા ! રામરામ કરો સાહેબ ! જોઈ તમને સલામત રાજે, તે આપડીઓને વધુ પોશાકની જરૂર પણુ શા ? સાચુંજ બોલું તો તેમની માસે બે પોલકાં પણુ નથી.”

“આ તો બહુ અજાણ્ય નિવું તું બોલો છો. માફ કરજો હો. હું



તેઓને આ ખનાવ બહુ હાસ્યકારક અને લગ્નરૂપદ સરખો લાગ્યો, અને તેઓ શાહનદાને વારવા ગયા, પણ શાહનદાએ એક રાજવંશી દુકારથી સધળાઓને દૂર કરી ચૂપ રાખ્યા. શું થાય છે તે જોતા સધળાઓ ત્યાં ને ત્યાં પૂતળાં જેવા ખડા થઈ રહ્યા. શાહનદા એડવર્ડ, ટોમને મેહેલમાંના એક અતિ સુંદર શણગારેલા ચોરડામાં લઈ ગયો, જેને તે પોતાનો ખાનગી ચોરડા તરીકે ઓળખતો હતો. આંખના એક પલકારા સાથેના હુકમ થતાં ત્યાં આગળ ઉંચું ભોજન લાગી ટોમ આગળ મુકવામાં આવ્યું જે તેણે તો શું પણ તેની સાત પેઢીમાંના કોઈએ આખ્યું તો નહિ પણ જોયુંએ નહિ હોય. રાજવંશી પહોરોણાની સેવા મદારત કરવાને તાજીમતવાળો કરીને સૈંકડો ચાકર નફરો ત્યાં ઉભા હતા તે સધળાને એડવર્ડ વિદાય કરી દીધા. અને ટોમને ધીમેસથી ભોજન કરવા સમજાવ્યો. લુખ્યો ડાંસ થઈ રહેલો ટોમ, ઉપરાઉપરી કોળીયા ભરવા લાગ્યો અને તે વેળા શાહનદાએ તેની જોડે આ પ્રમાણે વાત ચીત કરવા માંડી:—

“છોકરા, તારું નામ શું છે ?”

“મારું નામ ટોમ કેન્ડી છે, કેમ ઠીક છે કે નહિ, સાહેબ. ?”

“કાંઈક વિલક્ષણ છે; તું ક્યાં રહે છે ?”

“શેહેરમાં, સાહેબ; પુડીંગ લેનની બહારની, આશ્વળ પોળમાં.”

“આશ્વળ પોળ શું ? એ વળી ખીજું વિલક્ષણ નામ છે. તારા માતપિતા જીવે છે કે ?”

“માતપિતા જીવે છે સાહેબ, મારી એક દાદી પણ છે. સાહેબ; જે મારા તરફ બહુ મમતાળુ છે; પ્રભુ મને ક્ષમા કરે—એ જોડીયા બેઠેલો છે. એકતું નામ “નાન” અને ખીજું નામ “બેટ” છે, સાહેબ.”

“હારે તારી દાદી તને ચાહતી નથી એમજ હું માનું કે ?”

“ખીજા કોઈને પણ તે ચાહતી નથી, એવી નાપાક છે નામવર સાહેબ. તેનું અંતકરણ પાપી છે અને આખો દિવસ કુતર્ક પણ તેવાજ કરતી રહે છે.”

“હારે તારી ખજાર પણ લે છે કે ?”

“શું કહું સાહેબ ? ઉંઘમાં પડે કે છાકડી થાય તેટલોજ વખત તેણીને હાથ સંખણો રહે છે, પણ સાવધ થઈ કે તેનો હાથ ચાતુ ને ચાલુજ.”

આ સાંભળીને શાહનદાની આંખમાં ગુસ્સો ચઢ્યો અને પોકારી ઉઠ્યો, “શું તને મારે છે કે ?”

“બેશક, મારા મેહરખાન.”

“મારે ? તું આટલો નાનુકે અને નાહનો છે છતાં ! સાંભળ લારે, આજની રાત પડે તે પહેલાં તેને ખેલા ટાવરમાં પકડી મંગાવીશ. મારો પિતા જે રાજા છે તે--”

“પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે; સાહેબ-પણ તે હોકરીનો હલકો દરજ્જો તમે તદ્દન ભુલી જાઓ છો. ટાવર તો માત્ર મોટાઓને માટે છે.”

“ખચીતજ-તેનો તો મેં વિચારજ કર્યો નહિ લારે તેને શું સજા કરવી તે હું હવે પછી વિચાર કરીશ. તારો બાપ તારી જોડે માયાથી વર્તે છે ?”

“નહિ, સાહેબ,”

“કદાચ બાપ તેમ વર્તે. મારો પિતાનો સ્વભાવ પણ છેક ઢીંગલીના જેવો તો નથીજ. તે પણ કોઈવાર પોતાનો ભારી હાથ ઉગામે પણ મારતાં અચકી જાય છે, પણ ભુલી તો ચલાવેજ. વાઈ એ તો ઠીક; તારી મા કેવી છે ?”

“તે બહુ ભલી છે, સાહેબ, અને મને કદી સંતાપતી નથી; અને જ્ઞાન તથા એટલું પણ તેના સરખીજ છે.”

“તે જાનેની વય શું છે ?”

“પંદર વરસ, સાહેબ.”

મારી બેઠન લેડી એકીજાળેથની વય યૌદ્ધ વરસની છે, અને પેલી મારી પિત્રણ લેડી જેન એ તો મારી સમ છે, તે જાને સાદી અને માયાળુ છે; પણ મારી બેઠન લેડી મેરી તો સદાની ઉદાસીન છે. અરે પણ હં! તારી બેઠનો પોતાના ચાકરોને હસ્તાની મનાઈ કરે છે કે કેમ તે તો મને કહે.”

“ચાકર? આહાહા! શું તમે એમ ધારો છો કે તેઓની સેવામાં ચાકર નક્કર છે?”

શાહજહાં થોડીક પંજ વિચારમાં પડ્યો અને જાણે કાંઈ સ્મરણ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યો:—

“પંજ કાં નહિ? ત્યારે રાત્રે તેમના પોશાક વગેરે કોણ કાઢે છે અને સવારે પોશાક કોણ પહેરાવે છે?”

“કોઈજ નહિ, સાહેબ; તેઓના એવા તે શું પોશાક બધાં હોય કે તેની વાર્તા?”

“શું તેમને પોશાકજ નથી?”

“અહા! રામરામ કરો સાહેબ! જોદા તમને સલામત રાખે, તે બાપડીઓને વધુ પોશાકની જરૂર પળું શી? સાચુંજ બોલું તો તેમની પાસે બે પોલકાં પણ નથી.”

“આ તો બહુ અન્યાય જોવું તું બોલે છે. માફ કરજો હો. હું

“ભલા છોકરાઓ, તમારા માસ્તરને જઈને કહો કે, શાહનદો એડવર્ડ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ તારી જોડે વાત કરવા માંગે છે.”

આવો ચીકરેહાલ, ઉઠાડે પગીઓ છોકરા તે વળી શાહનદો ક્રમ હોય એવી શકા સર્વ છોકરાઓને કુદરતીજ થઈ, અને તેથી તે સંઘળાઓ એકદમ મોટે અવાજે ખડખડ હસી પડ્યા અને લગાર લડપડ સરખો એક પોરિયો તો તે આપડાનું પકવવા બોલ્યો:—

“શીક શીક તુ શું તે નામદારનો કાંઈ સંદેશો લાવ્યો છે કે, લીખારડા?”

આ કઠોર વચન સાંભળીને શાહનદાના તો વાળેવાળ ખડા થયા, તેની આંખો ગુસ્સાથી લાલ ચોળ થઈ ગઈ અને એતે જાણે કાંઈને હમણાં હુકમ કરવા માંગતો હોય તેવો આવભાવ કરવા લાગ્યો, પણ હુકમ ઉપાડે તેનું તો કાંઈ હતું નહિ, આર ઉલટું તેના તે ચહેનચાળા જોઈને સંઘળાઓ વળી મોટે અવાજે હસી પડ્યા; અને એક જાણે તો બોલી ઉઠ્યો કે,

“અરે જૂઓ, જૂઓ, જાણે કમરે તરવાર બાંધી હોય અને જાણે પોતે ખરાજ શાહનદો હોય તેમ કમર આંગળ તરવાર લેવા લાઈ કરે છે!”

આ કઠોલીથી સંઘળા છોકરાઓ વધારે જોરથી હસ્યા અને તે જોઈને આપડો શાહનદો જરાક દમામ રાખી બોલ્યો કે,

“હું બેશક શાહનદો છું; અને મારા પિતાની બક્ષેસથી પોશાઈને તમે મારા તરફ આવી ચાલ ચલાવો છો તેનું પરિણામ તમારા જોરલા-ભમાંજ આવશે એમ મને લાગે છે.”

એડવર્ડના આ દમામથી છોકરાઓ વધારે હસવા લાગ્યા પછી ને છોકરાઓ પહેલા મશ્કરી કરી હતી તે મોટેથી પોતાના સાંપતીઓને કહેવા લાગ્યો કે,

“ઓ, કુગાલ ગુલામો! જો નામદાર શાહનદાની પિતાના નીમક ખાનારાઓ, તમને કંઈ વિવેકની ખબર છે કે? સંઘળાઓ એકદમ શું જાણે પડી તે ખુદાવંદના આ “ચીકરેહાલ” શાહનદાને એકદમ પગે પડો.”

આ મશ્કરી સાંભળતાં સંઘળાઓ જાણે ખંરેખર પગે પડતા હોય તેમ કુઠામાં શું જાણે પડી નમન કરવા લાગ્યા એટલે તે જોઈને શાહનદાની ધીરજ રહી નહિ. પોતાની નજદીકમાં ઉભેલા છોકરાને જોરથી લીત મારી જુસ્સાથીજ તે પોકાર્યો કે,

“આને તો આ તારે લાયકું છે તે લઈ લે, અને કાલે તારી વાત, જે તને કેમ ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવે છે તે?”

હવે મશ્કરીની હદ થઈ ગઈ; હસાહસ બંધ થઈ અને સંઘળા પોરિયાઓ પોતાના ભાઈબંધને પડેલી લાતથી ઝડપમાં આવ્યા, અને સંઘળાઓ પોકારી ઉઠ્યા,

“અરે શું જુઓ છો, ઠોક્રા એને, ધસડો અને પેલી ધોડાની તળાવડી.  
આગળ, ક્યાં ગયા પેહેલા કુતરા, આ પેહેલા રથા, ધસડો સુઅરો, ધસડો !”  
આ બોલ બોલતાં જ્યાં આગળ એવો દેખાય થઇ રહ્યો કે, ઈ  
વડમાં કદી તેવો જાન્યો નહિ હોય. આપડા શાહનશાહનું કામળ અંગ  
લકુપકુ સરખા પોરિયાઓએ કુટી કાઢ્યું અને કુતરાઓ ને તેની તરફ  
છોડ્યા તેથી તે આપડો રાજાઈ બોળાઈને તદન લોથપોથ થઇ ગયો.  
જેમ જેમ સૂર્યનારાયણ દેવ ક્ષિતિજમાં પેસવા લાગ્યો અને રાત નજ-  
દીક આવતી ગઇ તેમ તેમ શાહનશાહ વધારેને વધારે ગભરાવા લાગ્યો.  
શેહેરની ધસ્તીમાં છતાં પોતાને કોઇ દારણુ વન વગડામાં હોય તેમ  
ધારવા લાગ્યો. આખું શરીર વાગવાથી છોલાઇ ગયું હતું, હાથોમાંથી  
લોહી નિકળતું હતું, અને શરીર ઉપરનાં ચીરો હતાં તેમાં પૂરાં ચીરે હવાન  
થઇને કાલ્લકીયલમાં લયક્રમોળ થઇ ગયાં હતાં. તે રસ્તો છોડીને કોઇ  
શાંત જગા મેળવવાને કે કાંતો રાજમહેલ તરફ પાછો ફરવાના હેતુથી  
તે આગળ ને આગળ આલ્યો, અને તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ ગુચવાતો  
ગયો; અંતે તે એટલો થાકીને લોથપોથ થઇ ગયો કે એક ડગલું ભરવાની  
પણ તેનામાં આય રહી નહિ. કોઇપણ રસ્તામાં મળતું તો તેને કશો  
સવાલ કરતો નહિ, કારણુ તે સમજતો કે હું મારું મોહ ઉઘાડું છું તો  
મને વધારે ને વધારે અપમાન આપવામાં આવે છે. એમલ યોગ એવું  
નોમ તેને ધાંદ રહી ગયું હતું અને તેજ તરફ તે ગમડતો આલ્યો જતો,  
અને વિમાસ્તો કે, મારું જોર પુરેપુરું ખપી જાય તેટલા સુધીમાં એ  
કંગાલ ક્ષિતામાં પહોંચી જાઉં તો વાહવાહા તેના મનમાં એમ લાગતું કે  
હું જ્યાં જઈશ એટલે જ્યાંના લોકો હું અરોગ શાહનશાહ છું એમ માનશે  
અને પોતાના ટાંમને મેળવી આપવાનો મને આગ્રહ કરશે. કાંઈક સર્ચ  
આગળ પડેલા ભાર તો તેને વારંવડીએ યાદ આવતો અને દાંત કચકચાવી  
તે ગમડતો કે, “હું ક્યારે તે કમગમ પોરીઆઓને સંજ કરીશ. સંજ  
તો એવી કંઈ કે એ ધર્મખાતુન કાંદી તાણું અને કંગાળ પોરીઆઓને રખ-  
ડાવી મારું આજન્ના દિવસનો પાક તો મને જન્મપર્યંત અમરણુ કરાવશે.” (૨)  
રાત પડવા માંડી, દીવાઓના અજકાંટ દીસવા લાગ્યા. અધુરામાં  
પુરું વરસાદે ઉપરથી ધોધબંધ પડવા માંડ્યું; પવન તો ફેફ ફે માંડે  
કામ અને રાત તો આપડાને એવી ભયાનક લાગવા માંડી કે, તેની છાતી  
ધડકવા લાગી, છતાં ધરત્યાર અને રાજમહેલનો આ ધણી અને રાજ  
ગાદીનો વારસ હોમત રાખીને એક જ પોળમાં પોહોંચી જવાને આખ

બોટી અને મૂખાંધ ભરેલી ખજાર સાંભળવી નહિ, તેમ અંહાર ફેલાવવી નહિ, અને જે કોઈ તેમ કરશે તેને મોતની સજા કરવામાં આવશે.”

શાહબદો દીવાનો થઈ ગયો છે એવી જે ધુસધુસ મહેલમાં ચાલી રહી હતી તે આવી ભયંકર હાક બેસાડવાથી ઘડીમાં ચૂપ થઈ ગઈ.

ગરીબ આપડો ટોમ ! તે કાંઈક જીવને ઠેકાણે આણી દીવાનખાનામાં દરવાજા તરફ પગલાં ભરવા લાગ્યો, એટલે દરવાજા આગળ તેને સલામતી આપવા લેગા થયલા અમીર બિરાવોમાં ખાંધી ધુસધુસ ચાલી, “હૈ ! હૈ જૂઓ ! શાહબદો આપણી સલામતી લેવા આવે છે.” તુરંતજ અમીર બિરાવો રીતસર અદબ કરી ઉભા રહ્યા, અને તેમની પાછળ દરબારી તખીઓ અને નોકરોનું સરઘસ ગાડવાઈ ગયું.

તે સઘળાઓને વચ્ચે રસ્તા ખુલ્લો રાખી બે બાજુએ વેહચાઈ ઉભેલા જોઈ ટોમ સમજ્યો કે, એમના વચ્ચેથી પસાર થઈ જવું. તે પ્રમાણે તે ધીમે ધીમે ચાલ્યો, જે વેળા ફટલાક ચઢતી પક્ષીના ઉમરાવોએ તાજીમને ખાતર તેના હાથ પકડ્યા. એમ ચાલતાં ચાલતાં તે એક ખીજા દીવાનખાનામાં દાખલ થયો, એટલે પેલા દીવાનખાનાના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. દીવાનખાનામાં જઈને ટોમ એક તરફ જઈને ઉભો કે સઘળાઓ તેની આજુબાજુ ઉભા રહ્યા. તેની છેક નજદીકમાં મોટા કદનો, બાજુ ઠીમસુજ હોય તેવો એક દેખાવનો માણસ, કરડા દેખાવથી ભર્યા ચઢાવી બેઠો હતો. તેનું મોટું માથું કેવળ કાબરચિત્રુ થઈ ગયું હતું. તેના કદના પાણુ તમામ કાબરચિત્રા થઈ ગયા હતા. તેનો પોશાક ઉમદા મખમલનો હતો, પણ દેખાવમાં જૂનો અને કોઈ કોઈ ઠેકાણેથી ઘસાઈ ગયો હતો. તેના સુઝી આવેલા એક પંગતને એક મોટું ઓસીકું દાખવામાં આવ્યું હતું અને તેપર પાટાઓ ખાંધી લીધા હતા. દીવાનખાનામાં આટલી ખાંધી ગીરદી જતાં તદ્દન શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. સઘળાઓ શીર નમાવી રહ્યા હતા, પણ આ જાડો માણસજ તેથી ઉલટી રીતે દેખામયી બેઠો હતો. આ કરડા દેખાવનો માણસ તે આક્રમક હેત્રી ઇલંડનો રાજા હતો. સર્વત્ર શાંતિ થયા પછી રાજાએ જીભ છૂટી કરી અને જેમ જેમ તે બેલતો ગયો તેમ તેમ તેના બાપણ અને દેખાવમાં નિરમાશ આવતી ગઈ. તે બોલ્યો—

“હમણું કેમ છે, મારા લાડકા એડવર્ડ ? આ તારો ભલો પિતા જે તને આપે છે, તારા તરફ પ્રીતિ રાખે છે, તેને તું દેખાવો ઉદાસીન ચહેરા કરીને કગવા માંગે છે કે કેમ ?”

ગરીબ આપડો ટોમ ! આ સઘળું બાપણ તે મુંગો મુંગો હાંફ લોડાંજો બની સાંભળતો હતો, તેવામાં “હું તારો પિતા” એવા શબ્દો

સાંભળી, બાલુ વિચળીથી ચોકચો હોય તેમ ચમકી પોતાના હાથ ઉંચા કરી બોલી ઉઠ્યો—

“તુ રાજા દેસાએ તો મેં ભારી દરજા બળવી નથી.”

આ વાક્ય સાંભળી રાજા તો ચિત્તવ્રમ સરખો બની ગયો. ક્ષણભર તેણે ટોમ તરફ ટગર ટગર નેચાં કીધું, પછી એકબવાર આંખો ઢાંકી, ગુચવણમાં પડી ભારી નિરાશા સાથે બોલી ઉઠ્યો—

“અફસોસ, ઉડેલી અફવામાં કશી સચાઈ નથી. એમ હું માનતો હતો, પણ મને લાગે છે કે તેમ નથી.” દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી ચંચુને માયાળુ શબ્દોમાં તે બોલ્યો, આવ બેટા આવ, તું તારા પિતાને બેટ; મને લાગે છે કે તારી તબિયત સારી નથી.”

આ શબ્દો સાંભળતાં, કેટલાક અમીરો ટોમને હાથ આપીને રાજા હજુર લઇ ગયા, જે વેળા ટોમ થરથર ધ્રુજતો હતો. રાજાએ, ટોમને બંને હાથોથી બાંધીને કંપી કરી, અને ચોકોવાર બહુ ચિંતા અને હેતથી તેના ચહેરા ઉપર નજર નાખી, તે વધારે ઉંડા દીલની લાગણીથી બોલ્યો—

“બેટા, શું તું તારા પિતાને જાણખતો નથી? એવું ગાંડું ગાંડું બોલીને તું મારી છાતી ઉપર પથ્થર ને મૂક, અને સ્પષ્ટ કહે કે, હા પિતાજી હું તમને બાલું છું. મને જાણજે છે કે નહિ? જાણખું છું એમ બોલ, એમ બોલ દીકરા!”

એ શબ્દ, તું મારો નામંવર પિતા છે, જેનું નામ સાંભળીને કંપારી છુટે છે; રામ તારૂં રક્ષણ કરે!”

“ખચીત, ખચીત, તું ખરે બોલ્યો, દીકરા, ખીલી માં, શા માટે તું, આટલો ધ્રુજે છે, અહીં એવું કંઈ નથી કે જે તારો એક વાળ વાંકો કરી શકે; જે સંધળાઓ અહીં છે તે સર્વ તને ચાહે છે. હવે તારી તબિયત લગભગ દીક લાગે છે; તારા ખરાબ સ્વપ્ના જતાં રહ્યાં છે, નહિ? અને હવે તું પોતે કાણ છે તે પણ તે બંધાયું છે, નહિ વાર? હવે ફરીથી તું એમ બોલતો નહિ કારણ કે તેમ બોલે છે એટલે શોક કહે છે કે કાંઈક તારી ડાગલી કંઈ અચકી છે.”

“હું અરજા ગુમરું છું, જો નેકનામ ખુદાવંદ કે ને માઈ માનતા હોતો હું કહું છું કે, હું સાચું બોલ્યો નથી, કારણ કે હું તો તારી ગરીબમાં ગરીબ પ્રેમનો એક સંકમાં રાંક રહીશ છું; બીજાં તરીકે જન્મ્યો છું, અને માત્ર એક કેમનસીબ સંજોગથી હું આ મહેલમાં આવી અટક્યો છું, તો જો કે તેમાં મને કંઈક આપવા જેવું કેશું નથી. હું હજુ મોતને લાયક થયો નથી, અને મને બચાવવાને તારો એક શબ્દજ અસ છે.”

“એમાના બોલના બોલ, વહાલા પુત્ર તું મરવાને લાયક નથી, તારાં બાવરા મનને ધમ્મર શાંતિ આપો.”

ટોમ, “આ સાંભળીને ખુશાલીને પોકાર કરતો પગે પડ્યો અને બોલ્યો—

“તારી આ દયાનો પ્રભુ તને બદલો આપશે, મારા નામવર રાજ, અને તે સદા તારું રક્ષણ કરે.” આટલું બોલી ટોમે પોતાની આગળ ઉભા રહેલા બે લોર્ડ હજુરિયાઓ તરફ ફરીને કહ્યું; સાંભળ્યું કે, રાજએ મને જીવતદાન બદલ્યું છે. સંધ્યાનાંઓએ ફરી એકવાર તમન કહ્યું પણ કાંઈ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યું નહિ. અંતે ટોમ લગાર ગુંચવાઈ રાજ તરફ ફરી બોલ્યો, હવે હું જાઉં?”

“જાવ ? તારી ધર્યા હોય તો બેલાશક જ, પણ થોડો વારતો બેસ, હાલ તું ક્યાં જવા ધારે છે?”

ટોમે નેત્ર મીચી દીધાં અને બહુજ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો—

“કર્મ સજોગે હું આડે રસ્તે દોરવાયો; પણ હું મને સ્વતંત્ર માતું છું, અને તેથીજ જ્યાં હું જાઉં-એ અને જે કંગાળિયતમાં ઉછર્યો છું, અને જ્યાં મારી માતા અને બેહતો રહે છે ત્યાં જવાની ધર્યા હું ધરાવું છું, માટે અરજ ગુજારે છું કે, તમે નામવર મને અહીંથી જવા દેશો.”

પુનઃ રાજ ચૂપ થઈ ગયો અને વિચારમાં પડ્યો. તેના મોઢા ઉપર સંતાપ અને વિલાપનાં ખુલ્લાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા, છતાં કાંઈક આશા ભરેલે સ્વરે તે બોલ્યો—

“કમનસીમે, એને આ એક બાબતમાં કાંઈક બેલાપણું લાગ્યું છે, એને ખીજી બાબત ઉપર વાતે વળગાડતાં તેની શુદ્ધી કાંઈક ટેકાણે આવી જાય છે. પ્રભુ એનું રક્ષણ કરે. આપણે તજવીજ તો કરવી જોઈએ.”

એવો સંકલ્પ કરી રાજએ ટોમને લાટીનતો એક પ્રશ્ન પુછ્યો, એટલે ટોમે તેનું ઉત્તર ભાગીતુટી પણ તેજ લાપામાં આપ્યું; જે સાંભળીને રાજને આનંદ થયો. હજુરમાં ઉભેલા ઉમરાવો તથા વૈદરાજીએ પણ હર્ષ બહર કીધો. રાજ તે ઉત્તર સાંભળી પોતાના દરબારીઓ તરફ ફરી બોલ્યો—

“અલખત, એ ઉત્તર એની બાહોશી પ્રમાણે છેક મળતો નથી, તો પણ એમ લાગે છે કે એનું મન માત્ર સેહેજ આકુળવ્યાકુળ થયું છે અને છેક નિરાશા ભરેલી સ્થિતિ સુધી ખસ્યું નથી. તમારો શું વિચાર છે સાહેબ.”

રાજવૈદ રાજનો આ પ્રશ્ન સાંભળી, નમન કરી બોલ્યો કે, “મારો વિચાર તમારા વિચારને મળતોજ છે, નામવર.”



જોતાનાં અનુમાનને ટેકો મળેલો નોંધ, રાજા લગાર ખુશી થયો, અને વધુ બોલ્યો કે, “હવે તમે સધળા બુઝો, આપણે એની વધુ તપાસ લઈએ.” એમ કહી તેણે ટોમને ફ્રેચ ભાષામાં એક પ્રશ્ન કર્યો. ટોમ લગારેક ચુપ ઉભો રહ્યો, પણ હિંમત લાવી બોલ્યો કે, “મને એ ભાષાનું જ્ઞાન નથી, નામવર સાહેબ.”

ટોમનું આ ઉત્તર સાંભળતાંજ રાજા દિગ્ભ્રૂજ બનીને કાચ ઉપર ઢળી પડ્યો. નોકર આંકેરાની દોડદોડી થઈ રહી, પણ તે સધળાઓને આજી કરી રાજા બોલ્યો:—

“અસ, અસ, મને હવે કંટાળો આપો નહિ. મારાપર નજલાનાં દરદે જોર કીધું છે. અસ હવે તે હુમલો નરમ પડી ગયો છે.” ટોમ તરફ ફરીને બોલ્યો—“અહીં આવ. મારા દીકરા, તારા ભ્રમિત થયલાં મસ્તકને તારા આપની છાતી ઉપર દાખ અને પ્યારથી ભેટ, તને જલદીજ આરામ થઈ જશે, એ માત્ર થોડાજ વખતનું દીવાનાપણું છે. તું ડરતો ના.” તે પછી દરબારીઓ તરફ ફરી તે બોલ્યો—“મારો દીકરો દીવાનો થયો છે ખરો, પણ તે હંમેશનો થયો લાગતો નથી. ઘણા અભ્યાસથી તેનું માયું અસ્થું છે, અને ઘણાં લાંબો વખત આ એકાંતમાં ગોંધાઈ રહ્યાથી પણ તેમ થયું છે. તેનાં પુસ્તકોનાં ચોથાં હવે ફેંકી દો, શિક્ષકોને પાણીચું આપો, કેમ ખરું કે નહિ? રમતગમતથી તેનું મન રીઝવો કે એનું ગયલું આરોગ્ય પાછું આવે. તે દીવાનો થયો છે ખરો, પણ તે મારો દીકરો છે, અને ઈંગ્લંડની ગાદીનો વારસ છે; તે દીવાનો હોય કે શાણો હોય, છતાં તે રાજઅમલ ભોગવશે; અને વધુ હું જે કહેવા માગું છું તે સાંભળો; જેઓ આ આખતની ચર્ચા કરશે તે રાજાને ગુન્હેગાર થશે અને સુળીએ ચઢવાને લાયક ગણાશે. અસ; મને તરસ લાગી છે, કાંઈક પાવો; મને બળતરા થાય છે. આ દિલગીરીથી માફ અંતઃકરણ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. હજારવાર તે દીવાનો હોય તો શું થયું, પણ તે પ્રિન્સ આફ વેલ્સ છે અને હું રાજા તેને મારો ગાદીવારસ મુકરર કરું છું. આવતી કાલે સવારેજ ઘટના દોરદમામથી તેને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવશે. આ મારો હુકમ તત્કાળ પૂર્ણ કરવાના ઉપાયો લેવાની દોડદોડી કર, મારા લોર્ડ હર્ટફર્ડ.”

આ હુકમ સાંભળતાં એક ઉમરાવ બાદશાહી કાચ આગળ ચૂંકણે પડ્યો અને બોલ્યો—

“નામવર રાજાને ખબર છે કે, વંશપરંપરાનો હકકાર ધંગલતો ગ્રેટ માર્શલ પેલા ગદમાં સળડતો થઈ પડેલો છે. એક અપરાધી માંહુસને—”



“ચૂપ, ખસ, તેનું તિરસ્કાર ભરેલું નામ સંભળાવી મારા કાનને અપમાન કરતો નહિ; શું એ માણસ હમેશ સુધી જીવવાને લાયક છે? શું મારો હુકમ હજી અમલમાં આવ્યા વગર રહ્યો છે? શું એવા એક દગાખોર મારીલને જીવતો રાખીને મારા શાહબદ્દાને રાજ્યાભિષેક કરવાનાં કામ માં ઢીલ નાખવામાં આવશે? નહિ, ઇશ્વરના નામથી હું દરમાવું છું કે તેમ નહિ બનશે. મારી પાલામેદને ચેતાવો કે, આવતી કાલનો સુર્ય ઉગે તે પૂર્વે ડચુક આફ નોરદેકિતુ ધડ છુટું કરી મારી આગળ લાવવું, નહિ તો હું તેમની તરફ અપ્રીતિ કરીશ,” રાજાએ પેલા ઉમરાવને અટકાવીને તકાદો કીધો. (૩)

લોઈ હર્ટફર્ડ નમ્યો, “તું ખાવિંદની ઇચ્છા એજ કાયદો છે.” એટલું બોલી તે ઉઠી પોતાની જગાએ નર્મ ઉભો.

ધીમે ધીમે રાજાના મોંહ ઉપરના ગુસ્સાનો રતાશ ઉતરી ગયો, અને ટોમ તરફ ફરીને બોલ્યો, “આવ મારા શાહબદ્દા, મને ચુંબન લે. શા માટે તું બિહે છે, શું હું તારો વાહલો પિતા નથી?”

“ઓ મહાનુ અને દયાળુ રાજા, મુજ સરખા એક દગાળ તરફ તું બહુ પ્રેમ દર્શાવે છે તે હું જાણું છું. પણ પેલાને મારી નાખવાનો હુકમ આપ્યો છે તેનો વિચાર કરતાં મને કંપારી છુટે છે, અને—”

“અહા! બેશક એ તારો સદગુણ છે. હું જાણું છું કે તારું અંતઃકરણ હજી જેવું ને તેવું કામળ છે, પછી તારું મન કદાચ કાંઈ બગડ્યું છે તો શું થયું; પણ તું સદાનો દયાળુજ છે. પણ એ ડચુક, તારી અને તારા માન મોભાની વચ્ચે નડતલ જેવો છે; હું તેને બદલે ખીજીને નિમીશ જે તેના મોઢા આઢાને તેની પેટે લાંચ્છન લાગવા નહિ દેશે. ધીરો પડ, મારા શાહબદ્દા, એ ખટપટમાં તું તારું માથું ચુચવતો ના.”

“પણ મારે ખાતર તો તેની છંદગી આટલી જલદી ખતમ કરવામાં શું નથી આવતી કે?”

“ખારા પુત્ર! તું તેનો વિચારજ નહિ કર, તે પાત્ર પુરુષ નથી. મને એકવાર ફરીને ચુંબન કર, અને તું તારી રમતગમતમાં પડ, કારણ કે હવે મારું દરદ મને પીડે છે, હું થાકી ગયો છું અને હવે જઈને લગાર આરામ લઈશ. તું તારા મામા હર્ટફર્ડ સાથે જ, અને હું આરામ લઈને આવું સારે પાછો પધારજે.”

આ પ્રમાણે ટોમને દરબારમાંથી લઈ જવામાં આવ્યો. પોતે આ ગુચવણ અને મુઝવણમાંથી જલદી છૂટો થવાની જે ઉમેદ રાખતો હતો તે ઉમેદને, રાજાના આ છેલ્લા વાક્યથી ફટકો પડ્યાથી તેને બહુ દુઃખ

લાગ્યું અને એકવાર ફરીને તેને “શાહનંદાની સલામ ઉપર નીગાહ રખો”નો અવાજ સાંભળવો પડ્યો.

કુરનસ બળવતા દરખાશીઓની એ હાર વચ્ચેથી પસાર થતાં તે નિરાશ ભરેલો દેખાયો, કારણ હજુ તે પોતે પોતાને એક બંદીવાન સરખો સમજતો હતો, અને આ એનેરી મહેલનાં મોટાં પાંજરામાં કદાચ સદાનો તે કદી થઈ રહેશે એમ તેને લાગ્યું. જ જ બાળુએ તે ફરતો લાંબા નાણે હવામાં ડચક આફ નારદોડનું તેના શરીરથી છુટું થયેલું ઘડ રખડતું દેખાતું અને તેની આંખો નાણે તેના ઉપર ટાકી રહેલી હોય એવો ખ્યાલ તેને આવતો.

એક જ રાત્રી રાજકર્તાને જોવાનું સ્વપ્નું તો તેને ખુશાલી ભરેલું લાગ્યું હતું, પણ ખરેખરો રાજકર્તા આવવાનું પરિણામ તો આવું ભયંકર નીવડ્યું છે.

## પ્રકરણ ૬ કું.

### રાજદરખાશી કેળવણી.

ટોમને અંતે એક ખીજ મોટા દીવાનખાનામાં લઈ જઈ બેસાડવામાં આવ્યો. નારાજ છતાં તેને લાંબે બેસવાની ફરજ પડી. તેની આજુબાજુ મોટા દરજ્જાના અમીર ઊભરાવો ફરી વળ્યા હતા. ટોમે તે સઘળાઓને પણ બેસી જવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ દરખાશી અદ્યક્ષના પ્રભાણે તેમનાથી બેસી શકાય તેમ નહોવાથી તેઓએ નીચા વળી શાહનંદા ટોમનો, અગાડીને ઉપકાર માન્યો અને સર્વ કોષ તેની તેહનાંતમાં ખડાજ રહ્યા. કદાચ તે તેમને બેસવાનો ફરીથી આગ્રહ કરતે, પણ તેટલાંમાં તેના મામા અર્લ આફ હર્ટફર્ડે તેના કાનમાં ઘુંક મારી, “મહલા માલેક! મારા શીરતાજ, તારી હાજરીમાં તેઓથી બેસી શકાય નહિ, માટે તેમને બેસવાનો આગ્રહ કરતો નહિ.”

આ દરખાશી ક્રિયા ચાલતી હતી તેટલાં લોર્ડ સેન્ટ જોન લાંબે આવ્યો અને ટોમને નમન કરી બોલ્યો.—

“એક ખાનગી બાળતસર રાજનો સંદેશો લઈને હું તું નામવર શાહનંદા હજુર આવ્યો છું; માટે નામવર ઊભરાવ અર્લ હર્ટફર્ડે શિવાય ખીજ સઘળા દરખાશીઓને આપ નામદાર જવાની આજ્ઞા કરશો?”

શું જવાબ આપવો તે ટોમ સમજી શક્યો નહિ, એટલે અર્લ હર્ટફર્ડે હાથની સંજાથી તેમ કરવાને, પણ મોઢેથી કશું ઉત્તર નહિ આપવાને શાહનંદા ટોમના કાનમાં કહ્યું. તેને અનુસરીને ટોમે ધશારત કર્યાથી, સઘળા દરખાશીઓ ચાલ્યા ગયા. એટલે લોર્ડ સેન્ટ જોન નમન કરી બોલ્યો—

“પ્રદાવંદ ! તારા પિતા, તે આ દેશના રાજની તું ખાવિંદને એવી આજ્ઞા છે કે, રાજદરબારી મોટા અને યોગ્ય કારણોને લીધે બની શકે તેટલી તારી નાદરિતને છુપાવવી; તું નામદાર ખરો શાહનશાહ નથી એમ કોઈ આગળ બોલવું નહીં, તું નામવર ઇંગ્લંડના સિંહાસનનો વારસ નથી એવું કોઈના હજુર બોલવું નહિ, શેહનશાહી દબાવે સદા જાળવી રાખવો, જે માન અને સલામી, પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા રીવાજને અનુસરીને તમે નામવરને આપવામાં આવે તે લેવાની નાપાડવી નહિ, તું નામવરની તબિયતના બગાડથી જે મોટા મોટા ખ્યાલો તારા મગજમાં લમ્યા કરે છે તેને કારણે તું હલકા કુળનો છે એવું કોઈ આગળ વધુવાર બોલવું નહિ, જે અમીર ઊમરાવો જે રાજવંશીઓને તું નામવર પીછાણતો આવ્યો છે, તેને પીછાણતો નથી એવું બોલતો નહિ, અને તેમને પીછાણવાનો પ્રયત્ન કરશો, જ્યાં ઝોળખાણ ધ્યાનમાં નહિજ આવે ત્યાં તેમ કદી જાહેર કરતો નહિ, પણ મૌન ધરી એવો દેખાવ કરજે કે તું જાણે તેને ઝોળખે છે; રાજદરબારી પ્રસંગોપર તું નામવર હજુર ભેગી થયેલી મીજલસને કોઈ પ્રકારની અન્યયખી ઉપજે એવું બાંધતો કે બોલતો નહીં પણ શું બોલવું અને કેમ કામ લેવું તે વિષે ગુંથવાડો લાગે તો તુરત તે વિષે લોડ હુર્દુઈ અથવા આ આપના સેવકની સલાહ લેજે. આ પ્રમાણેનો સંદેશો પ્રદાવિંદ રાજજીએ તને કહાવ્યો છે અને તું નામવરને આશીર્વાદ કહાવ્યા છે તથા આશીષ આપી છે કે, તે જગત્કર્તા જલદીથી તને આરોગ્યમાં લાવે અને તારી નબળી પડેલી સ્મરણશક્તિ પાછી આવે.”

રાજ તરફનો આ અગત્યનો સંદેશો ટોમને કહીને લોડ સેન્ટ જોન ઘરતું નમન કરી બાજુએ ઉભો રહ્યો, એટલે નિઃશંકપણે ટોમ બોલ્યો—

“નામદાર રાજનો આ સંદેશો હું માથે ચઢાવું છું, તે નામદારના હુકમનું ઉલ્લંઘન કરવાની કયો કમઅખત તાકાત ધરાવે છે? તે નામદારનો હુકમ માન્ય થવોજ જોઈએ.”

લોડ હુર્દુઈ આ પછી બોલ્યો કે, “અભ્યાસપોથીઓ તથા એવીજ ખીજ ગંભિર બાબતના સંબંધમાં નામદાર શાહનશાહની આજ્ઞા એવી છે કે, “તમે નામદારે હાલ તુરત તે જાગે મેલી છાંડવી અને તું નામવરે તારો તખત સમતગમત અને મૌનમઝામાં ચુનરવો જથી ભોજનના સમયે તું નામવર થાકી ચા કંટાલી જાય નહિ અને તેમ કરીને તબિયતમાં બગાડો થાય નહિ.”

આ સાંભળી ફરીથી ટોમના મોંમાં ઉપર આશ્ચર્યનાં ચિહ્ન જણાયાં અને લોડ સેન્ટ જોનની આંખો પોતાની તરફ કાંઈક શોક ચિહ્નથી વેળિત



લોડ સેંટ જોને તેની વતી ઉત્તર વાલ્યું કે, “ખેશક નામવર શાહનદીએ પોતાની ફરજ અદાકરી દીધી છે, અને તે નામવારની તબિયતના સમાચાર સાંભળીને તે નામવર માતૃશ્રી પણ ઉદાસિન છે, ખરું ની, નામવર ?”

લોડ સેંટ જોનના કહેવાનો સ્વીકાર કરતો હોય તેવા રૂપમાં ટોમે ડોકું ધુણાવ્યું અને નહિ સંભળાય તેવી રીતે કાંધક બખડયો.

અભ્યાસ માંડી પાળવાની રાજની આત્મા વિષે શાહનદી અને ટોમ વચ્ચે વાત નિકલતાં, લેડી જોને ટહુકો પુર્યો કે, તું નામવર તારા પિતા જેવું પાંડિત્ય મેલવવા ભાગ્યશાલી થશે તેની શીકર નહિ, અને તું નામવર પણ અનેક ભાષાનો પંડિત થશે એવો મારો આશીર્વાદ છે.”

પિતા પેઠે વિદ્વાન અને ભાષાઓનો પંડિત થશે એવા શબ્દો સાંભળી, પાછું ટોમનું માથું ખસ્યું અને જાત ઉપર ગયો. પિતાનું નામ સાંભળતાંજ તે બોલી ઉઠ્યો, “મારો પિતા, હું જાણું છું ત્યાં સુધી તે પોતાની મૂળ ભાષા વડીક બરાબર શુદ્ધ બોલી શકતો નથી, અને કેટલીક વેળા તો એવું બોલે છે કે તેનો અર્થજ ઉલટો થઈ જાય.” પણ આ પ્રમાણે તે આગળ બોલવા જતો હતો તેટલામાં લોડ સેંટ જોનને કાંધક ઇશારા કરતાં જોયો અને તે જોતાંજ ટોમ ચમક્યો કે આ વળી જાત ઉપર ગયો, કાચુ કપાયું, પણ લગાર સમયસુચકતા વાપરી તેણે ફેરવી તોલ્યું કે,

“અહા ! વળી પેલી અભાગણી મારી સ્મરણશક્તિએ મને આડે માર્ગે દોરવ્યો, અને મારું મન લમાવ્યું છે, હું નામવર શેહેનશાહને કશું અપમાન કરવા ઇચ્છતો નથી.”

“અમે સમજીએ છીએ સાહેબ,”-લેડી એલીઝાબેથ બોલી ઉઠી, “તું એ વાતનો કશો ખેદ કરીશ નહિ, એમાં તારો પોતાનો કશો કશુર નથી, પણ તે તારી બગડેલી તબિયતનોજ કસુર છે.”

“તારા શબ્દોથી મને સારી રીતે દિલાસો મળે છે,” ટોમ લગાર ઠાવકું મોઢું રાખી બોલ્યો, “અને તે માટે હું તું શાહનદીનો ઉપકાર માનું છું.”

એકવાર ફરીથી લેડી જોને, ટોમને એક સાદું ગ્રીક ભાષાનું વાક્ય સુણાવ્યું, પણ ટોમ તરફથી કશું ઉત્તર નહિ મળ્યાથી લેડી એલિઝાબેથ જોયું કે અહીં કાચુ કપાય છે, એટલે તેણીએ પોતેજ લેડી જોનેને ગ્રીક ભાષામાં ઉત્તર આપ્યું, અને ઘડીકભર બંને વચ્ચે ઠીક તડાતડી ચાલી અને રમુજમાં કેટલોક સમય નિકળી ગયો. ટોમે જ્યારે જોયું કે દરેક જણ મારી ભુલો દરગુજર કરીને મને રીઝવવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે

તેની ધડકતી છાતી કિલેક દરને નરમ પડવા લાગી, અને પોતે પણ  
 છાતી રાખી કામ લેવાનો ફરાવ કરવા લાગ્યો. તે દિવસે સાંજે થનારા  
 બહેર ખાણમાં, આ બંને શાહનદીઓ તેની બેઠે સામે વ રહેનાર છે  
 એમ જ્યારે ટોમને જણાવ્યામાં આવ્યું ત્યારે તેને કાંઈક ધીરજ અને  
 દિલાસો મળ્યો, કારણ અનણ્યા અમીર ઉમરાવો અને રાજવંશીઓનાં  
 મંડળમાં એકલો અદુલો રહેવાના ખ્યાલથી જે ભય તેને ઉપજ્યું હતું તે  
 દૂર થઈ ગયું. ટોમના બંને અંગ રક્ષક-ઉમરાવ અર્થે હુટ્ટાઈ અને લોર્ડ  
 સેન્ટ જોન માનતા હતા કે, એક ભયંકર બાડીમાંથી એક મોટા વહાણને  
 તેઓ તેરવી લઈ જાય છે, તેઓ પોતાનું એ કામ જેવાં તેવા જોખમનું  
 સમજતા નહતા. બંને રાજવંશી શાહનદીઓ, ટોમને લગાર સુધિમાં  
 આણીને ગયા પછી, લોર્ડ ગીડ્ડર્ડ, ડડલી શાહનદીની મુલાકાતે આવ્યો.  
 પણ બંને ઉમરાવોએ જોયું કે કથાવટીએ ખડક ઉપરથી ખસાર  
 થતું પારકસ વળી કાંઈક ખિરાખા ઉપર આધરશે, તો પંચાતી થઈ  
 પડશે; એમ માનીને તેઓએ ટોમને જણાવ્યો કે, હાલ લોર્ડ ગીડ્ડર્ડની  
 મુલાકાત લેવાની ના પાડવી, અને તે પ્રમાણે લોર્ડ ગીડ્ડર્ડની મુલાકાત  
 લેવા માટે અવકાશ નથી એમ જણાવી, ના પાડી, તેને પાછો ફેરવ્યો.  
 સધળી મુલાકાતો ખલાસ થયા પછી ટોમ અને તેના રક્ષક ઉમરાવો  
 દીવાનખાનામાં એકલા રહ્યા. વડીલર સધળા મુંગા મંત્ર અને ગયા  
 પછી ટોમ તેમની તરફ ફરીને બોલ્યો, “તમે નામવર ઉમરાવો મને  
 એકાંતમાં જઈને આસાએસ લેવાની રજા આપશો?”

લોર્ડ હુટ્ટાઈ-“તું નામવરનો હુકમ ખર્જ લાવવાને અમો અહીં  
 ઉભા છીએ. એશક તારે આશીએસ લેવાની અવસ્યકતા છે, કારણ હમણાં  
 વળી તારે સ્વારી નિકળવું પડશે.”

એટલું બોલી તેણે એક ઘંટ વગાડ્યો; જે સાંભળતાંજ એક નોકર  
 હાજર થયો તેને તાકીદ કરવામાં આવી કે, ‘સર વીલીયમ હુરખર્ડને  
 બોલાવી લાવ.’ તુરતજ સર વીલીયમ હુરખર્ડ, શાહનદી ટોમ હજુર  
 નમન કરી ઉભા રહ્યો. આજ પ્રમાણે ટોમને માંહેલા લાગમાંના એક  
 ઝોરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો. સાં જતાંજ ટોમ ખ્યાલો ઉપાડી પાણી  
 પીવા જતો હતો તેટલામાં રેશમ અને મખમલના પોશાકમાં સજ થયેલા  
 એક નોકરે તે પોતાના હાથમાં લઈ એક સોનેરી તુચકમાં મુકી તેના  
 મુખ આગળ ધર્યો.

પાણી પીધા પછી, આ થાકેલા શાહનદીએ, પેલા નોકરને આંખના  
 પલકારાની ધશારતથી આંખ જવાની આજ્ઞા આપી. પછી તે પોતાના  
 હાથેજ ખૂટ કાઢવા જતો હતો તેટલામાં તેવાજ રેશમ અને મખમલના

પોશાક પહેરેલાં એક પીળે નોકર સાં આવ્યો; અને શાહનંદા દેખનાં કંપડાં વગેરે કાઢ્યાં. કોઈ કોઈ કપડાં નિકળતાં કહ્યું. પડતાં તે વેળા દેખાતે કાઢવા જતો તો પેલા નોકર તેને, તેમ કરવાની માપાડતો; ને જોઈ દેખ અરખડ્યો કાં શું કંમળખતી બેસાડે છે. આંખો લોક તો બહુ મોરી વતી આસપાસ પોતે જાણવા માંગે છે. કપડાં કાઢી પગમાં સપાટ ધાલી તથા અંગ પર એકાઉમદાં બેસે પેહરાવ્યો, તે પછી આરામ લેવા પડ્યો, પણ કમે કસી જાય આવી નહિ કારણ તેના મગજમાંથી વિધવિધ પ્રકારનાં વિચારોનાં દોડાદોડી થઈ રહી નહતી. અને આરડામાં માણસો પણ પુષ્કળ હતાં, તેણે પોતાના મગજમાંથી વિચારોને કાઢી નાખ્યા નહતાં, કારણ તે નિકળી શકતાં નહોતાં. બ્યારે હાજર રહેલાં લોકોને રજા આપવામાં આવતી નહોતી; એટલે તે સધળા રજા વગર જઈ શકતાં નહતાં.

આ દેખ આશીએસ લેવા ગયાથી તેના આરક્ષક ઉમરાવો દીવાન ખાનામાં એકલાં પડ્યા. ધડીભર તેઓ વિચારવા કરતાં ઉભા રહ્યા પછી તેમનાં મગજમાં પાતચીતે રસિતો લીધો.

લોડ સેટ જોન-તું શું ધારે છે આ બાબતમાં?

લોડ હર્ટફર્ડ-રાજાને અત પાસે આવ્યો છે, અને મારા હાથે દીવાનો થયો છે એ તો દીવાની ક્યોતિ સરખું બુલું છે. એના દીવાનો ગાદીએ આવશે અને સદનો દીવાનો રહેશે પ્રભુ કંઈક હું રક્ષણ કરે. આ હું ધારું છું તે.

લોડ સેટ જોન-મેશક, એમનાં થિવાનું પણ તેને કોઈ શંકા ?

લોડ જોન-અહીં અટકાવ પડ્યો કે રખે તે પોતાનાં બોલવાથી લોડ હર્ટફર્ડની લાગણી દુઃખાય, અને તે જોઈ હર્ટફર્ડ તેને ગાદી મત આપી કે “અહીં કોઈ છે નહિ, શી માટે ખાડે છે, તું બોલ, શું બોલવા માંગે છે?”

લોડ જોન-હું તે બોલવા માટે દિલગીર છું, કારણ તું શાહનંદાને છેક નંદીકંને સંગે છે. પણ અવિવેક થતો હોય તો ક્ષમા માંગી કહું છું કે, દીવાની પાણું આવ્યાથી શું ચલચલણ અને વર્તણૂકમાં ફેરફાર થયે નય એ અશ્રય નથી? તેના વર્તણૂક અને ઉમંગ રાજવંશી લાગતી નથી, એટલું નહિ, પણ તે અધી બાબતમાં એક સરખી પણ નથી. પોતાનો પિતા કોણ છે તે પણ શું તે બુદ્ધિ નય? તેનો પ્રત્યેનો શિષ્ટચાર પણ નષ્ટ થાય અને ગ્રીક તથા ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાનો તેનો અભ્યાસ પણ તે ભૂલી નય? નમિવર ઉમરાવ, મારા આ બોલવાથી અપમાન લેતો ના, પણ માંડ મને ને આ બાબતમાં ગુચવણ ભરેલું અને શંકાશીલ થયું છે તેનું સમાધાન કરશે તો હું તારા ઉપકૃત થઈશ. તે છોકરાવા-



રવાર એમ બોલે છે કે હું, શાહનદો તથી-તે તેના બોલો મારાં મનમાં  
 ચોલાયાં કરે છે. કેરખે એમાં કાંઈ ભેદ હોય.”  
 “યૂપ, યૂપ, હિમરાવ સેંટ જોન, તું આ સધળું રાજદ્રોહી ભાપણ  
 કરે છે. તે તને ભાન છે કે નહિ? રાજની આજ્ઞા તું ભુલી ગયો કે ?  
 યાદ રાખ કે તારા રાજદ્રોહી ભાપણ સાંભળનાર તરીકે તારી જોડે હું  
 પણ અપરાધી થાઉં છું.” લોર્ડ હર્ટફર્ડે લગાર કરડાડીમાં જ ઉતરવાનું.  
 સેંટ જોન તો શીકોળ પડી ગયો, તે બોલ્યો-“મારી ભુલ થઈ  
 છે, અને તે હું સ્વીકારું છું; તું મને ફરસાવીશ નહિ; તારી સદાની વિવે-  
 કી વર્તાણુક પ્રમાણે મને આ અપરાધ માટે માફ કર, અને હું વચન  
 આપું છું કે, એ વિષે ભવિષ્યમાં કદી પણ એક શબ્દ સરખો બોલીશ  
 નહિ કે વિચાર સુધાં કરીશ નહિ. મારા પ્રત્યે સખત થઈશ નહિ, નહિ તે  
 માફ સલાનાશ વળી જશે.”

“તારા વચનથી,--મારી સંપૂર્ણ આત્મા છે, અને હવે કહેવાનું  
 તે એજ કે, ફરીથી કદી પણ એવા ઉદ્ગાર કાઢતો નહિ. તે મારી  
 બેહતનો દીકરો થાય છે; તેમો સાદ, તેની મુખમુદ્રા ને આકૃતિ  
 હું છું. મારણમાંથી નિરખતો આવ્યો છું. દીવાનાપણું માણસ  
 ની પ્રકૃતિમાં ગમે તેવા ચમત્કારિક ફેરફાર કરી નાંખે છે. તને  
 સાંભરતું નથી; કે પેલો બુટા પેરન માર્લી દીવાનો થઈ જતાં ૬૦  
 વરસની બુની ચાલુ ઝાળખાણું પણ ભુલી જાયો હતો તે? અને  
 પોતાને મેરી બગડાલીનનો દીકરો હોવાનો દાવો કરતો અને પોતાનું  
 માથું રૂપેનિશ કાચનું પનાવેલું કહીને કોઈને હાથ વટીક અડકાડવાં દેતો  
 નહતો. તે? માટે તારાં મનમાં જો શંકા હોય તો તે દુર કરી દે, એ શક  
 એજ; આપણો શાહનદો છે, હું આની પૂર્વક માનું છું અને જલદીથી  
 તે આપણો રાજા થશે; માટે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી કામ લીધોથી  
 પ્રીત કરતાં તને વધારે લાભ થશે. લોર્ડ હર્ટફર્ડે શંકાશીલ લોર્ડ સેંટ  
 જોનનું સમાધાન કરવાના હેતુથી લંબાણ ભાપણ કર્યું.  
 કેટલીક વધારે વાતચીત પછી અને હિમરાવો પોતાનાં નિયમિત કામે  
 લાગ્યા. લોર્ડ સેંટ જોને પતાવેલી શંકાથી લોર્ડ હર્ટફર્ડનું મન પણ ઘડોકમાં  
 શંકા ભરેલું થતું. છતાં નજદીકની સગાઈને લીધે તે પોતાના મનમાંથી  
 તે વિચાર હિમત અને દ્રઢતાથી દૂર કરી દેતો અને મનમાં મનમાં  
 બોલતો કે, “બસ, બસ, એજ શાહનદો છે શું કોઈ એમ કહી શકશે કે,  
 જૂદા જૂદાં લોહી અને કુળના આ પ્રમાણે એ જોળીયાં હોય. શકે કે  
 અને કદાચ તેમ હોય તો એ એક પ્રીતની જગા ઉપર ફેર પડેલ થઈ  
 જવાનો સંજોગ અને એ વિશેષ આશ્ચર્યકારક નથી કે? નહિ નહિ, એવું



વિચારવું મૂખાંધ ભરેલું છે.” એમ વિચારી તે બોલ્યો કે “કદાચ તે ઠગારો હોય અને પોતાને શાહનંદા તરીકે ઠાણે બેસાડવાનો દાવો કરે તો તે સમગ્ર શકાય તેવું છે, પણ આ તો તેથી ઉલટું છે કે આખી દરબાર તેને પોતાનો શાહનંદા માને છે, રાજા તથા રાજકુટુંબી તેને પોતાનો શાહનંદા તરીકે ગણે છે, સઘળી પ્રજા તેને શાહનંદા કહે છે, ત્યારે તે પોતે એમ કહે છે કે નહિ ભાઈ નહિ, હું શાહનંદા નથી. નહિ નહિ, સેંટ સ્વીધીનના આત્માની પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું છું કે, એજ ખરો શાહનંદા છે પણ તે આપકો દીવાનો થઈ ગયો છે.”

### પ્રકરણ ૭ મું.

#### બાદશાહી ખાણું.

અપોરના એક વાગાનો અમલ થતાં ટોમના ઉપર પાછી ધંધાધમી થવા માંડી. બાદશાહી ખાણામાં જવાનો વખત થવાથી તેને ખાણાની મીજલસનો પોષાક પેહેરાવવાની ક્રિયાની દોડદોડી ચાલી રહી. કોઈએ આવી અદખાં અદાથી ખુટ પેહેરાવ્યાં, કોઈએ ખમીસ, કોઈએ ઝભો, કોઈએ કોટ ને કોઈએ પાટલુન પેહેરાવ્યાં. કોઈએ ચપ કરતા કે આવી તેને મોટા આરીસો સામા બેસાડી માર્યાના આળસાક સુદ્ધ કરી અંદર નીત નીતના સુંગધી તેલો રેડ્યાં, સેંતો પાડ્યો, એમ ગરબડથી તેને ફક્ક રાજા બિનાવ્યો. પોષાક સંજ સજ થયા પ્રધી એક ઉમરાવ આવી ખુશ નીચાવળી સલામ કરી ટોમને પકાસના એક મોટા સણુગારેલા દીવાનખાનામાં લઈ ગયો. મધમધતો અને સ્વાદિષ્ટ પકવાનોની ત્યાં એક ટેબલ ગોઠવવામાં આવી હતી. આ દીવાનખાનાનો દબદબો અને તેનો સણુગારને ભલકા બેઠેને ટોમ તો છેક ઠક થઈ ગયો. જ્યાં ત્યાં સઘળું સુતેરી ખુટાઓ અને સુતેરી નકશીથી ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું હતું. બાદશાહી દબદબાના રસોઈઆઓ નેઓ ભડીયારા છે એમ તેમના ભલકા ભરેલા પોષાકને લીધે ટોમ જાણી પણ શક્યો નહીં, તેમનાથી દીવાનખાનું ભરાઈ ગયું હતું. ખાણું પહેલાંની પ્રાર્થના હાનર થયેલા એક ધર્મગુરુએ કરી, એટલે લુંખથી અધમુઓ થઈ ગયેલા ટોમ તો પકવાનો ઉપર હાથ મારવા તયાર ગ્યો, પણ તેટલામાં ખાણાંની દેખરેખ રાખનાર ઉમરાવ અલે આફ્રીએ વચ્ચે આવી તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો અને તેનો પોષાક ખરડાય નહિ તે માટે કોટે એક સુંદર મધમધતો દુવાલ વિટાળ્યો; જેમ કરવાનો રીવાજ ઈંગ્લેન્ડના બાદશાહી કુટુંબમાં વંશપરંપરાથી ઉતરતો આવ્યો હતો. ટોમનો ખાલો ઉચકનાર પણ ત્યાં

તયારજ હતો, અને દારૂ પીતી વખતે તે ખાલો ઉચકી ટોમને પાતો. અને પાછો મુકતો. શાહનદા પ્રિન્સ આદ્ર વેલ્સનું ખાણું ચાખનાર પણ સાં હાજર હતો. રાજવંશીઓમાં ઝેરવેર વગેરે વધારે હોવાથી, રાખે તેવો કોઈ મિત્રના વેશમાં હાજર હોય તો તે દુશ્મન ખાણાંમાં ઝેર ભેલી છંદગી લેવાના પ્રપંચમાં ફાવી શકે નહિ એવા કારણથી હંમેશાં શાહનદાઓ ખાણું ખાય તે પૂર્વે દરેક ભોજન જમ્યા પહેલાં ચાખીને તે કોઈપણ જાતના ભેળથી નીરાણું છે એમ જાહેર કરવાને મોટા પગારે એકાદ વિશ્વાસુ ઊમરાવને નોકરી રાખવામાં આવતો. તેજ પ્રમાણે શાહનદાનું ખાણું ચાખવાને માટે એક ઊમરાવ પણ સાં હાજર હતો. ટોમને તે વાતની કશી ખબર ન હોવાથી તે ઊમરાવનું ઝાંઝું કામજ પડ્યું નહિ, કારણ તેણે તો વાણીઓ ચખાડ્યા વગરજ અપાઠાખંધ રકાખીઓ ઉપર હાથ મારવા માંડ્યો. રાજકુટુંબમાં હંમેશાં કલેશ કંકાસના સડાઓ ચાલતા હોવાથી સાવચેતીને ખાતર આ ઉપાય લેવામાં આવ્યો હતો, પણ તે અજમાયશ કુતરાં, ખીલાડાં સરખાં નિરજીવ પ્રાણીઓ ઉપર કરવાને બદલે માણસના જીવનને જોખમમાં નાખવા જેવી અજમાયશ કરવાનો રીવાજ કેમ પડ્યો તે કહી શકાતું નથી, પણ એટલુંજ કે આદર્શાહોઓના આદર્શાહી ફાંટાઓ પણ વિચિત્રજ હોય છે. થોડાઓની સંભાળ રાખનાર વડો ઊમરાવ લોર્ડ ડીઆરસી પણ સાં પોતાની ફરજ બજાવવાને હાજર હતો, પણ ખાણાની ટેબલ આગલ તે અધિકારીને હાજર રાખવાનો રીવાજ એ પણ વિચિત્ર ફાંટોજ માત્ર કહેવાશે. લોર્ડ ચીફ ખટલર સાહેબ પણ સાં હાજર હતો, જે ટોમની ખુરસી પાછલ શાહનદાનો હુકમ ઉઠાવવાને તત્પર થઈ ઉભો હતો, લોર્ડ ગ્રેટ સ્ટુઅર્ડ, તથા લોર્ડ હેડ કુક પણ ત્યાં હુકમ ઉઠાવવાને હાજર હતાં. આ ઉપરાંત ૩૮૪ ચાકર નક્કરનું એક મોટું મંડળ શાહનદા ટોમની તેહનાતમાં હતું, પણ તે સઘળા ખાણા દરમ્યાન સાં હાજર ન હતા.

જે સઘળાઓ હાજર હતા તેઓને ભણાવી રાખવામાં આવ્યું હતું કે, શાહનદાનું મગજ અશાંત છે માટે સંભાળીને કામ લેવું અને તેના ફાંટાઓ તરફ કોઈ પ્રકારની અજાણપી બતાવવી નહિ. આ ફાંટાઓ એક પછી એક તેમની નજરે પડવા માંડ્યા, પણ તેઓ સઘળા કશી પણ અજાણપીનાં ચિન્હો બતાવ્યા વગરજ ઉલટા દિલગીરીની નજરથી નિહાળતા મુંગામુંગા ઉભા હતા. તેઓ સઘળા પોતાના માનીતા શાહનદાને આ પ્રમાણે વિલક્ષણ સ્થિતિમાં આવેલો જોઈ ખેદ બતાવતા હતા.

ટોમે ખાણું ખાવામાં છરી, ચમચા કે ફાંટાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે હાથેજ ચલાવ્યું, જે જોઈ તેની એ વિલક્ષણતા પ્રત્યે કોઈને હા-

અં નહિ પણ ઉલટો શોક ઉપજ્યો. પોતાના ગળા ઉપર વિદાજેલો દુવાલ તે ઘડી ઘડી અંનયખીથી તપાસતો, કારણ તે કાંઈ સાધારણ નહિ, પણ બહુ કીમતી અને સુંદર તેમ મંથમંથતો હતો. કટલુક ખાણું ખાધા પછી ટોમ લગાર સોદાધથી ખોલ્યો કે, “મેહેરબાની કરીને આ દુવાલ છોડી દ્યો, નહિ તો કદાચ ગફલતથી તે ખરાબ થશે.” નમન કરીને તે દુવાલ છોડી લેવામાં આવ્યો.

ખાણું ઉપરના જાત જાતના ભોજન ને નાક આગળ લઈ સુંઘતો અને પછી લેહનતથી, સ્વાહ કરતો હતો. કટલીક વાણીઓ એવી રીતે ગાઈવેલી હતી કે તે ખાવાની હશે કે નહિ તે પણ તે સમજી શક્યો નહિ. (૪) ઝોટલે તેણે આગળ હાજર રહેલા ઉમરાવને પુછપરછ કરવા માંડી. તેના ગમે તેવા વિલક્ષણ સવાલના ખુલાસા બહુ ગંભીરાધથી આપવામાં આવતા. ખાણું ખાધ રહ્યા પછી મોહ સાફ કરવા માટે આવેલી ચીજમાં અખરોટની એક રકાખી હતી, જેમાંથી મુઠા ભરીને તેણે ઉમરાવ પોપાકનાં ગળવાં ભરી દીધાં. વિવેકથી ઉલટી તેની આવી અમત્કારીક રીતી માટે કોઈ હસ્તું કે અંનયખી બતાવતું નહિ. આ ક્રિયા ચાલતી હતી તેવામાં તેના નાકમાં સળવળાટ થયો, પણ તે ખજવાળવાની ક્રિયા પોતાને હાથે થતી હશે, કે કોઈ ઉમરાવ નોકર પાસે કરાવવાની હશે તેના વિમાસણમાં તે પડ્યો. તેમ તેમ નાક ઉપર ખજવાળનો સળવળાટ તો પુષ્કળ વધી ગયો, ઝોટલે આપડો ટોમ તો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. કશું પણ ખોલ્યા વગર તે પોતાની તેહનાતમાં ઉભેલા અમીર નોકરો તરફ એક પછી એક ટગર ટગર નેમ રહ્યો, પણ મોઢેથી ખોલ્યા વગર તેઓ પણ શું સમજી શકે કે ટોમ શાહજાદાને શું નેમયે છે. સળવળાટ તો ઝોટલો વધ્યો. કે ટોમની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં, અને તે નેયા પછીજ તેને પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે આસ્તેથી ખુલાસો કર્યો કે—

“મને ક્ષમા કરશો; મારાં નાક ઉપર સર્વડ ખજવાળ આવે છે, પણ એ બાબતમાં શું રીવાજ અને ધોરણ છે? જલદી કહો, કારણ મારાંથી એનો સળવળાટ વધારે વાર ખમાતો નથી.”

ટોમની આ વિલક્ષણતાથી કોઈ હચમચું નહિ, પણ શું જવાબ આપવો તે માટે સઘળાંજ મુઝાયા અને એક ખીજના કોડા ભોપવા લાગ્યા. કોઈને પણ એ મુઝવણ અને ગુચવણનો ખુલાસો સુજ્યો નહિ. અફસોસની જેમ જૂદાં જૂદાં કામો ઉપર જૂદા જૂદા અધિકારીઓ મુકરર કરેલા હોય છે તેમ શાહજાદાને ધવડવાને કોઈ અમલદાર નિમ્નો નહતો. એ વેળાએ ટોમની આંખમાંથી આંસુની તો ધારા વહી ચાલી અને

ટોમની ગાંધ તેનાથી લીનમળ ગયા. અંતે કુદરતેજ વિવેકનો છેડો આણ્યો, ટોમે પોતેજ ને કાંઈ ખોટું થતું હોય તે માટે મારી ચાહી, પોતાનું નાક ધ્રુવડી કાઢ્યું અને ખજવાળની ચેલ નરમ પાડી.

ખાણું ખવાઈ રહેતાંજ એક લોડ પોહોળા મોઢાંની સુંદર નકશીદાર સુતેરી તખ્ત, હાથ ધોવા માટે, ગુલાબનાં પાણીથી ભરીને લઈ આવ્યો, ખીજે એક ઉમરાવ તેનીજ પાછળ હાથ લુછવા માટે દુવાલ લઈ ઉભો રહ્યો. ટોમ સમજ્યો કે પીવાનું પાણી લાવવામાં આવ્યું છે. એટલે તખ્ત હાથમાં લઈ ગુલાબનાં પાણીનો ગોટ, ઝડપમાં મોઢાંમાં ખી લીધો, પણ તે ખેસ્તાદ લાગ્યાથી તુરત તખ્ત ખસેડી નાંખી. આ તેની વિચિત્રતાથી કોઈ જરા હસ્યું નહિ, પણ સર્વ કોઈ સામા સુંઝવણમાં પડ્યા.

ટોમે ખીજે, જે ગરબગોટાળો કીધો તે, ધર્મશુદ્ધ હજી તે પ્રાર્થના કરવા માટે તેની પાછળ આવી એસે. તે પૂર્વેજ દેખલ ઉપરથી ઉઠીને ઉભો થયો. ટોમની પોતાનીજ માંગણીથી તેને તેના જ્ઞાનગી ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો. હાં તે એકલો અટલો, આ સધળા ખનાવો ઉપર વિચાર કરતો પડ્યો. એજ ઓરડામાં ખીટીઓ ઉપર ઓકનાં લાકડાના કવરોમાં ઝળહળતાં અખતરો લટકતાં પડેલાં હતાં. સુતેરી નકશીના આ અખતરો શાહનશા પ્રિન્સ આફ વેલ્સને રાણી મેડમ પાર તરફથી ભેટ આવ્યાં હતાં. ટોમે ખેધડક તે કાઢી પોતાનાં આંગ ઉપર પહેર્યાં, પણ તેટલામાં તેને પોતાના ગજવામાં ભરેલા અખરોટનું સ્મરણ થયું, એટલે બધું પાછું-કાઢી ડેકાણે મુકી દઈ નચિંતાઈથી તેણે તે ખાવા માંડ્યાં. તે સધળાં ખાઈ રહ્યા પછી એક નાહના ઓરડામાં ફેટલાંક પુસ્તકો પડેલાં હતાં તે જોયાં. જે ખોલતાં ઈંગ્લેન્ડની દરબારના શિશ્ટાચારનાં લખાણને લગતું એક તાનકડું પુસ્તક તેના હાથમાં આવ્યું, જે લઈ એક સુંદર નરમ કોચ ઉપર પડી તેણે વાંચવા માંડ્યું.

### પ્રકરણ ૮ મું.

રાજમોહોર કયાં ગઈ ?

પાંચ વાગે તે સુમારે રાજ ૭ મો હેત્રી, એક જાંઘનું ઓકું લઈ ભાંગે દીવે ઉઠ્યો. આંબૂઆંબૂ કોઈને નહિ જોયાથી તેને જાંઘમાં આવેલાં ખરાબ ને અપશુકની સ્વપ્નાઓનો વિચાર થયો. તે ખડખડવા લાગ્યો અહીં, દેવ! અહીં આ રાજ્ય એમે સાહેબી, તું શા માટે મને પજવે છે ? પ્રભૂ પ્રભૂ કંઈક અપશુકનેનાં ભણકારો વાગે છે; મારી છંદગીનો અંત પણ નાણે પોસે આવ્યો છે, અને હું જોઉં છું શું? આ શું, મારી

નાડમાં દમ ક્યાં છે તેજ બતાવે છે કે, આ મહાન શાનશાહતના ઘણીનો અંતઃકાલ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. તે આવા તરંગો ફરતો હતો તેટલામાં એક જાંખી રાષણીનો પ્રકાશ તેની આંખ આગળથી પસાર થઈ ગયો, અને તે જોઈ તે બોલ્યો, “તેની પહેલાં તો હું નહિજ મરું.”

રાજા હેત્રીને જગૃત થયેલો જોઈ, તેની હજીરમાં ખડા રહેલા નોકરે, લોડ આનસેલર દરવાજા ઉપર આવીને ખડો છે એવી ખબર આપી.

“બોલાવ, બોલાવ,” રાજા ખૂબ પાંડી ઉઠ્યો.

લોડ આનસેલર ચોરડામાં દાખલ થયો અને રાજાનો પલંગ આગળ જઈ નમન કરી બોલ્યો—

“તું નામવર, મહારાજાધિરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આજ્ઞા આપી ચુક્યો છું અને તું નામવરની આજ્ઞાને અનુસરીને રાજના સઘળા અમીર ઉમરાવો પોતાના ધાધરા પહેરી પાર્લામેંટ દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા છે અને ડચક આફ નોરફોલ્કની સજા અમલમાં મુકવાને માટે તું ખુદા વિદના છેલ્લા શબ્દની સર્વ કોઈ રાહ જુવે છે.”

આ સાંભળીને રાજાની આંખો ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગઈ. તે બોલ્યો.

“મને ઉઠાડો, ઉઠાડો, હું જાતે મારી પાર્લામેંટ સભા હજીર હાજર થઈશ અને મારા પોતાના હાથે તે કમખખનાં ફાંસીનાં વારંટ ઉપર મોહોર મારીશ.”

આટલું બોલતાંજ તેનો સાદ દબાઈ ગયો, તેના મોંઢાનો રંગ બદલાઈ ગયો, એટલે નોકરેએ દોડાદોડી કરી મુકી. તેને ટેકા આપી પલંગ ઉપરઉસીકાં ગોઠવી તેને સુવાડ્યો અને તુરત તુરત તેને હુશીયારી આણનારી દવાઓ આપવામાં આવી, જેથી લગાર હુશીયારી પકડી રાજા ફરીથી લગાર ગમગીન બહેરે પોકાર્યો:—

“અફસોસ! તે સારા સમયની હું રાહ કેવી આતુરતાથી જોતો હતો, અને જો કે તેને બહુ મોડું થઈ ગયું છે, છતાં તે સારી તક મારા હાથમાંથી છીનવી લેવામાં આવી છે; પણ હવે તમે ઝડપ કરો, ઝડપ, જ્યારે આ મધુરી તક મારા હાથમાંથી કુદરતે છીનવી લીધી છે ત્યારે પછી તે તક ખીન્નજોને લેવા દેવો. મારી મહોર વાપરવાની હું તમને મુખત્યારી આપું છું, માટે જલદીથી એ કામ બજાવો. આવડી કાલનો સૂર્ય આથમે તે પૂર્વે તેનું શિરચ્છેદ કરેલું માથું મને લાવી દેખાડો કે મારું ઉજળું લોહી દંડ પડે.”

“તું નામદારનો હુકમ યથાસ્થિત બજાવવામાં આવશે; તું નામદારની ઇચ્છા શું એવી છે કે એ મહોરનો ઉપયોગ મારે કરવો અને તમે નામદારની વતી એ કામ બજાવવું,” લોડ આનસેલરે પ્રુછ્યું.

“મહાર, મહાર કાણુ રાખે છે? તું નહિ તો તે ખીજું કાણુ રાખે છે?”

“નામવર શાહ, જે દિવસ ઉપર તું નામદારે એ મારી પાસેથી લીધી હતી, એમ જણાવીને કે, ડયુકનાં ફાંસીનાં વારંદા ઉપર તમો નામદાર પોતેજ તે મહાર મારશો.”

“એશક એશક, મને તે સાંભરે છે ખરું? પણ મેં પછી તેનું શું કયું? મને તે સાંભરતું નથી. મારી સ્મરણશક્તિએ મને દગ્ગો દેવા માંડ્યો છે.”

જોડલું બોલીને રાજાએ કાંઈ લવલવાટ કીધો, પોતાનું માથું આમથી તેમ ફેરવવા લાગ્યો અને તેમ કરી મહાર ક્યાં મુ કાંઈ છે તે યાદ કરવા માંડ્યું. અંતે લોડ હર્ટ્સડે નમન કરી ખુલાસો કરવા માંડ્યો.

“નામવર આદશાહ, તું નામદારે તે મહાર તેજ દિવસે નામદાર શાહજહા પ્રિન્સ ગ્રોફ વેલ્સને સંભાલવા આપી હતી એમ મને તેમજ ખીજા આપણા ધણાક અમીરોને પણ સાંભરે છે.”

“ખચીત, ખચીત, મને હવે લાન આવ્યું ખરું, દોડો દોડો, જલદી અને તે તેની પાસેથી લઈ આવો, વખત નકામો જાય છે.” રાજા સગાર આનંદી સ્વરે બોલ્યો.

લોડ હર્ટ્સડે, શાહજહા (ટોમ) હજુર દોડ્યો, પણ ઝાઝો સમય ગયો નહિ તેટલામાં તે આલી હાથે પાછો ફર્યો અને ધક્કતી છાતીએ બોલ્યો:—

“નામવર શાહ, નકારા સમાચાર સંભળાવતાં મને દિલગીરી લાગે છે પણ તેમાં મનુષ્યનો કેશો ઉપાય નથી, કેમકે શાહજહા હજુ રોગ મુકત થયલો લાગતો નથી અને મહાર શું ને વાત શું તેનું તેને કશું લાન નથી, જેથી હું તમો નામદારને તાત્કાળ ખચર આપવાને દોડ્યો આવ્યો છું કારણ નકામો વખત ખસારા થઈ જાય છે, અને તેની શોધ કરવી હાલ ફાકટ છે. મોટા મોટા દીવાનખાનાઓમાં તેને માટે શોધ—”

લોડ હર્ટ્સડે પોતાનું છેલ્લું વાક્ય પુરું કરે તો પહેલાં રાજા એક મોટો નિઃશ્વાસ નાખી અહુજ ગમગીન ચહેરે બોલ્યો:—

“તે આપડાને હવે વધારે છેડ છેડ નહિ કરે, ઇશ્વરની તેના ઉપર મોટી અવકૃપા થઈ ગયલી જણાય છે, અને માફ હોયું તે સાંભળીને ફાટી જાય છે; એક તો મારાથી માફ હજી હવે ખમી શકાતું નથી, તેમાં આ મોટી ખીડા મારા ઉપર ઉતરી છે. તે આપડાને હવે શાંતિમાં પડી રહેવા દેવો જોઈયે છે.”

પોતાના નેત્ર બંધ કરી કાંઈ ન સંભળાય તેમ તે બચડવા લાગ્યો. માથું નીચું રાખી કેટલોક વખત ઉંડો વિચાર કરી તેણે ડોક

ઉચ્ચયું, અને લોડ ચાનસેલર, જે છેલ્લો હુકમ થતાં સુધી નમન કરતો ચુકેલો ઉભો હતો તેની તરફ નજર કરી તે અખાર્યો—

“અરે! તું શું હજી અહીંજ છે કે? ધર્મરત્નાં નામથી હું તને હોકમ કરું છું કે, તે દગાખોરને આ દુનિયામાંથી પેલી દુનિયામાં મોકલવાનું કામ તારા હાથે આવતી કાલે થવુંજ નોંધએ અને એવો એક દગાખોર આ દુનિયામાંથી ઓછો થાય તેની ખુશાલીમાં આવતી કાલનો દિવસ નહર તેહેવાર તરીકે પળાવો નોંધએ.”

પાડને દુઃખે ને પખાલીને ડામ દેવા જેવી રાજની નીતિ નોંધ, લોડ ચાનસેલરને તો કંપારી આવી. તે, અતિધણા નમ્રપણાથી બોલ્યો, “એ ખુદાવિદ, દયા કરો, દયા કરો, મારી બુલ થઇ; હું તો મહોરની રાહ જોતો ઉભો છું.”

“અરે એવકુફ! તારી અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ છે કે શું? પેલી નાનકડી મહોર, જે હું હંમેશાં મારી જોડે લઇ ફરતો હતો તે મારી તીજેરીમાં પડી છે, અને મોટી મહોર તો ક્યાંક ખાવાઇ ગઇ છે તે શું નાની નહિ ચાલશે? તારી અક્કલ તને છોડી ગઇ છે કે કેમ? જા, જા, અને સાંભળ, તે ચંડાળના મસ્તક વગર મારી હજીર આવતોજ નહિ.” રાજએ ખૂબ કડક હુકમ કર્યો.

આપડો લોડ ચાનસેલર, આ ભયંકર આજ્ઞા માથે ચઢાવી રાજની ભયંકર હાજરીમાંથી તાલ્લાળ છુટો થયો, તેમજ પાલામટ સભાએ પણ ડચક આફ નોરફાકને આવતી કાલે ફાંસી ચઢાવવાનાં રાજની આજ્ઞા ઉપર અહાલી આપવાને વાર લગાડી નહિ. (૫)

## પ્રકરણ ૬ મું.

### સમુદ્રની સહેલ.

રાત્રિના નિવેડલાકને સુમારે રાજમહેલનાં ડાયોગાનમાં આવેલી મદીનો તમામ સુખડો રોપણીથી અલહણી રેલો હતો. મદીમાં એક તસુભાર જગ્યા ખાલી દેખાતી નહતી. સધળાગમ મોક્ષોઓએ આનંદનો અવતાર ધારણ કર્યો હતો, રંગ જેરંગી ફનસોની રોશનીથી અને પાણીના મોજાઓથી ઉચી નીચી થતી નૌકાઓમાં તે રોપણી કાંઈ અમહોરીક દેખાયાથી, ફરથી જોનારાઓને મદીનો દેખાવ અભણીય નંદનવન જેવો લાગતો હતો. આસપાસના બાગ બગીચાઓ ઉનાળાના અવનથી ઝીંબી રહ્યા હતા અને સૌગંધિક ફુલફોની દુરથી આવતી સુગંધ મનને શાંતિ

(૫) પુસ્તકને અંતે નીચે પાણી નોંટ જોડો.



દરી હતી હતી. નદીના ઘાટપરથી ઉતરવાનાં પથરનાં મોટા પગથિયાં મોજાં મારવા માટે દોડમોડમાં જતા લોકોથી જીવતાં માણસોનાં ચંદ ઉતર હુંગર સરખાં લાગતાં હતાં. આંબુઆંબુએ શહેનશાહી ચોપદાર ને નેકી પોકારનારાઓ દગદગા લેરલાં પોપોકમાં શસ્ત્ર સંજીવે ઉભા હતા; કોઈ કોઈ આંબુએ અમીર ઉમરાવો ગામ ગપોટાનો તંડાકો મારતા હતા; એ દારવામાં વચ્ચેથી પાદશાહી કારભારીઓની દોડધામ જેવાં સરખી થઈ પડી હતી.

હવે આંબુએ શહેનશાહી હુકમ મળ્યો નહતો છતાં સુધી નદીમાં ઉતરવાની પગથી લોકોથી ચીકાર હતી, પણ જો લુકમ થયો કે ખીજી પગ પગથી પરથી માણસોને ખસેડવામાં આવ્યાં, લોકોમાં એક જાતની ઇતિજરી ફેલાઈ ગઈ. નદીમાં હજાર હોડીઓ ડોલાયમોન થતી હતી અને તેમાં હજારો સેહલાણીઓ સેહલ કરવા માટે ઉતરી પડ્યા હતા. પગથી અડોઅડ ૪૦ થી ૫૦ દરવારી હોડીઓ ડોલા ખાતી હતી. તેના ઉપરમાં શણગારમાં પણ કશી મણા નહોતી. સુંદર ધન્યો કરકરી રહી હતી. કોટલીક ઉપર પાદશાહી ચિન્હથી મઢેલા સોનેરી કીનખાખની ધન્યો ઉડતી હતી, કોટલીક ધન્યો તો જાણે ચાંદીનાં પતરાં હવામાં ઝલહલ થઈ રહેતેમ, ઝલહલતી હતી. અને તેના ઉપર ચાંદીની ઘંટડીઓ, પવનમાં ખુલ્ખુલ કરતી ઘિલેકી રહી હતી. પવનના સપાટાથી, જ્યારે તે ઘંટડીઓ એક સામગ્રી વાગતી ત્યારે જાણે ગાયનનો લલકાર થઈ રહ્યો હોય તેમ લાગતું. સઘલી હોડીઓની અંદર ગવૈયાઓની ટોળી ગાયના લલકારતી હતી. અંજારાંજવારીના અંતરમાં જનારી લલકરી હુકડીએ મહેલના દરવાજા આગળથી બહાર પગલાં કાઢ્યાં કે લોકોની ઇતિજરી અતિથણી વધવા માંડી. આ હુકડી, તેના ચિત્રવિચિત્ર ચોપાકથી દગામદાર દીસતી હતી. ચાંદીનાં ગુલાઓથી ઝલહલ થતી, મખમલની એક સરખી ટોપીઓથી તેનો દગદગો ઓરજ લાગતો હતો. આંધ્ર ઉપર સુવર્ણના કીનખાખનાં હુમતાંઓ ઝુમી રહ્યાં હતાં. ઉચી મખમલ અને રેશમના પોપાકો ઉપર ચાંદીનાં બદલ સાથના કમરે લટકેલેલા કમરબંધથી તેમની ખૂબી વિશેષ દીસતી હતી. ડાખી અને જમણી આંબુએ એકસરખી દારમાં તેઓ ઉભા રહ્યા હતા. એક મહેલના દરવાજાથી તે નદી સુધી તેમની દાર લખાઈ હતી. ઉંચો ગાલીઓ, ઠેક મહેલથી તે ડાકાના પથરા સુધી, પાંચરવામાં આવ્યો હતો. ગાલીઓ ખીજાયો કે મહેલમાંથી નોખત વાગવા માંડી. તે સાંભલતાં જ તેને જવાબ આપવાને નદીમાં ઉભેલી હોડીઓએ પણ નોખત વગાડવા માંડી. સદેદ ચક્રચક્રીત રાજદંડ સાથે એ નકીઓ ધીમા, પણ રાજવંશી પગલે, મેહલમાંથી બહાર નિકળ્યા. તેમની પાછળ શહેનશાહી



રીઓ અને મધ્યમ વયની એક બાઈ, દોરની પેઠે પડેલાં હતાં. ખીજા એક ખુણામાં એક બદસુરત ડોકરી, કુદારા મારતી હતી. તેના માથાપર ચક્ર-ચક્રીત. પણ સુથાયલા પીખાયલા સફેદ વાળ અને ચક્રચક્રીત આંખો હતી. હમણાં કોઈ પાસે આવે તો તેને જીવતોને જીવતો ખાઈ જાય એવા વિકાળ સ્વરૂપમાં જમીન ઉપર તે તરફડીયા મારતી હતી. જોને કેન્ટી તેના તરફ જોઈને બોલ્યો, “ડોકરી, ઉઠ, જો અહીં એક નવો તમાસો! ઉઠ, જો હું ગમત બનાવું છું તે.” એમ બોલી તે શાહનવા આગળ ગયો; તેના માથા ઉપરથી ટોપી ઝડપી બોલ્યો, “આલ ઉઠે પોરિયા; બેઠા થા, બોલ તું કાણ છે? તારું નામ શું અને તું ક્યાંથી આવ્યો?”

એવો તો તિરસ્કારથી આ પ્રશ્ન જોને, શાહનવાને ક્યો ક્રોધ તે તો રાતો પીળા થઈ ગયો, અને જો હમણાં તેનું ચાલતું હતે તો તેને ધડીએ તેનું ધડ તેના શરીરથી છૂટ કરવાનો હુકમ કરતે. છતાં તે બોલ્યો, “તારા સરખો બદમાશ મને આવી જતની તિરસ્કાર ભરેલી આરા કરે એજ તારી બદમાશી ખતાવે છે. હું તને આગળ કહી ચુક્યો અને હમણાં ફરીથી કહું છું કે હું ખીજો કાઠજ નહિ, પણ એદવડ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ છું.”

આ જવાબથી પેલી બુઢી દોરી તો ખડખડ હસવાન લાગી; એવકુદની પેઠે તે આશ્ચર્યકારક રીતે શાહનવા તરફ ટગર ટગર જોવા લાગી, અને તે જોઈને જોને કેન્ટી પણ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યો; પણ ટોમ કેન્ટીની મા તથા તેની બેઠેલા ઉપર તેથી જુદીજ અસર થઈ. તે આપડીઓએ ગભરાઈને ધાયું કે, એ આપડા ઉપર હમણાં સરખો ઉડકાનો માર પડશે, અને તેથી તેઓ વચ્ચે પડી અને બોલી કે “અરે મારા ગરીબ ટોમ, ગરીબ છોકરા !”

ટોમની મા શાહનવાના પગ આગળ માથું મુકીને પંડી પોતાના હાથ તેના ખભાં ઉપર મુક્યા અને આંખોમાં આંસુ લાવી તે બોલી—

“ઓ મારા રાંકડો, મુખાઈ ભરેલી આપડીઓના થોથો વાંચતાં વાંચતાં તારા મન ઉપર આ ખરાબ અસર થઈ ગઈ છે, અને તારી ડાંગળી અસહ્ય ગઈ છે. હું તને વારંવાર કહેતી હતી કે એ કંગાળ થોથાંઓ ન વાંચ, ન વાંચ, તેને ગટરમાં નાખી દે, પણ તું સમજ્યો નહિ, અને અતે તે આજે મારી છાતી ફાડી નાખી છે.”

શાહનવાએ ટોમની મા તરફ નજર કરી મધુરા સ્વરે કહ્યું, “તારો દોકરો સારી પેઠે છે, તેની ડાંગળી ચક્કી ગઈ મથી; તું શીકર મા કર, તે હાલ રાજમહેલમાં મોજ મારે છે. ત્યાં મને જવા દે, અને તારાલજન મારો પિતા જે આ દેશનો રાજા છે તે તેને તારે ત્યાં પાછો બોલ્યો મેજ.”

“શું, તારો પિતા આ દેશનો રાજા ? અરે મારા લાડકવાયા બેટા, એ તું શું બોલે છે ? એમ મા બોલ, નહિ તો તારે ને મારે સર્વનું સત્તાનાશ વળી જશે. તારા મગજમાં એ શું ભૂત ભરાયું છે ? તું કેવો રમતો ને ખેલતો હતો તે યાદ કર. અહિં મારી તરફ નજર કર. જો હું તારી મા છું કે નહિ અને હું તને ચાહું છું કે નહિ ?”

શાહબદાએ ડોકું ધુણાવ્યું અને ઉદાસ થઈને બોલ્યો—“પ્રભૂ જાણે છે કે હું તારે દીલ દુખવવાને કેવો નારાજ છું. પણ પ્રભુને મારી સમજી જાણી હું સાચે સાચું કહું છું કે, મેં તારે મો કોઈ પણ દિવસે જોયું નથી.”

આ જવાબ સાંભળીને આપડી ડોશી તો ભોંય ઉપર ઢસડાઈને બેસી ગઈ અને આંખે આડા હાથ કરી ધ્રુસ્કધ્રુસ્કે રડવા લાગી.

“એ ભવાઈ ભજવવા દે ભજવવા દે” કેન્દી શાહબદાની વાત સાંભળીને પોતાની સ્ત્રીને મશકરીમાં કહેવા લાગ્યો અને પછી બેઠ તથા નાન તરફ ફરીને કરડાકાથી બોલ્યો, અરે નાપાક પોરીઓ શું તમે અહીં આ શાહબદા સાહેબની હાજરીમાં ઉભી છો કે ? અને તમને કંઈ વિવેકની ખબર છે કે નહિ ? પ્રકો એકદમ પગે અને નમન કરો એ શાહબદાને.”

આ કઠોર વચન બોલતાં બોલતાં તે મોટે સાદે હસ્યો પણ આપડી નાન અને બેઠ તો પોતાના ગરીબ ભાઈની દયા ખાઈ તેનો ખ્યાલ કરવા લાગી અને લગાર હીમતથી નાન બોલી ઉઠી કે, “પિતાજી ! એ આપડાને લગાર આસાએસ સાથે ઊંઘ લેવાદો. આસાએસ અને ઊંઘથી એનું આ દીવાનાપણું ફર થઈ જશે.” બેઠ પણ પોતાની બેઠનને આમ બોલતી જોઈને લગાર હિમત પકડી બોલી, “હા, હા, પિતાજી, એ ખચારો અમારો ભાઈ આજે કંઈક વધારે થાકી ગયલો લાગે છે, આવતીકાલે એ પોતાની મેજે દેશણે આવી જશે, અને આજે જ એહને ચાલા કરે છે તે સાટે પશ્ચાતાપ સાથે ક્ષમા માંગશે અને ફરીથી ખાલી હાથે આવશે નહિ.”

બેઠ અને નાનના આ ધીરજ ભરેલા શબ્દોથી કાંઈક અસર, કેન્દી ઉપર થઈ, તોપણ તે ગુસ્સો કરીને શાહબદા તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “આવતીકાલે આ બોલીનું જે પેતી ભાડું ઝોંસવાનું છે, મોટે યાદ રાખજે બચ્ચા જે પેતી કાલે જો નહિ લાવ્યો તો હું તારી વડે શી કરીશ તે ? વળી અહીંથી આપણે કુચ કરી જવી પ્રકશે.”

શાહબદા આ ગુસ્સા ભરેલા વચનથી મનમાં માંડું લાવીને બોલ્યો—  
“અવિવેકી ઢોંગસોંગ કરીને મારે દીલ દુખવ મા, હું ફરીથી તને કહું છું કે હું આ દેશના રાજાનો કુવર છું.”  
પોતાના ખડખડા પોહોળા લકપટ સરખા હાથની હથેલીનો એક જખરો હડસેલો કેન્દીએ શાહબદાના ખભા ઉપર લગાવ્યો જે આંચ-

કાથી તે આપડો કેન્દીની સ્ત્રીના ખોળામાં જઈ પડ્યો, જણીએ તેને છાતી સરસો હતી દાખ્યો અને કેન્દીના મારમાંથી બચાવવા માટે ખોતે તેના ઉપર આડી થઈને પડી. આપડી બેઠ અને નાન તો ગભરાઈને લાંથી નાહાસીજ ગઈ પણ કેન્દીની મા શાહજાનદાની હીમાયતે નીકળી આવી જને જોઈને શાહજાનદા ખોલી ઉઠ્યો કે, નહિ ડોશીમા નહિ, મારે માટે તું કાંઈ લકૃપક સરખા હાથનો માર આઈશિ નહિ. તેને મારો ઉપરજ ગમે તેટલો હાથ ચલાવવા દે શીકર નહિ.”

આ શબ્દો સાંભળતાજ કેન્દી તો જોસભેર ઉજળ્યો અને પોતાની સ્ત્રીના રક્ષણમાંથી શાહજાનદાને ખેંચી લેઈ તે આપડાને સારો પુષ્ટિકારક ખોરાક જમાડ્યો અને તેને બરાબર જમાડ્યા પછી પોતાની સ્ત્રી તથા દીકરીઓને પણ સબ્જડ ઠોકી. ઘર સંસારની આ ક્રિયા પુરી થયા પછી કેન્દીએ સર્વને સુઈ જવાની રજા આપી. તેણેમાં તેણે દીવાનખાનામાં જ દીવો બળતો હતો તે બુજીવી નાખવામાં આવ્યો અને સર્વ કોઈ પોતપોતાનાં ચીથડેલાલ ખીજાના લઈ સુઈ ગયાં. કેન્દી પોતે પણ સુઈ ગયો. સર્વ શાંત થયું ત્યારે બેઠ ને નાને જોયું કે તેના આપ ને દાદીએ ધુરવા માંડયું છે ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈ-શાહજાનદા-આગળ હળવે હળવે ગઈ અને તેને જ કાંઈ ચીથરા આડી હતાં તે ઓઢાડ્યાં. તેની મા-કેન્દીની સ્ત્રી-પણ હળવે હળવે તેની પાસે ગઈ, તે બહુ હેત-થી તેના શરીરપર હાથ ફેરવવા લાગી અને વહાલ કરવા લાગી અને પોતાનાં આદશાહી ભોજનમાંથી થોડુંક ખાવાનું બચાવી રાખ્યું હતું તે આપ્યું. આપડા શાહજાનદાની બુખ તો તદ્દન મરીજ ગઈ હતી. પોતાની તરફ બતાવવામાં આવેલા આ ખ્યારથી શાહજાનદાએ તો રાજ-વશી શબ્દો અને વિવેકથી તે ત્રણેનો ઉપકાર માન્યો, અને સર્વને તેણે સામા દીલાસાના શબ્દો કહીને સુવા જવા કહ્યું. પોતાની આ મુલાકાત-ની છેવટે શાહજાનદાએ તેમને કહ્યું કે, ‘મારો પિતા તમારી આ સેવા-ની કદર જરૂર ખીજાણશે તેની ખાત્રી રાખજો.’ આ છેલા શબ્દો સાં-ભળી, શાહજાનદાને પોતાના દીકરા તરીકે માનતાં આ ત્રણે, તેને દીવાનો થયલો જાણી, મનમાં બળાપો કરવા લાગ્યાં, અને બળાપો કરતાં કરતાં-જ તેઓ પોતાના ખીજાના ઉપર પડ્યાં.

સઘળાં ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડ્યાં, પણ કેન્દીની સ્ત્રીને આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ. તેણે અનેક વિચારો કર્યા, ઘડીકમાં તેના મનમાં આવતું કે ગમે તે છતાં આ બનાવમાં કાંઈ પણ ભેદ છે. ખીજાજ પળે તે પોતાના દીકરાની વર્તણૂક, તેનો સ્વર, તેની ચાલચલણ તેનો ચહેરો વગેરે ધ્યાનમાં લેતી કે તેમાં કાંઈ ફેર છે ? અને બ્યારે લાગતું કે તેમાં તો કશો તફાવત

નથી સારે તેના મનમાં ખીજાનું તરંગો આવતા. ધડીકમાં તેને લાગતું કે આ છોકરો મારો ન હોય. અંતે તેણીએ, એ છોકરો પોતાનો છે કે નહિ તેની કેટલીક કસોટી અનુભવવાને ઠરાવ કર્યો અને તે કસોટી કેવા પ્રકારે કરવી તેના તે વિચાર કરવા લાગી. કહેવા કરતાં કરવું મુશ્કેલ છે. એક પછી એક કસોટીઓ તે પોતાના મનમાં નક્કી કરતી ગઈ, અને આમાં તો આ ખામી છે અને પેલી કસોટી અનુભવ્યાથી આમ ચશે એમ કરી તે છોડી દેતી. અંતે એવું લાગ્યું કે એ બાબતને પડતીન મુશ્કેલી અને જે થાય તે જોયા કરવું. આવા તરંગો તે ચલાવતી હતી તેવામાં શાહનુદાનો ઊંઘમાં બેસવાનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. તેણે તેના તરફ કાન ટીક્યા કે જોઈએ તે ઊંઘમાં કાંઈ બનતી હોય છે. ધીમે પગલે શાહનુદાની નજદીક જઈ બેઠી. તેણે ઝાંખી સલગાવેલી મીનબત્તી હાથમાં પકડી હતી. તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે મારા દીકરાને હમેશાં એકજ દોરે આંખ ઉપર ચત્તો હાથ મુકી ઊંઘવાની ટેવ છે અને જોઈ તો ખરી કે હમણાં તે કેમ સુતો છે? ડાશી છેક નજદીક ગઈ અને જોય છે તો પોતાના દીકરાના સરખો તે તેને લાગ્યો નહિ એટલે તે બહુ દિલગીર થઈ. બત્તીની રોશણી તેની આંખ ઉપર પડવાથી તે ચોક્કસને જાણી હોયો પણ ડાશીએ તેને પસવાડી પસવાડી પાછો સુવાડ્યો અને તે ઉઘી ગયા પછી પોતે પોતાની પથારીમાં આવી પોતાની કસોટીમાં નિષ્ફળ થઈ તે માટે અનેક વિચારો કરતી પડી. પોતાના દીકરાની સુવાની ટેવ યાદ કરી તેને શાહનુદાની દબ્બ જોડે મેલવી, તેમાં કેટલો કેટલો તકાવત છે તે ધ્યાનમાં લઈ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી.

પણ હજી આશામાં નીરાશ થઈ ન હોતી. પોતાની આ કસોટીનાં પરિણામ ઉપર તેણે શક બતાવવા માંડ્યો; અને બીજી એક તપાસ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે બીજી એ વાર તે બાપડાને ઉઘમાંથી અમ-કાવી હાડ્યો; અને તે બંને વારની તપાસનું પરિણામ પહેલી તપાસથી, કોઈ પ્રકારે જુદું આવ્યું નહિ. નીરાશ થયા છતાં તે બાપડી કોઈ રીતે નક્કી ઠરાવપર આવી શકી નહિ.

શાહનુદા આખા દિવસનો બહુજ હાડમાર થઈ થાકેલો હોવાથી, ભર નિદ્રામાં પડ્યો. ચારથી પાંચ કલાક સુધી તેણે નિરાંતભરી નિદ્રા ખેંચી. તે પછી લગાર તે જાગૃત થવા માંડ્યો; અને અરધી ઉઘાયલી તથા અરધી જાગૃતાવસ્થામાં તે બડબડવા લાગ્યો—

“સર વીલીયમ”—ચોડાક વાર પછી—ઓ, સર વીલીયમ હરબર્ટ, તું અહિં જલદીથી આવ અને કોઈ દિવસે નહિ જોયલું એવું સ્વપ્ન સાંભળ—સર વીલીયમ, તું સાંભળે છે કે? જાણે હું ગરીબ ભીખારી

બની ગયો છું, અને આ, — ત્યાં પેલા ગાડો — સીપાઈઓ — સર વીલીયમ, શું આ દીવાનખાનામાં કાંઈ નોકર ચાકર હાજર નથી કે? અફસોસ? એનું પરિણામ બહુ ભારે સોષનું પડશે.” —  
 “ભાઈ તને શું થયું છે? તું કોને બોલાવે છે?” શાહનંદાની મન-  
 નદીકમાના એક માણસે શાહનંદાને ઉપર પ્રમાણે બરબડો સાંભળી  
 શ્રેષ્ઠ કર્યો.

સર વીલીયમ હરખદને હું બોલાવેલો છું, પણ તું કાણ છે? શાહ-  
 નંદાએ જિંદમાં ને જિંદમાં જવાબ દીધો.

“હું? હું ખીન્ન કાંઈ નહિ પણ તારી બેન નાનું છું. હજી તું  
 આવો દીવાનોજ કે? અહા! મારા ગરીબ ભાઈ, એ તને શું થયું  
 આવ્યું? ખોદા કરે ને હું જગીજ નહતે તો કેવું સાફ કે આવા શબ્દો  
 સાંભળતેજ નહિ; પણ મારા દયાળુ ભાઈ, તું તારી જીભડીને અંકુશમાં  
 રાખ, નહિ તો આપણે બધાં મારે ખાઈ ખાઈને મરી જઈશું તો કાંઈ  
 દાદ લેનાર નથી. આ ગરબડથી શાહનંદા ચમકી ઉઠ્યો અને વધારે  
 જાગૃત થયો અને ઉડવાનો પ્રયત્ન કરવા જતો હતો તે દલામાં રાતનાં  
 મારનાં ચમચમાટ તેને પીડા કરવાથી તે આ! આ! કરતો પેલા તોફા-  
 ખીજાની ઉપર પાછો પડ્યો, અને પડતાં પડતાં બોલ્યો: “અફસોસ,  
 ત્યારે આ કાંઈ સ્વપ્ન નથી.”

જિંદ સંતાપ અને દુઃખને ધડીભર વીસારી મુખ્યાં હતી તે  
 જાગૃત થતાંજ પાછો તેની સમીપ આવી ખડાં રહ્યાં, અને તેને લાગ્યું  
 કે હવે હું મારા રાજમહેલમાં લાડકવાયો શાહનંદા નથી, પણ એક  
 ન્યાત ખહાર ચીયડેલા કપડાંમાં વીટળાયેલો દોરોને આંધવાને લાયક એવા  
 શુદ્ધમાં કેદ પડેલો, ભીખારી અને ઓરોના સમાગમમાં રહેલો ગરીબ  
 ભીખારી છું. આવા સંતાપમાં તેના ઓરડાથી ખીન્ન ત્રીજા એક ઓરડામાં  
 કાંઈક ગરબડ થતી તેને સંભળાઈ. થોડાજ વખતમાં તેના દરવાજા ઉપર  
 કોઈક ટકોરો મારતું સંભળાયું. ટકોરાના અનવાથી રાક્ષસ જેવો જોન કેન્ડી  
 જાગી ઉઠ્યો અને “કાણ છે?” એવો સવાલ કર્યો.

“જે માણસને તે તારાં ઉડકાનો ફટકો લગાવ્યો હતો તે માણસ.”

“હું કાંઈ તે જાણતો નથી, અને કાંઈ તેની દરકાર નથી, તું અ-  
 હાથી જા —” કેન્ડીએ ઉત્તર આપ્યું.

“આ કંગાળ, જાણ કે હું કાંઈ નહિ પણ કાંઈ અંકુ છું.”  
 કાંઈ અંકુ નામ સાંભળતાંજ, કેન્ડી ગભરાઈ, અને સડાક દેતો  
 કે ઉડીને ઉભો થયો, પોતાના કુટુંબને જગાડ્યું અને “નહાંસો, નહાંસો  
 નહીં નેશો તો અહીંજ મુખ્યાં એમ સમજો.” એવા પોકાર કરવા લાગ્યો.

આ ગરખડને પાંચ મીનીટ થઈ નહિ તેટલામાં કેન્દીના ઝોરડામાં ગરખડ થઈ રહી; સઘળાંઓ છવ લઈને મહોલ્લામાં બાહાર નિકળી પડ્યાં અને જ્યાં રસ્તો મળે ત્યાં નહાસવા લાગ્યાં. કેન્દીએ શાહનવાને પોતાનો ટોમ માનીને તેને પણ કમરમાંથી પકડ્યો હતો, અને ખીજે હાથે એક લખડાકે એવી અને બોલ્યો, “ તારી છલડીને કાચુમાં રાખજે, દીવાના, ચૂખાં, આપણું નામનિશાન જાહેર કરતો ના, હું માફ નામ અદલીને ખીજુંજ રાખીશ, અને તું પણ અહાથી પેલી તરફ નહાસ. ” એમ બોલી બારી તરફ હાથ ફરી એક ગલી બતાવી. નિમ્ન તળાણ, કોને પોતાનાં કુટુંબનાં માણસોની જોડે એવી ગોઠવણ કરીને માર્ગમાં કંઈયે સઘળાં છૂટા પડી જાય તોપણ છેવટે સઘળાંઓએ લંડનથીજ આગળ એકઠા થવું, અને સાં સઘળાં ભેગાં થયા પછી સાઉથપાર્ક તરફ નાસી જવું, એવી જુક્તિ રચવામાં આવી.

ખીજી પળે સઘળાં અંધારા ઝોરડામાંથી રોશણીમાં આવ્યાં, રોશણીમાંજ નહિ, પણ નદી કીનારા ઉપર ભેગાં થયલાં નાચતાં ગાતાં અને સેહેલ સટાફી કરતાં લોકોનાં મોટાં ટોળાં વચ્ચે જઈ પડ્યાં. ટેમ્સ નદીના કીનારા ઉપર થપચિન્હો તરીકે સળગાવેલી મોટી મસાસો સાંમેથી દેખાતી હતી; લંડનથીજ ઉપર પંક્તિગંધ રોશણી સળગાવેલી હતી, સાઉથપાર્કનો પુલ પણ તેજ પ્રમાણે રોશણીથી ઝળહળી રહેલો દેખાતો હતો, આખી નદી જતણે ચકચકત પાણીની હોય તેવી દેખાતી હતી, અને આતશખોળના દેખાવોથી આકાશ હળમળી રહ્યું હતું, જ્યાં સાં તમાશગીર લોકોનાં કકમાર ટોળાંઓ દેખાતાં હતાં અને જાણે આખું લંડન શહેર ખાલી થઈને તે તરફ ભેગું થયલું હોયની શું તેવું લાગતું હતું.

જેન કેન્દી છવતાં મનુષ્યના આ સાગર તરફ આવી પોહોંચ્યો, પણ તેમાં સઘળાંઓ એક ખીજથી જૂઠાં પડી ગયાં. શાહનવાનું અંત કરણ હવે છૂટાપણું મેળવવાની લલુતાથી ધડક ધડક થતું હતું.

કેન્દી આ મોટા ટોળાંમાંથી જોસભેર પોતાનો રસ્તો કાઢવા જતો હતો તેટલામાં ઝાકડાધૂન સરખા પણ લટપટ દેખાવના એક માણસને તેનો હડસેલો લાગ્યો. કેન્દીથી તે કાઠીરીતે પાછો હટી તેવો નહતો. તેણે તેને જોરથી પકડ્યો અને ખભા ઉપર હાથ નાખી કેન્દી જોડે વાંતચીત કરવા માંડી-

“ મિત્ર, આટલો ઉતાવળો ક્યાં હોડે છે ? આજે જ્યારે આખું જોહર તેહવાર પાણી સેહેલ સટાફી અને ચમનદારી ઉડાવવા બાહર નિકળ્યું છે ત્યારે તને એવડું શું અગત્યનું કામ નિકળી આવ્યું છે ? ”

“ હું છું ને માફ કામ છે, તેની તારે દરકાર શી ? ” કેન્દીએ લ-

ગાર તોછડાઇમાંજ જવાબ આપ્યો; “મારાં ખભાં ઉપરથી તારો હાથ ઉપાડ અને મને મારે રસ્તે જવા દે.”

“જ્યાં સુધી તું શાહનશા પ્રિન્સ આફ વેલ્સની સલામતી મારા ખેડેલ ધર નહિ લાં સુધી કયો કમળખત તને અહીંથી જવા દેશે.”

“લાવ સારે કયાં છે ગ્લાસ, ચાલ ઉતાવળ કર,” કેન્ટીએ મુક્તિમાં મળેલો કટોરો સ્વાહા કરવાના હેતુથી જવાબ આપ્યો. ખીબા કેટલાકો જે લાં પુર બહારમાં મસ્ત થઇ ઉભા હતા તેઓ તુરત એક (૬) કટોરો લાવ્યા, અને તે કેન્ટીને આપ્યો, જે કેન્ટી પીવા નય તેટલામાં, શાહનશા જે અચાર સુધી કેન્ટીની જોડેનો જોડે હતો તે, લાંથી છુટ્યો અને લોકોની લીડમાં પેસી અલોપ થઇ ગયો. લોકોને મોઢે ચાલી રહેલી વાતો ઉપરથી તેણે આજની વાતની ધમાચકડીનું કારણ શોધી કાઢ્યું.

લોકોના જણાવ્યા પ્રમાણે, રાજવારસ પ્રિન્સ આફ વેલ્સને જાહેર આજ્ઞાની ગમત આપવામાં આવી છે. તુરતજ તેણે અનુમાન આંધ્યું કે મારે અદલે કમ સંજોગથી જોડવાઇ ખેડેલો પેલો કંગાળ લીખારડો પોરિયો ટોમ કેન્ટી; પોતાને મળેલી તકનો આ અચ્છો ઉપયોગ કરે છે. તેને મારે સારે એકજા રસ્તો પાડી રહ્યો, તે એ કે ગીલ્ડકાલ જવું, લાં પોતાને પ્રિન્સ આફ વેલ્સ તરીકે જાહેર કરવો, અને પેલા હગારા ટોમને ઉધાડો પાડવો; તેણે વળી એવો પણ નિશ્ચય કર્યો કે, ટોમને છેલ્લી પંદરી કરી લેવાનો વખત આપવો અને તે પછી તેને રાજદ્રોહના વાંક મારે, તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

તે વખતના કાયદા અને રીવાજ પ્રમાણે, ત્રણ લાકડે લટકાવી દેવો.

## પ્રકરણ ૧૧ મું.

### ગીલ્ડ હાલની ન્યાયત.

આદશાહી હોડી તેના મોઢા કાફલા સાથે, આરાંમાં પડેલી ખીજ હોડીઓની વિધવિધ પ્રકારની રોષણી વચ્ચેથી સડસડાટ કરતી ટેમ્સ નદીમાં સફર કરતી કેટલીક દૂર નિકળી ગઇ. જ્યાં લાં રાયનના લલકાર સિવાય ખીબું કશું સંભળાતું નહતું; નદીના કીનારાઓ ખુશાલી અને આનંદની લહેરોમાં ફૂડફૂ થતી ધમપતાકાઓથી ભરાઇ ગયા હતા; કેટલેક દૂર થતા નય ચિહ્નનાં બલતાંઓના ભભૂકા નૂતન આકાર અને અમત્કૃતિમાં, જોનારના મનને આનંદ આપતા હતા; ખીજ તરફ ધડાધડ છુટતી આંતશબ્દના રંગબેરંગી મનહરણ આકારોથી મન પ્રકુલ્લીત થતું હતું, અને ઘડીભર જાણે આકાશમાંથી રંગબેરંગી જવેહરાતનો વરસાદ વરસતો.



હોયની શું તેવું જણાવું હતું. આદર્શાદી મેમાનોએ કીનારો છોડ્યો તે વેળાએ તેને મુખારકબાદી આપવા માટે કીનારા ઉપરથી થયલા પોકા-રેથી ટેમ્સ નદી ગાછું રહી, અને તેની બેડાબેડ સલામતી આપનારી પહાડી તોપોની બેટરી ઉપરથી તોપોના ધમ ધમ આવોને નિકળ્યો. ટોમ કેપ્ટી, જે હાડીમાં રેશમી અને મખમલીયા નરમ સુવાળી ગાદી તકીઆઓમાં લપેટાઈ બેઠો હતો તેને ખુશાલીના આ આવોને અને આનંદનો આ દેખાવ, સ્વર્ગ સરખો લાગતો હતો. તેના પોસામાં બેઠેલી શાહબદી એલિઝાબેથ તથા શાહબદી લેડી જેન ગ્રેના મનમાં નવાંઈ સરખું કશું નહતું. હર્ષ અને ખુશાલીના આવા પોકારો વચ્ચે આદર્શારી હાડી દવગેટ અને સાથી વાલ્ક્રુકની ખાડીમાં થઈ બેટલ્સખરી જઈ પહોંચી. સાં પ્રાચીન ખાંધણીનાં ઘરોની રવાનક નિહાલતાં નિહાલતાં આદર્શાદી મેમાનોની હાડી એક કુંડમાં આવી લંગર કરી ઉભી રહી, જે કુંડવાળી જગાએ હાલ ખાઈ ચાડે ખડો છે, અને જે મથક લંડન શહેરનું મધ્ય ખીદું ગણાય છે. ટોમને અહીં કીનારે ઉતારવામાં આવ્યો અને તેને તેના રસાલા સાથે ચીપસાઈડ પસાર કરાવી બેસીંગાલ થઈને ગીરડે હાલના મહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

ટોમ તથા તેના બેડેની અને શાહબદીને, લોર્ડ મેયર તથા શહેરના સર્વ ધર્મગુરુઓ તરફથી ઘટતું આદરમાન આપવામાં આવ્યું અને હાડીને માથા ઉપર ઉભો કરવામાં આવેલા સુંદર મંડપ નિચે લઈ જઈ બેસાડવામાં આવ્યા. તેની આગમજ “શાહબદીની સલામ ઉપર નીધાઈ રખ્યો”ના ચોપદરો અને નંકીઓના પોકારોથી મહેલનું દીવાનખાનું ગજવી મુક્યું. ટોમની હાજરીમાં સદા ખડો રહેનારા લોર્ડ તથા અને શાહબદીઓએ પોતપોતાની બેઠકો લીધી. ખીછ એક નાની ટેબલ ઉપર દરખારી અમીરો તથા ખીજ ઉમરાવ મેમાનોએ બેઠક લીધી, બ્યારે આમ લોકે, હાલની ભાંય ઉપર મુકેલી ખીછ ટેબલ ઉપર બેઠાં કાલ્યુ સાં જગાં લીધી. શહેરના પ્રાચીન રક્ષક, જેઓ ગેંગે અને મેગોગના નામથી ઝોળખાય છે તેઓ પાંચ પસંદ પડતી જગાએ ખીરાંછ ગયા. દરખાર ખીરાંજતોની સાથે, રણસીંગડું પ્રકાય અને એક દિદેરો વંચાયો કે એક જડો રસોયો ખીજ રસોયાના નાના સરખા ટોળા સાથે ખંહુજ ગંજીર દખદખા સાથે ડાખી ખાંબુએથી શાહબદી સમીપ ભોજન લઈ હાજર થયો.

ભોજન લેવા પૂર્વે થોડા ક્ષણ પ્રાર્થના કરી લીધા પછી, પોતોને મળેલી સલાહ પ્રમાણે ટોમ પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉભો થયો અને તેની બેડે આખી દરખાર ઉભી થઈ અને એક શોભીતો સુવર્ણના પ્યાલામાંથી શાહબદી એલિઝાબેથ બેડે સલામતી લીધી. શાહબદી પછી લેડી જેન

, અને સાંથી રીવાજ પ્રમાણે આખા મીલાવડા તરફ તે પાલો ક્યો આ પ્રમાણે લોજન ચાલુ થયું.

લોજનની મસ્તી, મધરાત્રીએ તો ખૂબ ટોચે ચઢી હતી, અને તે પછી તે વખતમાં અતિ ઘણી વખાણને પામેલો એક જોવા લાયક દેખાળ કરવામાં આવ્યો, જેનું વર્ણન તે નજરે જોનાર એક લખનારે વર્ણવેલું તેનાજ બોલોમાં નીચે ઉતારીશું:—

ગીરદીમાં જગા કીધા પછી, એક ઘેરન અને એક અર્લ ટુક, ફેશનના સુતેરી જરી ખુટાના લાંબા કબા, ગુલાબી રંગની મખમલની ટોપીઓ પહેરી બંને આજુએ તરવાર લટકાવી સાં દાખલ થયા. તેમની પાછળ બીજો એક ઘેરન અને એક અર્લ દાખલ થયા. તેઓએ પીલી સાડીનતા લાંબા ધાધરાઓ પહેર્યા હતા, તેના ઉપર સફેદ સાડીનતા દુપટ્ટા નાખ્યા હતા, રૂશિયન ફેશનની કુમટાંની ટોપીઓ પહેરી હતી અને મુમમાં કાંટા સાથનાં ખૂટો પહેરી દીધાં હતાં, જે કાંટા લગલગ એક પુટ જેટલા લાંબા નિકલી આવેલા હતા. તેમની પાછલ લોઈ હાથ આડ મીરલ, પાંચ સુંદર મખમલીના પોશાકમાં સજ થયલા ઉમરાવો; તેમની છાતી ઉપર રૂપેરી સાંકળી ભાતિની કરચલીઓની લેસ ટાંકી દેવામાં આવેલી હતી, તેમના માથા ઉપર વૃલ કરનારાઓને મળતી ટોપી હતી, જેના ઉપર પીછાંઓ લટકી રહ્યાં હતાં. આ પોશાક રૂશિયન ફેશનનો હતો. એકસો મશાલચીઓ દરબારમાં ઉભા હતા, તેમને તેમના હાથમાંની મશાલો મુકી દેવાડી ઉભા રાખ્યા હોય તો મગદુર શું કે તેમને મશાલચી કહી શકાય? પોતાના ઊંચા મખમલના પોશાકથી તેઓ કોઇ રાજવંશી સરખા જણાતા હતા. મુરોની પેડે તેઓએ પોતાનાં મોઢાં કાળાં ક્યો હતાં. તેમની પાછલ એક Mommarge આવ્યો, અને તેની પાછલ ગવૈ-લાઓનું વૃલ કરતું નાનું સરખું ટોળું આવ્યું. તેમની જોડે દરબારના અમીર ઉમરાઓએ પણ વાહાના તાલસુર પ્રમાણે વૃલ કરવા માંડ્યું, જે વેળાને દેખાવ ખરેખર જોવા લાયક થઇ પડ્યો હતો.

નાનો ટોમ-પ્રિન્સ આફ વેલ્સ બનીને આ સઘળી રાજવંશી ગમતનો કૌતકથી લ્હાવો લેતો હતો, તેજ વેળાએ ખરો શાહનશાહ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ પોતાના સ્થિરહાલ પોશાકમાં ખરો શાહનશાહ તો હું છું એમ મોટે મોટે પોકાર કરી કહેતો ને ટોમને ઠગારો જણાવતો હતો અને બીડડહાલના દરવાજામાં દાખલ થવા દેવા માટે પ્રાર્થના કરતો હતો. લેગાં થયલા લોકોને વળી આ નવો દેખાવ જોવાની ગમત મળી ગઈ અને સર્વ કોઇ આ નવા નિકળી આવેલા પ્રિન્સ આફ વેલ્સને જોવાને કચરા કચડી કરીને પણ તેના અંગ ઉપર દુટી પડતા હતા. જેમ જેમ પ્રિન્સ

ચિડવાઈ ચિડવાઈને મક્કમપણે પોતાને પ્રિન્સ આફ વેલ્સ તરીકે  
જાહેર કરતા, તેમ તેમ લોકો તેને કાંઈ દીવાનો સમજીને ખૂબ મસ્કરી  
કરતાં, અને તે સાંભળીને આપડા શાહજાદાની આંખમાં આંસુની ધારા  
વહેવા માંડી, છતાં તે મક્કમપણે અને ખરાબ આદર્શોની દૃષ્ટિએ જાને  
તે પ્રકારે, લોકોનાં યોજાને ધિક્કારતો અને જ્યારે ઘણાં જિહ્વડવાંતો  
ત્યારે ગુસ્સે થઈ લોકોને કહેતો કે—

“હું તમને ફરી ફરીથી કહું છું, અરે આ અવિવેકી કુત્રાઓ, હું  
પોતેજ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ છું! અને હાલ ગમે તેવા તત્ત્વચલો અને  
હીણાચલો છું તો શું થયું, પણ મને કાંઈ અહીંથી હાંપી શકનાર નથી,  
પણ હું તે પદ મેળવીશન.”

“તું શાહજાદો હો કે ન હો, તે અમારા મનથી બધું સરખું  
છે; તું ગમે તેવો જહાહુર છોકરો છે અને મિત્ર વગરનો છે, હું  
તારે પડખે છું ને તે સાંગિત કરવાને હોયો છું અને હું કહું છું તે  
ઉપર ધ્યાન રાખ કે માઇલ્સ હેન્ડન સરખો મિત્ર તેને મળનાર નથી;  
તું હવે તારી જીભડી બંધ રાખ, મારા બેટા.”

આ છેલ્લા શબ્દો બોલનારો સખસ જિયા કદનો, રૂબ પુષ્ટ  
અને પોપાકમાં ડાન સીઝર હી બેઠો સરખો હતો. તેનો પોપાક હતો  
તો જિયા, પણ જરી પુરાણો થઈ ગયો હતો, તેની ટોપી ઉપરનાં કુમતાં  
ચુંથ પીખ થઈ ગયલાં હતાં, અને તેથીજ તેનો દેખાવ જાણે સારવાન  
સરખો લાગતો હતો; આજુએ આંખમાં, એક કટાયલી લાંબી તરવાર  
ખાસેલી હતી, અને તેની વિરલા સરખી ચાલચલણ એમ જતાવતી હતી  
કે તે કાંઈના રખવાળ હોવો જોઈએ. તેનું લાંબુ સાંભળતાંજ લોકોએ  
મજાક મસ્કરી કરવા માંડી, અને કાંઈ તો બોલતું કે આ તો પીન્કો  
પ્રિન્સ આફ વેલ્સ નિકળી આવ્યો છે, કાંઈ તો વળી આગળ આવીને  
કહેતું કે, “આપુ! આ બધું શું, ઘેલું ગાંડું બકા છે, તેનાં પરિણામની  
કાંઈ વધી રાખી છે કે એમજ? શાહજાદા પ્રિન્સ આફ વેલ્સને પેલા  
નવા માણસ પોતાની આજુમાં રક્ષણે રાખ્યો હતો તેને સાંથી ધસડી  
કાઢી કોંઈવાને કાંઈ કાંઈ તો મુકા પણ ચઢાવતા.

એક મસ્તીખોરે તો ખરેખર તેમજ કયું, અને આપડાને લગાવી  
કાઢવાને મુકકો પણ ઉગામ્યો, પણ પેલો અજાણ્યો માણસ જે તેને પો-  
તાના રક્ષણમાં રાખી રહ્યો હતો તેણે તુરતજ પોતાની લાંબી તરવાર  
ખેંચી પેલાને એક ફટકો તો એવો લગાવ્યો કે તે ભોંય ઉપર ધૂળ ચા-  
રતો થયો. તેને જોઈને પીછળ પળે લોકો “મારો, મારો, પેલા કુત્રાને  
મારો એવા પોદારો” થઈ રહ્યા અને કોંઈકાંઈ લેગા થઈને તેના ઉપર

હિન્ડને તરવાલ કીઢીને કેન્દ્રીને દમ ભીડાવ્યો. કેન્દ્રી તરવાલ જોઈ પાછળ હટ્યો. તે જોઈને હિન્ડને વધુ દમ ભીડાવ્યો કે, "તારા સરખા લુચ્ચા લક્ષ્મીઓનાં તોફાની ટોળાંના ઘાતકો મારમાંથી મેં આ છોકરાને બચાવી મારા રક્ષણમાં લીધો છે ત્યારે હવે હું તેને તેજ લુચ્ચાઓમાંના, તારા સરખા એકને પાછો સોંપું કે તું એનો આપ હોય થોડો હોય તોએ શું થયું ?" છતાં હું કહું છું કે તું તેનો પિતા છે એમ તદ્દન જીવું અડાવે છે; તારા સરખા કંગાળ હેવાનના હાથમાં એ આપડાની હયાતી સોંપવા કરતાં તો એને મારી નાખવો બેહેતર છે. સમજ્યો કે બચ્ચા માટે જ, હવે અહીંથી તારું કાળું કર, અને કાઝી વાત કરવી શક્તી નથી; કારણ વધારે વાતથી હું ઉશ્કરાઈ નંધશું."

જેન કેન્દ્રી ગભરાયો. બળડતો બળડતો અને ગાળા દેતો લોકોના ટોળાંમાં પેસી ગયો. હિન્ડને હોટેલવાળાને આજીવવાનો હુકમ આપ્યો અને પ્રિન્સને સાથે લઈ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ઓરડા તદ્દન કંગાળ હતો; ચીથરાં સરખું એક ખીછાતું અને જરી પુરાણા ને ભાથુ તુટું ફરનીયર પડેલું હતું. હિન્ડને જતાં વાર મીનબત્તી સળગાવી રોસણી કીધી. શાહનશા કયાવટીએ ખીછાના ઉપર પડ્યો. તે આપડા તદ્દન થાકીને લોથપોથ થઈ ગયલો હતો. આખો દિવસ અને રાત તે આપડા ભટક્યો હતો, અને હવે છેક પાછલી રાતના એ વાગવા આવ્યા હતા, છતાં તેના પેટમાં એક કોળીયો સરખો પેલું ગયો ન હતો. પડ્યો પડ્યો તે હિન્ડને પુછવા લાગ્યો કે, "ખીછાની ટેબલ ક્યારે ખીછા વવામાં આવશે ?"

હિન્ડની આંખોમાં લગાર ઝળઝળીયા ભરાઈ આવ્યાં અને તે પોતાના મન સાથે જ બોલવા લાગ્યો કે "આ નાનો સરખો ભીખારડો શું કરી રહ્યો છે ? બેઘડક આવીને કાંઈ જરાએ ઉપકાર માન્યો વગર, ખીછાના ઉપર પડ્યો, જાણે ખાવાના જ માંસ હોયની ? આપડા ડાગલી ખસેલો છે અને જ્યાં સ્યાં શાહનશા તરીકે પોતાને અંડાવ્યો નોંધે છે, અને જાણે ખરેખર પ્રિન્સ આદ્ર વેલ્સ હોય તેવો કાક દેખાડે છે. ગરીબ પ્રચારો હીંચાયલો હુંચાયલો કંગાળ બીદરડો ! બેશક એનું માથું ખસી ગયું છે. પણ કાંઈ નહિ, હું એનો મિત્ર થઈ રહીશ; મેં એને મોતમાંથી જ બચાવ્યો છે, અને કાણ જાણે શું છે કે મારું દીલ એનો તરફ ખેંચાય છે. અન્યથા એનું છે કે; તોફાનીઓની સાથે તેણે જે કોંપ દેખાડ્યો હતો તે ખરેખર કાંઈક ઉંચા દરજ્જાના માણસના જેવો હતો. એનો એક શે કેવો નાનુકડો સોહામણો, એને માયાળુ દેખાય છે, એનો કંઈ કેવો કામલ અને મધુરો છે. હવે એ ઉધિમાં પડશે કે પોતાનું દુઃખ જરા તરા લુલી જશે

ખરો. હું એને શીખવીશ, તેનો રોગ સાજો કરીશ, ખેશક, હું તેનો વડો  
 ભાઈ થઈ રહીશ અને એની સંભાલ અને જતન કરીશ. એણે  
 પોતાના મનમાં આવો સંકલ્પ કરી, હેન્ડન પ્રિન્સ, જે બર બિંધમાં  
 પડ્યો હતો તેના દીલ ઉપર પડ્યો અને ખરા હેતના ઉમળકાથી તેના  
 ગાલ ઉપર ધીમેસથી પચી કાઢી, અને તેના ચુસ્તદાર ચક્રચક્રિત વાળનાં  
 ચુંછલાં મોંપર આવી પડ્યાં હતાં તે ખસેડી આળુએ કર્યાં. થંડી લગાર  
 વધારે હતી અને શાહનદા ગાપડો બિંધમાં થર થરતો હતો તે જોઈને  
 હેન્ડને પોતાનું પહેરણ કાઢી તેના ઉપર ઢાંક્યું, અને ધણી પોતે પોતાના  
 આંગમાં ગરમી લાગવાને આગળનીજ પેડે પોતાના મન સાથે ખરખડતો  
 ખરખડતો આખા ઓરડામાં આંટા ફેરા ખાવા લાગ્યો. ઘડીમાં તે વિચાર  
 કરતો કે, “એની મનની સ્થિતિ એવી ખગડી છે કે તે હક કરીને પોતાને  
 પ્રિન્સ આફ વેલ્સ જણાવવા માંગે છે; એક પ્રિન્સ આફ વેલ્સનો ઈલિંગ-  
 ડની ગાદી ઉપર રાજ થઈ બેઠો છે સારું અહીં આપણી સાથે ખીજો  
 પ્રિન્સ આફ વેલ્સ હોય એ કાંઈક વિચિત્ર લાગે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે  
 તેને એવીજ બ્રમણા લાગી છે કે હું પ્રિન્સ છું. જો મારો પિતા, જેના  
 કશા સમાચાર આજ સાત સાત વરસ થયાં મેં સાંભળ્યા નથી, તે  
 અહીં હયાત હોય તો તે આ ગરીબ છોકરાની સારી ખરદાસ્ત કરી તેને  
 મારે ખાતર સારો આશ્રય આપ્યા વગર રહે નહિ, તેમજ મારો વડો  
 ભાઈ આરથર, મારો ખીજો ભાઈ હ્યુ, પણ તેવીજ પરોણાગત કરનારા  
 છે.” આ વિચાર કરતો હતો તેટલામાં એક આકર ખાણું લાગ્યો, એક  
 નાની ખડખડ પાંચમ સરખી ટેબલ ઉપર તે મુક્યું, ખુરશીઓ ગોઠવી,  
 અને તે જમી રહેલાં સુધી ખોટી રહેવાને ખદલે આપ્યા ગયો. તેની  
 આવનથી ખારણાંએ ખખડાટ કાઢ્યા નથી શાહનદા બિંધમાંથી જાગી  
 ઉઠ્યો અને ખીજાનાંમાં બેઠો થયો અને પોતાની આળુઆળુ નજર  
 ફેરવી. આમ તેમ જોતાં પોતાના આંગ ઉપર માઇલ્સ હેન્ડનનું  
 પહેરણ વિઠાજેલું જોઈ તે સમજ્યો કે એણે મને થંડીમાંથી બચાવવાને  
 પોતાના લોંગે પોતાનું પહેરણ મારો આંગ ઉપર ઢાંક્યું છે. તેમ જાણી  
 તેના અંતરમાં ઉપકારની લાગણી ઝુરી આવી, એટલે તે હેન્ડને કહેવા  
 લાગ્યો કે, “તું મારા તરફ ખડું મમતા બતાવે છે; તું લે, તું લે, તારે  
 પહેરણ અને તું પેહર હવે મને જરૂર નથી.”  
 હેન્ડને તેને હાડ્યો અને જોજન ઉપર બેસવા આગ્રહ કર્યો.  
 શાહનદાએ કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ, પણ તે હેન્ડન સામું ટગર ટગર  
 જોઈ રહ્યો. હેન્ડનના પુછવાથી તે જોડ્યો કે, “મારે હાથ મોઢું ધોવું છે.”  
 હેન્ડને હસ્તે ચહેરે તેને લાયકથી જવાબ આપ્યો કે, “આ

ધર અને તેમાં ને છે તે સાઈન છે, તુ તારે ગમે તેમ કરી લે.” આ-  
ટલું છતાં શાહનદી તો ગુપચુપ ઉભો થઈ રહ્યો અને હિન્ડને તેનું કારણ  
સમજી શક્યો નહિ. ન્યારે તેણે તે વિષે ખુલાસો પુછ્યો સારે તે  
ઓલ્યો કે, “મેહેરખાની કરીને પાણી રેડ, હું હાથ ધોઈ” હિન્ડને લ-  
ગાર આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આ તો અહીં આપણી આગળ પળું રાજ થઈને  
કામ લે છે. છતાં લગાર ખામોશી પકડી તેણે હાથ ધોવાડયા. હાથ  
ધોયા એટલે ટુવાલ લાવીને હાનર રાખશે એમ માની તે વળી મુંગામંત્ર  
ઉભો, અને ન્યારે હિન્ડને તેને ટુવાલ આપ્યો સારે તેણે હાથ મોઢું  
લુછ્યું. શાહનદીએ હાથ ધોયા પછી હિન્ડને, પોતે હાથ મોઢું ધોવા  
ગયો, તેટલામાં શાહનદી તો ભોળનની ટેળલ ઉપર ખીરાજી હાથ મારવા  
લાગ્યો. હિન્ડને જલદીથી હાથ મોઢું ધોઈ ખીજી ખુરશી લઈ તેની  
સામા ટેળલ ઉપર ખેડા એટલે શાહનદીનો મીઝન ગયો. તે લગાર  
તોરમાંજ હિન્ડને કહેવા લાગ્યો કે—

“સંચુર, સંચુર, રાજની હજુરમાં તેની નેડાનેડ ખાણું લેવા બે-  
સ્તાં તુ શરમાતો નથી કે ?”

આ વાક્ય તો હિન્ડનાં કળેજમાં તીરની પેટ મોકાયો. તેણે જોયું  
કે આ ભીખારડો શું કરી રહ્યો છે. હમણાં પાંખડું પકડીને ધરમાંથી  
બહાર કાઢીશ તો અટવાઈને મરી જશે, તો એ તો અહીં સામે  
મારા ઉપરજ સાહેબી ચલાવવા માંગે છે. આટલો ગુસ્સો લાગ્યા  
છતાં હિન્ડને ખામોશી પકડી. તેણે વિચાર્યું કે આ ખાપડાનું ઘડી-  
ની વચમાં બેઠું ખસી જાય છે એટલે ખસ, રાજ થઈ બેસે છે. ખેર,  
તેને રાજ ભોગવી લેવા દેવું એમ માની તે ઉડ્યો, ખુરશી ખસેડી નાખી  
અને પોતે દૂર રાજની તેહનાતમાં ખડો થઈ ઉભો.

રાજ સાહેબ પેટ ભરીને જમ્યા, એટલે લગાર નરમ પડ્યા અને  
હિન્ડને જોડે વાંત કરવા માંડી.

“તને માઇલ્સ હિન્ડનાં તામથી ઝાળખવામાં આવે છે કે કેમ ?”

“હા મારા દયા સાગર !” હિન્ડને પણ હવે પ્રહસન ભજવવાનાં  
હેતુથીજ ઓલ્યો.

“હું તારો ઇતિહાસ બોલુવા ઇચ્છું છું, માટે તે તું મને કહે,  
હું તે ખુશીથી સાંભળીશ. તુ જો હિમતવાન છે તેવોજ દયાળુ પણ છે.”

“હમો ઉમરાવ કુળથી ઉતરી આવેલા છીએ, નામંવર સાહેબ;  
મારો પિતા એક આરોતેટ છે; તેનું નામ સર ટ્રીચડ હિન્ડન છે; અને  
કે હોમના, હિન્ડન હાલનો ધણી છે.”

“નામ લગાર અટપટું હોવાથી તે મારા ધ્યાનમાં ઉતરતું નથી; શીકર નહિ, તું ચલાવ,” શાહનંદએ બાદશાહી સ્વામીનાં હિન્દને હુકમ કીધો.

“મારી વાતમાં ઝાઝો દમ નથી, નામવર; મારો પિતા સર રીચડ મોટો ધનાઢય અને પરાપકારી સ્વભાવનો છે. મારી મા મને બાળક મુકીને મરી ગઈ છે. અમે બે લાઇઓ છીએ; તેમાં વડાનું નામ આરથર છે, જે પિતાના સરખોન દયાળુ છે; અને બીજાં છુ જે મારા કરતાં નાહનો છે તે બહુ નીચ પ્રકૃતિનો, ખારીલો, દગાખોર, અનીતિમાન, અને કદે પણ દીગુછ ઠસ છે. બાળક હતો સારથીજ તે તેવો છે; દશ વરસ ઉપર બ્યારે મેં તેને છેલ્લો જોયો. સારે પણ તે તેવોજ હતો. તે વેળા મારી વય વીસ વરસની અને તેની ૧૯ ની હતી અને આરથરની વય ૨૨ વરસની હતી. બીજા સગાઓમાં એક પિત્રણ લેડી એડીય છે, જેનું વય તે વેળા ૧૬ વરસનું હતું. તે સુંદરી, સોંદર્ય વાળી, ધુટડી અને અલંની પદ્મીવાળા ઉમરાવની દીકરી છે, અને મોટા વારસાની વારસ છે. અમે અન્યોઅન્ય એક બીજાને આહતાં હતાં, પણ તેણીને છેક પાળણામાંથીજ આરથર જોડે વિવાહ કીધો હતો; અને સર રીચડ મારો પિતા-તે સગપણ તોડવા ઇચ્છતો નહતો. આરથર બીજાજ એક કુમારિકાને આહતો હતો, અને તેથીજ તે વારંવાર મારા હાથમાં લેડી એડીય આવવાની આશા આપ્યા કરતો હતો. છુ, લેડી એડીયની દોલત ઉપર મોહી પડ્યો હતો, જે કે બહારથી તો તેણીને અંતઃકરણથી આહતો હતો એવી ખાત્રી આપતો હતો. એ તેનો સ્વભાવજ હતો; કેહવું એક અને કરવું બીજુંજ. લેડી એડીયને મેલવવાને તેણે અનેક પ્રયત્ન કીધા, પણ ફાકટ; તે મારો પિતાને ઠગી શક્યો, પણ બીજું કાંઈ ઠગાયું નહિ. મારો પિતા, આમારા ત્રણમાં તેને સર્વથી વિશેષ આહતો હતો, કારણ તે નાહનો હતો, પણ બીજાં સગાં તેને ધિકારતાં હતાં. વળી તે બહુ બોલકો અને મન વશ કરી લે તેવો હતો. જુહુ બોલવામાં તો નાણે તે એકેકાજ હતો, અને એવા તેના ગુણો લોળા. માણસને છેતરવાને પુરતાં છે. મારો સ્વભાવ ઉદ્ધત હતો, તો જો કે તે માંડ ઉદ્ધતપણું નિર્દોષ પ્રકારનું હતું, તેથી બીજા કોઇને નહિ, પણ મને પોતાનેજ નુકશાન થતું હતું. તેથી બીજા કોઇને નહિ, પણ મને પોતાનેજ શરમાવું પડતું. મારા બાઇ છુએ, મારા દોષાને આગળ કરી સારો લાભ સેવા બાજુ માંડી. આરથરની તખીયત લગાર બગડેલી ચાલતી હતી, એટલે કોઇ પણ દિવસે વધારે વાત બગડતાં લાભ ઘણે એમ તે માનતો. અને મને દૂર કરવાને તેણે મારા આ નિર્ણય દુર્ગુણને મોટા દોષા તરીકે



પ્રકટ કરવા માંડ્યા, અને નોકર ચાકરોને સમજાવી તેમની મારફતે મારા પિતાને ભલેરી ભૂત બનાવ્યા કે હું તેની મરણ વિરૂધ્ધ એડીયને ઉઠાવી જવાના રસ્તા આરંભી બેઠો છું.

“એ સાંભળી મારા પિતાજી ખુબ ગુસ્સે થયા અને મને મારા ઘરથી અને ઇંગ્લિંડથી ત્રણ વરસ દેશનિકાળ કીધાથી, હું ઠેકાણે આવી જમણ એમ પિતાજીએ અભિપ્રાય બાંધ્યો. હું પણ ઘરમાંથી બહાર પડ્યો અને લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થઈ ઘણીક લડાઈઓ લડ્યો; જે સમયમાં ભુખમરો ખમવા વગેરેનાં અનેક સંકટો અને કષ્ટો સહન કરવાની મને ટેવ પડી. મારી છેલ્લી લડાઈમાં હું દુશ્મનોના હાથ ઉપર કેદ પડ્યો, અને સાત વરસ સુધી એક પરદેશી કારાગૃહમાં રહી સારો અનુભવ મેળવ્યો. ઘણીક કળા અને કપડથી હું લાંથી છુટ્યો, અને પાંધરો નાસી આવ્યો છું. હું હમણાંજ થોડુંક થયું અહીં આવ્યો છું; ખીસામાં એક દોકડો નથી, પાસે પેહરવાને એક ચીથરું નથી, અને આ સાત વરસમાં હિન્ડન હોલમાં કે લાંના વસનારાઓમાં શું શું ફેરફારો થઈ ગયા છે તે પણ જાણતો નથી. આ મારો ઇતિહાસ છે, ખુદવિદ.”

“તને ઘણીજ શરમ ભરેલી રીતે અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે,” આંખમાં ખૂબ તેજ લાવી શાહજાદાએ દમામથીજ હિન્ડનને દીલાસો આપ્યો અને કહ્યું કે, “હું તને ન્યાય આપીશ. પવિત્ર કુસની પ્રતિજ્ઞા લઈ કહું છું, કે હું તને ન્યાય આપીશ.”

માઈલ્સ હિન્ડનનો આ અમત્કારિક ઇતિહાસ સાંભળીને, પ્રિન્સે પોતાની વિદ્યજાળાનું વૃત્તાંત આગળ ચલાવવા માંડ્યું જે પૂરું થઈ રહ્યા પછી માઈલ્સ પોતાના મન સાથે બોલ્યો કે—

“વાહ વાહ જુઓ તો ખરા આ બાપડાનાં માથામાં કેવું ભૂત પેસી ગયું છે તે? પણ એની વાતમાં કાંઈ જુઠાણું તો લાગતું નથી, કારણ જે એનું વૃત્તાંત એવું જુઠાણાથી ભરેલું હોય તો તે આમ કુમાનુંબધ આપી શકે નહિ. કોણ જાણે કહી શકાતું નથી કે બાપડાની ડાંગલી ચસકી છે કે સલ્લ બોલે છે? છતાં ન્યાં સુધી તે મારા આશ્રય હેઠલ છે ત્યાં સુધી તો હું એને છોડી દેનાર નથી, તે મારો સદાનો નાનકડો સોખતી થઈને રહેશે. તેને હું ગમે તેમ સાંજે કરીશ, તેનું માથું ઠેકાણે આણીશ, અને તે વેળા હું ગર્વથી કહીશ કે એ મારો બાળ મિત્ર છે; એ અનાય હતો ત્યારે મારા આશ્રય હેઠળ લીધો અને તેને માણસાઈમાં લાવ્યો. કદાચ તે બોલે છે તેમ કાંઈ દિવસે નામ પણ કહાડે તો માઈલ્સ તારો પણ બેડો પાર.”

માઈલ્સને મનમાં ને મનમાં બગડતો બેઠો પ્રિન્સ જાણે કાંઈક

ઉપકારની લાગણી પ્રદર્શિત કરતો હોય તેવા રૂપમાં બોલ્યો કે, નિત્ર! તે મને નામોશી અને મોતમાંથી બચાવ્યો છે હો; કદાચ વધારે બોલું ને કહું તો મારો જીવ અને તાજ પણુ તેજ બચાવ્યું છે. આ તારી સેવાનો બદલો પણુ તેવોજ એમુલો મલવો જોઈએ, માટે તારી શી ધચ્છા છે તે બોલ, મારાથી મારી બાદશાહી સત્તાની હદમાં બની શકે તેટલી હું તારી સેવાનો બદલો આપીશ.”

આ છેલ્લાં ગંભીર વાક્યોથી હેન્ડનને લગાર હાસ્ય ઉપજ્યું. પોતે માત્ર પોતાની ફરજ બજાવી છે, એટલું દુકામાંજ બોલીને તે એ વાત પડતી મુકવાનો હતો, એમ સમજીનેજ કે બાપડો દીવાનાપણામાં આવો લવલવારો કરે છે; પણુ થડી બર વિચાર કરતાં તેને ડહાપણુ સુજ્યું, કે કાં નહિ એ કહે છે તેમાં કાંઈ સત્ય હોય? માટે આપણે માંગવામાં શું ગયું? એમ સમજી તેણે શાહનશાહની માંગણીનો વિચાર કરીને ઉત્તર આપવાનો વખત માંગ્યો, જે વિચાર ખૂદ પ્રિન્સને પોતાને પણુ ગમ્યો.

માઇલ્સે કેટલોક વખત વિચાર કર્યો, શું માગું? ગંભીર માંગણી કરું કે હવાઈ કરું, નહિ બચ્ચા માઇલ્સ, ગંભીર રહેવામાંજ લાભ છે; ઠીક સારે, એમ મન સાથ વિચાર કરી તે પ્રિન્સ હજુર એક પગે પડ્યો અને હાથ જોડી બોલ્યો કે—

“મેં જે સેવા બજાવી છે તે એક ગરિબ પ્રજાસેવકની ફરજથી વધારે નથી, અને ખુદાવિદ, તેટલા માટે મને કશું ધનામ ધટતું નથી. પણુ બ્યારે તું નામવર શેહનશાહે મારી તે સેવાની કદર ખુઝવાનો ઠરાવ કર્યો છે સારે તેવી એક માંગણી કરવાને માટે અંતઃકરણ લલચાય છે. તું નામવર, કદાચ જાણતો હશે તેમ, આજથી ચારસો વરસ ઉપર, ઈંગ્લિંડના રાજા જોન અને ફ્રાન્સના રાજા વચ્ચે એ બનાવ ચાલતો હોવાથી તેનો અંત આણવાને એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે બંને રાજાઓએ મેદાનમાં આવી હાથોહાથની લડાઈ લડવી અને તેની હારજીતનાં પરિણામ પ્રમાણે, મુલ વાંધાનો ફડચો કરવો. રૂપેનના રાજાને આ લડાઈનું પરિણામ તપાસી જાહેર કરવાને લવાદ ઠરાવ્યામાં આવ્યો હતો. ઠરાવેલા દિવસે બંને જોદ્દાઓ તેમજ રૂપેનનો રાજા ન્યાયાધીશ તરીકે આવી બીરાબ્યો. ફ્રાન્સવાળો રાજા એટલો જોરાવર હતો કે તેને જોતાંજ રાજા જોનની ટંગડી લટપટ થવા લાગી, એટલે વગર લડાઈએ પરિણામ ઈંગ્લિંડની વિરૂધમાં ઉતરવાની વધી દેખાઈ. એજ સમયે ટાવરગઢમાં લોર્ડ ડી, કેર્સી, નામનો એક બહુ જોરાવર ઉમરાવ, માન મર્તબાનો ભોગ આપીને, લાંબો કાળથી કેદખાનું ભોગવતો હતો

તેણે આ લડાઈમાં ઉતરવાની માંગણી કરી અને તે તેણે હસ્તે મુખે સ્વીકારી. ઠરાવેલા દિવસે લોડ ડી. કર્સી ફ્રાન્સના રાજા જોડે લડવાને મેદાનમાં આવી ઉભો રહ્યો, પણ સામી બાબુથી ફ્રાન્સના રાજા જોડે ખભો ઢોકતો મેદાનમાં આવ્યો કે તેણે તો પોતાની સામે એક જખરો કાઢ્યો ઉભો કરી દીધેલા જોડો. મામલો તદ્દન ફેરવાઈ ગયો. ફ્રાન્સના રાજાની ટંગડી લપુલપુ થઈ ગઈ અને ચું કે ચાં કરી વગર તે પીઠ ફેરવી નાઠો અને ન્યાયાધીશે પરિણામ તેની વિરૂધ્ધમાં જાહેર કર્યું. આ બનાવથી ખુશીમાં આવી જઈ રાજા જોડે, લોડ ડી. કર્સીને તેના આગલા માનપાન અને ચાંદ ખીતાબ પાછા આપ્યા, અને એટલે સુધી ખુશીમાં આવી ગયો કે જે માંગે તે આપવા સ્વીકાર્યું, પછી તેમાં પોતાનું અરજી રાજા પણ જાય તો તેની પણ તેણે પરવાહ કરી નહિ. આ ઉપરથી હમણા જમ હું ગુંડણે પડી ઉભો છું, તેમજ લોડ ડી. કર્સીએ રાજા જોડે હજુર પગે પડીને માંગણી કરી કે, “નામવર શાહોના શાહ, હું માંગી માંગીને એજ માંગું છું કે, હું તેમજ મારા હવે પછી થનારા બચ્ચાઓને એવો હક આપો કે આ ઈંગ્લિંડની ગાદી જ્યાં સુધી તપે ત્યાં સુધી ઈંગ્લિંડના રાજાઓની હજુરમાં ટોપી સુધાં તે\* જોડે.” રાજા જોડે આ માંગણી સ્વીકારી, અને તમો નામદાર જાણો છો તેમ આજ ચારસો વરસ થયાં તે ઉમરાવના વારસો તે હક ભોગવતા રહ્યા છે અને આજ પણ તેઓ રાજાની હજુરમાં રાજદરબારમાં બેઠકક આપા ઉપર ટોપી પેહરીનેજ હાજર રહે છે. આ દાખલો તમો નામદાર હજુર આગળ ધરી હું મારી અરજ પણ તમે અખતેમુલક હજુર રજુ કરો છું, અને તે એ કે હું તથા મારા હવે પછીના વારસો ઈંગ્લિંડના રાજાની હજુરમાં બેસવાનો હક ભોગવે.”

“ઉભો થા, સર માઇલ્સ હેન્ડન નાઇટ, ઉભો થા, “હેન્ડનની તરવાર ઉપર હાથ નાખી જાણે તેને ઉઠાડતો હોય તેવી રીતે પ્રિન્સ, બોલ્યો, “હક, ખડો થા અને મારી સામી બેસ; તારી માંગણી મે સ્વીકારી છે. જ્યાં સુધી ઈંગ્લિંડ અને ઈંગ્લિંડની ગાદી તપે છે ત્યાંસુધી એ હક તોરા વંશોમાં કાયમ રહેશે.”

આ વાચીચીત કરી શાહજાદો, તો લેહેરમાં મે લેહેરમાં ઓરડામાં ગાયન લલકારતો પગલાં ભરવા લાગ્યો, જ્યારે હેન્ડન મનમાં અનેક તર્ક કરતો ખુરશી ઉપર બેઠો, અને મનમાંજ હસવા લાગ્યો કે, “આલો સારે, હવે તો આપણે સ્વપ્ના અને ખાલી પડછાયાના રાજના નાઇટની

\* લોડ ડી. કર્સીના વંશજ ઈંગ્લિંડના ઉમરાવો અદ્યપિ પર્યન્ત આ વિચિત્ર હક ભોગવે છે.

પક્ષીને પોહાંચી ગયા. નહિ, નહિ, પણ મારે હસવું નોંધતું નથી, કારણ  
આ સર્વ ખરે ખરું હોય તેમ મને લાગે છે. કાણુમર ગંભીર વિચાર  
કરતાં એમાં કાંઈક સલાંશ પણ લાગે છે. અને ખોદા ખેર કરે, નો  
ખરેજ તેમ હોય તો પક્ષી આ ખોદા તો સર નાંખે. અને ઈચ્છિકતા  
રાખીને દરખાસી ! હે બચ્ચા હેન્ડન શું થાયું ?”

### પ્રકરણ ૧૩ મું.

શાહનદો ગુમ થયો.

વાત કરતે કરતે શાહનદાની આંખમાં ઊંધના ઝોડાં આવવાં લા-  
ગ્યાં, અને તે નોંધ તે હેન્ડનને કહેવા લાગ્યો—“ આ મારા અંગુઉપ-  
રનાં ત્રીયરાં કાહાડી નાખ.” હેન્ડને કથું બોલ્યા વગરજ તેનાં કપડાં  
કાઢ્યાં અને ખીજાનામાં સુવાડ્યો. હેન્ડન તો મનમાં બબડ્યો કે, આ  
તો પીડા પડે વળગી છે ; ધરતો ધણી હું ને બહાર નિકળતું એ પ્ર-  
માણે બન્યું. આ તો વળી માંડે ખીજાનું પોતેજ પગાવી પડ્યો, હવે હું  
તે શું માયું ફેડી રાતું કાઢું ? બચ્ચા હેન્ડન, કાજીજ ખેરી નહિ પણ બ-  
ળાં લાવ્યાં છે. પણ શીકર નહિ. હજી તો આવો વિચાર કરે છે તેમાં  
ઉંધમાં ઝોડા ખાતાં ખાતાં પ્રિન્સે હાંક પાડ્યો—

હેન્ડન, હેન્ડન, તું દરવાજાની બહાર હુશિયારીથી સુઇને બોલી  
કરજે.” આટલું બોલી તે આપડો તો ધસધસાટ ધોરવા પડ્યો. હેન્ડ-  
નને ફફડાટ લાગેલા હતા તેમાં પુરો ચટકો લાગ્યો, છતાં કાંઈક ધીરજ  
પકડી મોઢું દીલ કથું અને મનમાંજ બબડ્યો કે, “ બેશક એ આપડો  
કોઈ રાજકુટુંબમાં જન્મેલો હોવો નોંધયે; આપડો રાજાનો લાગ કેવો  
સંક્રાંધથી ભજવે છે કે, કશી ખામી નથી. ચાલો, આપણે સાત સાત  
વંસ અનેક પ્રકારની વિદ્યાજ્ઞાંઓથી ભરેલાં પસાર કીધાં છે તો પક્ષી  
જરાને ખાતર એ આપડાને શું કરવા નારાજ કરે. ચલને દો.” આટલું  
બોલી તે પણ દરવાજા આગળજ ઘુરૂર ઘુરૂર કરવા પડ્યો. બપોર સુધી  
અને સુધ રહ્યાં, અને વચમાં રાજા એકવાર નમ્રતા થયો. ભારે સખત  
ચંડી લાગવાની ફરિયાદ કરવા લાગ્યાથી હેન્ડને તિને પોતાનું પહેરણું  
ઝાઢાડી બાજે સુવાડ્યો અને પોતે જ્યાંથી ધીમેસથી નિકળી ગયો. જોવા  
ગયો તેવો તે જરીપુરાણ બજારમાં દોડ્યો અને જ્યાંથી ચુથાયલો  
પાંખાયલો સરખો એક જરીપુરાણ પોશાક ખરિદી લાવ્યો. ખરિદી લાવી તે  
કાંઈક લહરી તરંગમાં લલકારવા બેઠો. ઘડીકમાં તે પેલા પોશાક ઉપર  
નજર કરતો, અને બોલતો કે “ હે, પેલાં ત્રીયરાં કરતાં તો આ મો

દીકરો છે એમ કરીને જ પેલો પોશાગી જવો માણસ બોલતો હતો તેજ તેને લઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. અહીં મારો મરીબ દીવાનો રાજ, વળી પાછો તુ વિદ્યણામાં પડ્યો મરો? પણ નહિ, હું શું મુઝા પડ્યો છું? તેને જવા દઈશ; તે આકાશમાં ગયો હશે તો સાંધી એવી લાવીશ, પાતાળમાં પેઠો હશે તો સાંધી તાણી આણીશ, પેલો નારતો સાંધકો પડે છે, તેને શું આગ લગાડું? લુખા તો મરી ગઈ. ભલેને ઉદરજી નમે; પણ હેન્ડન, વિચાર કરવાનો વખત નથી, હક, કટપટ ને ચાલવા માંડ. જોઈલું બોલતાં જ હેન્ડન બહાર નિકળી પડ્યો, અને ચોતરફ નજર ફેંકતો, બગડતો બગડતો ચાલ્યો.

— હા હા હા હા : મારી ૧૪૪ મુ.

## પ્રકરણ ૧૪ મું

સ્વપ્નવત ટોમ.

જેન સવારે પથરીદીવામાં, ટોમ કેન્ડી (ખાટો: શાહનદો) ઉંઘમાંથી જાગૃત થયો. દીવાનખાનામાં સગલે અંધારું હતું અને તે અંધારામાં જ તે આંખ ઓળીને આંખ તેમ જોવા લાગ્યો. થોડી ક્ષણ તે દિગ્મુદયે ચૂપ બેઠો અને પછી પોતાની ગુચવણ ભરેલી સ્થિતિ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. પોતે કોણ, ક્યાં છે અને હવે પછી શું થશે તે વિષે તેને અનેક સંકટપ વિચાર થવા માંડ્યા. કદાચ આજે રાજગાદી ઉપર બેઠો છું તે કાલે કાંસીને લાકડે તો નહિ લટકું? એવા અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. તેમ જ તેમાંથી છૂટવાનો એક માર્ગ પણ સુઝયો નહિ. ધીક્રમાં તેને તેની બેઠનો નાન અને બેઠ, ધડીમાં તેમાં લઈ ગોળા પાકે ધડીકમાં તેની દયાળુ માં જાણ મનર આગળ આવીને હાથ રહ્યા હોય, અને સ્વેતો પણ જાણ તેમનાં જોતો હોય, એમ પણાવરી સ્થિતિમાં તે બગડવા લાગ્યો, — “હા, હા, હવે અધું મને જાણાય છે; પરમેશ્વરની કૃપાથી હું હવે રાજ છું. બસ, હવે ખુશી ખુશાલી રંગ રાગમાં મગન અને શુભતાન રહીશ, હું ખ દરેક અને સંકટ વિકટને દૂર કરીશ; હા, નાન, હા મારી વહાલી બહેન બેઠ, તારી કંગાલિયત તજી દે અને અહીં મારી પાસે આવી બેસ.” તે આમ બગડતો હતો તેટલામાં તેની બાજુમાં એક માણસ આવી ટોમને પૂછવા લાગ્યો—

“તું ખાવે કાંઈ હુકમ કરાવે છે?”

“હુકમ; તું કોણ છે?” હું તારા અવાજ પાંચ છું મરો, માટે

બોલ હું કોણ છું?”

“તું? તું ખાવે ગઈ કાલે રાત્રે શાહનદો પ્રિન્સ આર્થર વેલ્સ

હતો. અને આજે તું મારો નામવર શાહોનો શાહ એડવર્ડ કીંગ આજે  
દિવસ, થયો છે.”

આ સાંભળતાં જ ટોમે પોતાનું માથું ઉસીકમાં દાખ્યું અને મોટે  
સાદે ખખડવા લાગ્યો.

“અફસોસ! એ સ્વપ્ન તો નથી જ! વાત તો ખરી છે; મહેરબાન  
સાહેબ, હાલ તો તું જઈને પોલી ના અને મને મારા સંકટમાં ડાલવા  
ખાતો રહેવા દે.”

ટોમ પાછો ખીજાનામાં લાંબો થયો અને સહેજ ઉંઘમાં પડતાં જ  
તેને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. દિવસ જાણે હુનાજાના છે; ગુડમેન્સ-  
શીટ્સ નામનાં મેદાનમાં જાણે મોતે ધમાયકડી ફરી રમે છે; જે વેળા  
એક હાથ વેહતિયાં સરખું માણસ, લાલરંગના લાંબા લાંબા યોખિઆઓ  
અને પીઠ ઉપર હાંડા સરખી ખુંધ સાથે ટોમની સામે ઉભો છે, અને  
ટોમની પીઠ ઉપર હાથ નાખી કહે છે; “ખચ્ચા ટોમ, આ લાકડી લે,  
અને જમીન ખોદ.” ટોમે તે પ્રમાણે લોંચ ખોદી તો લોંચમાંથી ૧૨  
નવી પેની નિકળી, જે જોઈને ટોમ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. પણ જાણે એ-  
ટલાથી જ ખસે થયું નહિ હોય તેમ હાથવેહતિયો ફરીથી ટોમની પીઠ  
થાપડી તેને કહેવા લાગ્યો:—

“દીકરા, હું તને ઓળખું છું; તું બહુ સારો છોકરો અને મારી  
મહેરબાનીને લાયક છે; હવે તારા સંકટ દરિદ્રતાનો અંત આવશે, કારણ  
તને ઇનામ આપવાનો દિવસ પાસે આવ્યો છે. અહીં આવીને આ લા-  
કડીના કુંડાથી દર સાત દિવસે આ જમીન ખોદજે એટલે તને તેમાંથી  
દર વેળા ૧૨ નવી નવી પેનીઓ મળશે. પણ સાંભળ દીકરા ટોમ, એ  
વાત કોઈને કહેતો ના હો, બહુજ છુપી રાખજે.”

આટલું ખોલી હાથવેહતિયો ગુમ થઈ ગયો અને ટોમ જાણે મો-  
તાના એકલખોળનાં મકાનમાં પ્યાર પેની ખખડાવતો ખખડાવતો ગયો.  
મનમાં જ તે મલકાવા લાગ્યો કે હવે હું દરરોજ મારા પાપને અકેટી  
પેની ઝોંસતો જઈશ, તે તો એમજ માનશે કે હું ભીખ માંગીને લાવ્યો  
છું, અને કેસરીપાકમાંથી છૂટો થઈશ. પેલો મારો ભલો ધર્મગુરુ, જાણે મને  
કેટલુંક જ્ઞાન આપ્યું છે તેને દર અઠવાડિએ એક પેની આપીશ, અને ખીજી  
ચાર, મારી બધી મા, તથા બેહનો, નાન અને બેટને વેહતી આપીશ.  
હવે ભુખે મરવા જરૂર પડશે નહિ, અને આ ચીથરા પણ દર થશે.

પોતાના આ સ્વપ્નમાં જાણે તે પોતાના ઘરમાં નાચે છે અને કુદે  
છે, અને ચાર પેની ખખડાવતો ખખડાવતો પોતાની માતા ખોળામાં  
નાખીને હરખાતી છાતીએ માને કહે છે:—



ખરીના વડા ધર્મગુરુ, ઈંગ્લેન્ડના લોર્ડ ચાન્સલર, વીલીયમ લોર્ડ સેન્ટ જોન જોન લોર્ડ રસલ, એડવર્ડ અર્થ આફ હર્ટફર્ડ, જોન વાઇકાંટ લીસલ કથર્બર્ટ બીશપ આફ ઈરહામ એની સહી સાથે ટોમના હાથમાં સોંપ્યા.

આ દસ્તાવેજમાં, મરનાર રાજના શબને ઘટતી ક્રિયા સાથે ભૂમિદાહ કરવા માટે હવે પછીનો એક દિવસ નક્કી કરેલો હોવાથી, ટોમને અન્યબી લાગી કે શું આટલા બધા દિવસ સુધી શબને મુકી રાખવામાં શા માટે આવતું હશે? તે આપડાને આદેશાહી રીતરીવાજોની ખબર ક્યાંથી હોય. અંતે તેનાથી પોતાની અન્યબી દયાવી શકાઈ નહિ, એટલે તેણે પોતાની હજુરમાં ઉભેલા લોર્ડ હર્ટફર્ડને સવાલ કર્યો.

“શું? સખને ભૂમિદાહ કરવા માટેનો કયો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો છે?”

“આવતા માસની તા. ૧૬ મીનો, ખુદાવિંદ.”

“એ તો સાવ મૂર્ખાઈ છે; આ સુધી શબને રહેવા દેવામાં આવશે કે?”

લોર્ડ હર્ટફર્ડે એકાદ બે શબ્દોમાંજ, ટોમના મનનું સમાધાન કર્યું.

આ પછી સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ તખ્ત હજુર ઉભો રહ્યો અને આવતી કાલે ૧૧ કલાકે, પરદેશી એલમીઓની મુલાકાત માટેનો ફરાવ્યો છે એવી ખબર આપી, તે માટે ટોમની મંજુરિયત માંગી.

ટોમ, ગુચવાયો; તેણે લોર્ડ હર્ટફર્ડ તરફ નજર કરી, જેણે તેના કાતમાંજ કહ્યું—“તમે નામવરે એ મંજુરિયત આપવાની હરકત નથી; તમે નામદારના પિતાનાં મરણથી જે મોટો શોક આવી પડ્યો છે તે માટે તમારા શોકમાં ભાગ લેવા અને દિલાસો દેવાને, પોતપોતાના રાજ્યો તરફથી તેઓ હાજર થશે.”

લોર્ડ હર્ટફર્ડની સલાહને અનુસરી, ટોમે સેક્રેટરી આફ સ્ટેટને મંજુરિ આપી. એટલે બીજા એક સેક્રેટરીએ આવીને રાજનાં ઘરખરચને લગતો હેવાલ રજુ કર્યો, જે છેલ્લા છ માસમાં ૨૮ હજાર પૌંડનો થયો હતો. આ મોટી રકમ, ટોમે કાંઈ દિવસે સાંભળેલી નહિ તો જોયેલી તો ક્યાંથીજ હોય. એટલે તે તો આવી મોટી રકમનો ખરચ સાંભળી દંગળ થઈ ગયો. પણ તેમાંના ૨૦ હજાર પૌંડ હજુ દેવા છે, એમ જ્યારે આ સેક્રેટરીએ જાહેર કર્યું ત્યારે તો હેમતાઈજ ગયો, અને તેથી પણ વધારે હેમક તો તેને લાગી કે જ્યારે સેક્રેટરીએ જાહેર કર્યું કે, રાજની તીજેરી તદ્દન ખાલી થઈ ગઈ છે, અને તેના ૧૨૦૦ નોકરો વખતસર પગાર નહિ મળવાથી કકળાટ કરે છે. એ બીના સાંભળીને ટોમ લગાર ગુસ્સાથીજ બોલ્યો.



આપણે સીખારી થઈ જઈશું એમી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણે એક નાનું મકાન લઈ તેમાં રહેવું જોઈએ છે, તેમજ નોકરોની મોટી સંખ્યાને રાજ આપવી જોઈએ. નોકર નોકરોની આવી મોટી સંખ્યા કશા કામની તો નહિજ, પણ સામું અકેદું કામ જે અટક થઈ જાય તે કલાકના કલાકે થાય છે, અને તેમની પાસે કરાવવામાં આવતી કઠાળા ભરેલી ક્રિયા બંધકે ત્રાસ અને શરમ ઉપજાવે છે. તેઓ ખીજ કશા કામના તો નહિજ પણ શોભાનાં હીંગલોંઓની જગા સાચવે છે. મેં એક નાનું મકાન જોયું છે કે જે બીલીંગસગેટ તિરફ ફ્રીશ માર-કીટની સામે—

આવું મૂર્ખાઈ ભરેલું બોલવું સાંભળીને લોઈ હર્ટફર્ડે તરત તેને છુપી રીતે હાથ દાખી મુંગા રાખ્યો; એટલે ચોતાથી કાચું કપાયું છે એમ માની તેના અહેરાએ તુરત રતાશ પકડ્યો; પણ સારે નસીબે કાંઈ પણ દરખારીએ તેનું આવું બોલવું સાંભળીને ચોતાના અહેરા ઉપર આશ્ચર્યનું ચિહ્ન બતાવ્યું નહિ.

એક સેક્રેટરીએ, તખત હજુર હાજર થઈ, મરનાર રાજનાં વીલની કોલેક્ટ સરતો વાંચી જણાવ્યું કે, અર્લ આફ હર્ટફર્ડે ડયુકની પદ્વી, તેના ભાઈ સર થોમસ સીમોરને ઉમરાવપદ, હર્ટફર્ડના દીકરાને અર્લની પદ્વી તથા તાજના એવાજ ખીજ કટલાંક સોટા અધિકારીઓને તેવીજ પદ્વીઓ આપવા કરાવી છે, અને તે પ્રમાણે રાજ કાઉન્સિલે, આ પદ્વીઓ બહુવા માટે તા. ૧૬ સી ફેબ્રુઆરીને દિવસે એક દરખાર ભરવાની જોડવણી કીધી છે, અને તે સમયે મરનાર રાજએ એ પદ્વીઓ સાથે તેમના બોલા સાચવવા માટે જોગ્ય જગીરો એલાહેદી કાલેલી ન હોવાથી, અને કાઉન્સિલ તે માટે તે મરહુમની ઇચ્છાથી જાણીતી હોવાથી, કરાવે છે કે, સર થોમસ સીમોરને ૫૦૦ પૌંડની કીમતની જગીર, હર્ટફર્ડના દીકરાને ૮૦૦ પૌંડની કીમતની જગીર, ઇનામમાં આપવી, અને તે ઉપર આપ પ્રિદાવિદે આપની મંજુરિયત આપવી.

મરનાર રાજનું કરજ પહેલાં બદા કરેલું જોઈએ એવી મતલબનું, ટોમ કાંઈક બોલવા જતો હતો, પણ તેનો હેતુ પામી જઈને હર્ટફર્ડે તેને હાથ દાખી ચેતાવ્યાથી તે આ બેઅદબ વાક્ય બોલતો અટકા ગયો, અને સેક્રેટરીને આંગેલી પરવાનગી આપી; પણ તેમ કરતાં તેણે બહુક આનાકાની કીધી, પણ તે જાહેર કરી શક્યો નહિ. બ્યારે ટોમ આ જાદુઈ ચમકારિક પ્રયોગો, ઇન્ડિઅનો રાજા ગણાઈ ચલાવતો હતો ત્યારે તેને કાંઈક શાંતિથી વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે, હું મોરી માને કાં નહિ હવેસ આફ એફલ કોર્ટ, જાનાવું જ અને તેને પણ એક જ-



“મારો વીહીપીંગ બોય ?” ટોમે આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

“હા, નામવર; હું પેલો હુંડ્રી, હુંડ્રી ખાલો છું. છોકરાએ ઉત્તર આપ્યું. ટોમે જોયું કે આ વળી એક નવી મીડા, લોર્ડ હર્ટફર્ડ મારા હબ્બર રજુ કરે છે. પ્રસંગ બહુ આરીક લાગ્યો અને કેમ કામ લેવું તેનો તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો. તેણે જોયું કે, આ બલા માણસનું મેં કોઈ દિવસે મોહું નથી જોયું, તો પછી એ મારો વીહીપીંગ બોય ક્યાંથી થશે ? અને એ આપડો જ્યારે મારી આગળ, મારા વીહીપીંગ બોય તરીકે હાજર થયો છે તો તેને હું કેમ સંમતિ આપીશ. લગાર ગંભીર વિચાર કરી એક યુક્તિ તેણે રચી અને તેમાં કેમ ફતેહ પામે છે તેની તપાસ લેવા માંડી. ભલે ચઢાવી તે બોલ્યો—

“હા, હવે મને જરા લગાર તારું સ્મરણ થાય છે ખરું, પણ મારી સ્મરણશક્તિ લગાર બગડી ગઈ છે માટે—”

ટોમ પોતાનું વાક્ય પુરું કરી રહે તેટલાંમાં પેલો છોકરો નિઃશ્વાસ અને દિલગીરી સાથે બોલ્યો, “હા, હા, લોકો એમ બોલે છે ખરા, કે એ આપડાનું માથું ચસકી ગયું છે તે ખરુંજ લાગે છે.”

“હમણાં હમણાં મારી સ્મરણશક્તિ નબલી થઈ ગઈ છે,” ટોમે ચલાવ્યું, પણ તેની રીકર નહિ, તું લગાર મને વધુ નીશાની આપશે તો તુરત મને ભાન આવશે; માટે હવે તને શું કામ છે તે કહે, મારા મિત્ર.”

“તે બહુ નિર્જીવ બાબત છે, ખુદાવિંદ, છતાં જો તું નામવરની ઇચ્છા છે તો હું તે તું નામવરને કહીશ. બે દિવસ ઉપર, તું નામવરે બણતાં બણતાં ગ્રીકમાં કેટલીક ભૂલો કરી હતી તે તને યાદ હશે,” છોકરો બોલ્યો.

“હા, હા, મને કાંઈક યાદ આવે છે ખરું,” ટોમે ખોટી તાપસી પૂરવા માંડી, “તું બોલ, બોલ.”

“આપણા શિક્ષકે ગુસ્સે થઈ, તારી તે ભૂલો માટે નિયમ પ્રમાણે મારી વળે કરવાની મને ધમકી આપી હતી તે પણ તને યાદ હશે,” છોકરો યાદ કરાવવાના હેતુથી બોલ્યો.

“તને શિક્ષા કરવા ? કાં વાર, મારી ભૂલ માટે શિક્ષક તને કેમ મારે વાર ?”

“અહા ! ત્યારે તમે નામવરની યાદદાસ્ત તપાસી આડે માર્ગે પડી છે; નિયમજન એવો છે કે, તારા પાકમાં તને ભૂલભાલ પડે ત્યારે તેની શિક્ષા મારે ભોગવવી,” છોકરાએ સ્મરણ કરાવ્યું.

“હા, હા, સમજ્યો, હું તે તો ભૂલી જ ગયો હતો,” ટોમ બોલ્યો અને તેમ જોઈ છોકરો પોતાની ભુળ બાબત ઉપર આવતાં બોલ્યો કે,

“તે તારી શિક્ષા મારા ઉપર લેવી અને તેના બદલો મને મળે એવી આપણી ગોઠવણ હતી, અને તે ઉપર મારે ગુનરાન ચાલતું હતું.”

ટોમ, આ આશ્ચર્યકારક ઘંઘાની વાત સાંભળીને ચમક્યો અને પુછવા લાગ્યો કે, “પણ મારા નાહના ગોઠવણ, તે મારી ભૂલ માટે તને શિક્ષા કરવામાં આવી કે નહિ?”

“નહિ સાહેબ, મને આજે સજા કરવામાં આવનાર હતી તે હજી થઈ નથી અને કદાચ તે રફ પણ કરવામાં આવે, કારણ હાલ તારા નામવર પિતાનો મરણનો શોક પાળવામાં આવે છે; અને તેથીજ હું નામવરને મારા માટે અરજ ગુનરવા અહીં આવ્યો છું. તમે નામવર પ્રિન્સ આફ વેલ્સ નહિ, પણ ઈંગ્લેન્ડના રાજા થયા છો, અને હવે તું કાંઈ તારો અભ્યાસ કરનાર નથી પણ તું તારા પુસ્તકનાં થાંથાઓને ભઠ્ઠીમાં નાંખશે એટલે હવે મારો નાશ થશે અને માંખા પવનની મારી બેઠનો પણ મારી સાથે ભુખે મરશે.”

“નાશ થશે? તે કેમ? મારા નાહના મિત્ર, તે કેમ?”

“મારી પીઠ, મારે ગુનરાન કરે છે, પણ મારી પીઠ હવે આગસુ થઈ પડશે એટલે હું ભુખે મરીશ; તું નામવર હવે કાંઈ શિક્ષણ શાળામાં આવનાર નથી એટલે હવે હું તારો વીહીપીંગ બોય ઝાઝો વખત રહે નાર નથી; પણ નામવર સાહેબ, તું મને હાંકી કાઢીશ નહિ.” છોકરાએ બહુ દીનસ્વરે પ્રાર્થના કરી.

ટોમને બહુ લાગી આવ્યું, અને જાતે ભીખારી છતાં ખરી આદ-શાહી ઉદારતાથી તે બોલ્યો—

“મિત્ર, તું ઝાઝો મુંઝાઈશ નહિ, તારો આધ્યા તારી પાસે અને તારા પછી તારા વંશમાં સદા કાયમ રહેશે,” એટલું બોલી ટોમે પોતાની તરવારની મ્યાનથી તેનાં ખભાં ઉપર નાનો ફટકો મારી, તેને ઉકાડ્યો; “ઉઠ, હુકી મારો ઉઠ, ઈંગ્લેન્ડના રાજકુટુંબના વંશપરંપરા ઉતરતા આવેલા વીહીપીંગ બોય, ઉઠ; તારી દિલગીરી કાઢી નાંખ; હું ફરીથી મારો અભ્યાસ શરૂ કરીશ અને એવો થંડેપણે અભ્યાસ ચલાવીશ કે તેના બદલામાં તને જે માર પડશે તે માટે તારો લિવોનમ બેવડો, ત્રેવડો વધારી આપવામાં આવશે,” ટોમે તેને હિંમત આપી.

આ હિંમત અને ધીરજના શબ્દો સાંભળીને, હુકી પોતાના આદ-શાહી મિત્રનો અતઃકરણથી ઉપકાર માની, હર્ષથી બિભર થઈ ગયો.

ટોમે જોયું કે, આ છોકરો કોઈક દિવસે ઉપયોગી થઈ પડશે, અને તેમ માની તેણે હુકી પાસે ઘણીક વાતો કહાવી, જેમાંથી તેને કાંઈ દરખાસ્ત વગેરેની ઘણીક જાણવા જોગ અને પોતાની ગુંચવોડા ભરેલી

સ્થિતિમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી અમરો મેલવી લીધી, અને તેમ જોઇને એવી વાતો થોડી થોડી દરરોજ મેલવતા જવાનો રસ્તો ઉઘાડ્યો અને તેથીજ તેણે દરોવ કર્યો કે, હુંકી જ્યારે પણ આવે ત્યારે તેને દરબારમાં દાખલ કરવાનો હુકમ આપીશ. હજુ હુંકી, ટોમ સાથે વાત કરતો હતો તેટલામાં લોડ હુટ્કડ ટોમ હજુર આવ્યો.

તે બોલ્યો કે, “નામવર શાહ, રાજ કાઉન્સીલના ઉમરાવો બિહે છે કે, તમો નામવરની માંદગીની ખબર ક્યે પણ બહાર ફેલાવો પામશે તો નુકશાન થશે, માટે તેઓએ ડાહપણ ભરેલો એક રસ્તો એ શોધી કાઢ્યો છે કે, તમો નામવરે એકાદ બે દિવસ પછી જાહેરમાં જોજન લેવા માંડવું, જેથી લોકોને કાંઈ પણ તમારા માટે શકા થઈ હોય તે નિકળી જાય.” આ ખબર આપી, આ બાદશાહી પ્રસંગે કવી રીતે કામ લેવું, કેવા પ્રકારે વિવેક વાપરવો, દબદબો અને કડપ ક્રમ રાખવો તે સમજાવ્યું. આ સમજાવતીના સંબંધમાં હુટ્કડને, આ વેળા ઝાઝી મહેનત પડી નહિ, કારણુ ધણીક માહિતી અને વિગતો તેણે હુંકી પાસેથી મેલવી હતી. અલ્લે તેને ખબર આપી તે આગમજ હુંકીજ તેને ખબર આપી ગયો હતો કે, જાહેર દરબારી ખાનાઓ એકાદ બે દિવસમાં ચાલુ થનાર છે. પણ એ બાતમાં પોતાને ક્યાંથી મળી તે તેણે છુપીજ રાખી.

અલ્લે હુટ્કડને આ પ્રસંગે એમ લાગ્યું કે, ટોમનું મગજ કાંઈક ઠેકાણે આવતું જાય છે, એટલે તેણે તેને વધારે કસવા માંડ્યો અને તેનું પરિણામ બહુ સંતોષકારક નિવડ્યું, અને તેથી અલ્લે હુટ્કડ એટલો બધો ખુશી થઈ ગયો કે આશા ભરેલે જાહેર તે ટોમને કહેવા લાગ્યો કે—

“હવે મારી ખાત્રી થાય છે કે, જો તું બુદ્ધિવંદ તારી યાદશક્તિ ઉપર લગાર વધુ મંજૂર કાળુ રાખશે તો ગઈ કાલે મોટી રાજ મહોરને લગતી જે ગુંચવણ ઉભી થઈ હતી તેનો પણ અંત આવી જશે.”

“રાજમહોર ? તે કેવી હોય છે ?” ટોમે લગાર આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

આ સવાલથી, ફરીથી અલ્લેનું હૃદય ધ્રુનવા લાગ્યું કે વળી ખાણું તેનું માથું ખર્યું અને એ જોઈ તેણે તે વાત પડતી સુકા ખીજાજ વાત ચલાવી, અને તેમાં વળી અલ્લેને કેટલોક સંતોષ ઉપજ્યો, કારણુ કેટલીક એવી વાતો નિકળી કે જે ટોમ, હુંકીથી જાણી ગયલો હોવાથી તેના તેણે સારા જવાબ આપ્યા.

જોકે તે સમયે તેણે જે કાંઈક કહ્યું તે તેણે કહ્યું હતું કે, જો તું મારી ખાત્રી થાય છે કે, જો તું બુદ્ધિવંદ તારી યાદશક્તિ ઉપર લગાર વધુ મંજૂર કાળુ રાખશે તો ગઈ કાલે મોટી રાજ મહોરને લગતી જે ગુંચવણ ઉભી થઈ હતી તેનો પણ અંત આવી જશે.”

ઈંગ્લિંડના રાજ-સીખારી ટોમ.

ગોઠવણ પ્રમાણે ખીજે દિવસે પરદેશી રાજ્યોના એલચીઓ પોતાના મોટા રસાલાઓ સાથે રાજ ટોમની મુલાકાતે આવ્યા. ટોમને-કહો, કે ઈંગ્લિંડના રાજને-તેમની મુલાકાત લેવા માટે લપકા લરેલા પોપાકમાં તખ્ત પર બેસાડવામાં આવ્યો હતો. આ દેખાવનો દખ્ખા અને લપકાસપકા તથા દરખારી વિવેકથી ટોમની આંખો તો ચકળવકળ થઇ રહી અને તેનું અંતઃકરણ અંદરથી જાણે ખુશાલીના ઉછાળા મારવા લાગ્યું. પણ આ મુલાકાતની ક્રિયા એટલી લંબાણ હતી કે, અંતે તેને કંટાળો ઉપજવા લાગ્યો અને કંટાળાથી તે લગભગ અધમુઓ જેવો થઇ પડ્યો. હર્ડફર્ડ, એલચીઓ પ્રત્યે શું સંભાષણ કરવું તે ટોમને શીખવ્યું હતું અને તે ખૂબ ગોખી રાખીને તે આપડો ચાવીથી ચાલતાં યાંત્રિક પુતળાની પેઠે બોલી જતો હતો, અને બેશક સંતોષકારક દેખાવ કરવાની બની શકે તેટલી તજવીજ કરતો હતો, છતાં આ સધળું તેને મનથી નવું હતું, એટલે ઘણા પ્રયત્ન છતાં કોઇ કોઇવાર લથડયાં ખાતો હતો. પોપાકથી ને દેખાવમાં તો રાજ સરખો લાગતો હતો, પણ પોતાના મનમાં તે તેમ માનતો નહતો, કારણ તેમ માનવાને તેનું અંતઃકરણ તેને ડંખતું હતું. એટલે જ્યારે ક્રિયા ખલાસ થઇ એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારેજ તે પોતાના છુટકો થયેલો સમજી પોતાના અંતરમાં આનંદ પામ્યો.

એ દિવસનો મોટો ભાગ, વળી તેને બાદશાહી કામકાજ કરવા માટે બેસાડી પસાર કરવામાં આવ્યો; એટલે તેના મનથી તો વખત તદ્દન વ્યર્થ જ ગયો હતો. શાહનશાહી રમતગમત અને આસાએસમાં બે કલાક ગાળવામાં આવ્યા તે પણ તેને મનથી એક પીડારૂપ હતા; કારણ ગમે તેવી તે રમતગમત છતાં અંકુશિત વિવેક અને નિયમિત શિષ્ટાચાર ધ્યાનમાં રાખીનેજ તે રમત રમવાની હતી. એજ દિવસે એક કલાક તેણે પોતાના મિત્ર વ્હીર્મીંગ બોય સાથે વાતચીતમાં ગુર્મયો તેજ તેણે ગમતમાં ગુન્નરેલો માન્યો, કારણ તેની સાથની વાતચીતમાં તે જેમ ગમત મેળવતો તેમ ઘણીક ખબર અંતરો પણ જાણી લેતો.

ટોમની રાજ સત્તાનો ત્રીજો દિવસે પણ પૂર્વના દિવસોની પેઠે પસાર થયો, પણ એ દિવસે તેના ઉપરનું ઘેરાઇ રહેલું વાદલ કાંઈક ખુલ્લું થવા પામ્યું અને આગલા દિવસો કરતાં તે પોતાને લગાર નહિત સમજવા લાગ્યો. તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે વ્હીર્મીંગ બોય પાસેથી મેળવેલી ખબર અંતરને આધારે તેને પોતાની આબ્જુબાબ્જુ શું શું થાય છે, તે

કેમ થાય છે અને તે કરનારાઓ કાણ કાણ છે તે વગેરેની બહુક  
 માહિતી મેળવી શક્યો હતો. આગલા દિવસોમાં અમીર ઊમરાવો કે  
 અધિકારી વર્ગ જ્યારે તેની પાસે કામકાનને કાંઈ માત્ર નમન કરવા માટે  
 હાજર થતો ત્યારે તેને મહા સંદેહ લાગતું, પણ હવે તેને કાંઈક ધીરજ  
 સરખું લાગ્યું. તેઓ આવીને કાંઈ-કાંઈ આરામ માંગે કે કાંઈ કાંઈ  
 હુકમ માંગે ત્યારે શું કહેવું અને શું જોલવાનું તેને તેને શુંયવાડા અને  
 મુંઝવણ લાગતી, પણ હવે જોલવાનું અને કહેવાનું તે જાણી ગયાથી સધળું  
 ભય ભાગી ગયું અને તેમની હાજરીથી ઓર એક જાતની રમત ગમત  
 મેળવવા લાગ્યો. તે દિવસે તે આમોપસાર થયા, પણ ચોથા દિવસે તે આપડા  
 નું જોઈ વળી કરમાયું. તે દિવસે જાહેર જનતામાં પીરાજવાનું હતું એમ  
 ખબર થતાં તેનો પેટમાં ડ્રાસ્કો પડ્યો, કે હાય ! હાય ! આ વળી શી  
 મહાકાણું ? જો પ્રોગ્રામ ઘડી કાઢવામાં આવ્યું હતું તેમાં મોટી મોટી  
 ક્રિયાઓ પણ સામેલ કરવામાં આવી હતી. તેજ દિવસે, પ્રદેશી રાજ્યો  
 જોડે જોડે ક્રિયા રાજનીતિ ચલાવવી તે નિક્કી કરવા માટે જાળનારી  
 કાઉન્સિલમાં પ્રમુખસ્થાને ગિરાજમાન નયધ ધટતા હુકમો કાઢવાનું  
 પણ ઠરાવ્યામાં આવ્યું હતું; તેજ દિવસે હુદ્દડને “લોર્ડ પ્રોટેક્ટર”ના  
 મોટા ઓફિસ આપવાની ક્રિયા કરવામાં આવનાર હતી, અને એવીજ  
 બીજી અનેક ક્રિયાઓ એ ચોથા દિવસ માટે સુલતવી રાખવામાં આવી  
 હતી, જેમાં રાજજાએ ભાગ લેવાનો હતો. આ ક્રિયાઓ તો તેને મનથી  
 કાંઈક સેહેલ લાગી, પણ તે બધામાં જનતામાં હાજરી આપવાનું તેને  
 બહુ કઠિણ લાગ્યું. કઠિણ એટલા માટે લાગ્યું કે, ધણી હજીરો લોકોની  
 મજરા હું કેમ જોજને લઉં છું, કેમ હું હુકમ કરું છું, કેમ જોલું છું કે  
 મારી હીલચાલ હું કેમ કરું છું તે જોવા ઉપર દોડશે; તેમાં દેખાતી ખામીઓ  
 ઉપર ગુપચુપ ટીકા કરશે; કાંઈ મૂજામાં હસશે અને કાંઈ તો ભરમમાં  
 ટીકા કરશે અને કાંઈ તો ધણી માંડે માથું ખસી ગયલું જણાવી મારા  
 તરફ દયા અને દિલસોજીની લાગણી પણ જાહેર કરશે. તે દિવસે  
 અને ચોથા દિવસે આવ્યો. સૂર્ય ઉગતાની સાથે જ ટામ-લગાર  
 ઉદાસ દેખાયો, અને મગજમાં ભ્રમતા વિચારો અને તર્કોથી તેનું  
 માથું પણ જાણે અખરખર જાણસેવા લાગ્યું, પણ જગમે તો હાથે છતાં  
 કરાવેલી ક્રિયાઓ કાંઈ અટકાવવામાં આવનાર હતી ? સવારનાં કામકાનના  
 નિયમોત્કર્ષો તેણે પૂર્ણ કાધા, તેટલાથીજ તે કિંદાલ્યો, અને એક વાર  
 ફરીથી તેને સુવર્ણના પીંજરામાં પુરેલા પોપટના સરખા પોતા  
 લાગવા માંડી. અપોર થતાં તે વાત કરવાનાં ઓરડામાં



જોડે વાતચીતમાં શિકાયો, અને મોટા અમલદારો સિવાય દરબારીઓ તરફની મુલાકાત આટલે ઘરાવેલા વિખતની સાહ જોતો જોડો. તેને સમયે ટોમે રાજમેહલની એક બારીમાંથી બહારનો દેખાવ જોઈ તેના ઉપર કાંઈક વિચાર કરતો હતો. તેટલામાં હલકો લોકોનાં એક મોટાં તોફાની ટોળાંને હુરિયો. હુરિયોનાં ચોકર કરતું અને એમે તેમ દોડતું જોયું. તેમાં પુરષો ઉપરાંત, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ પણ હતાં. હું જોઈને વિચાર્યો કે આ જોઈને તેને તેની સ્થિતિનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને એકવાર પોતે પણ કોઈ આવાં સ્મરણાલક્ષી ટોળાંઓમાં ભટકતો અને તેમની સરદારી લેતો તે યાદ આવ્યું, યાદ આવ્યું એટલુંજ નહિ પણ એ શાની ગરબડ થાય છે તે જાણવા આટલે બહાર નિકળવાની તેને ઇચ્છા થઈ; પણ પાસે ઉભેલા અર્ધ હુડકાં તેને તેમ કરતો વારી તેને યાદ આપી કે “તું તો રાજ છે, અને તારાથી એ કામ થાય નહિ, પણ જો તે જાણવાની તારી ઇચ્છા હોય તો હું પોતે તે અખર કાઢી આપું.”

“મોટી ખુશીથી, અહુ મોટી ખુશીથી,” બહુજ ખુશાલીથી ઉભેરાઈ જતાં સ્વદયથી ટોમે તેને રજા આપી; અને તેમ કરતાં તે જોડો કે, “એ શક રાજ થવું એ કાંઈ છેક નાખી દેવા જેવું તો નથીજ, તેમાં કાંઈક લાભો પણ છે ખરો.”

અર્ધે તુરત એક મોકરને બોલાવ્યો અને દરવાજા ઉપરનાં પહેરે-ગીરનાં કપડાંને હુકમ મોકલ્યો કે આ ટોળાંમાં જઈને તેઓની આટલી અધી ગરબડ સરખાવું કરણ શું છે તે જાણી આવવું.

અર્ધે વખતે ગયો નહિ તેટલામાં તો અખર આવી કે આ લોકો, એક સ્ત્રી, એક પુરુષ અને એક જુવાન છોકરીને રાજની સુલેહનો ભંગ થાય તેવાં આરોપ કરવાના વાંક આટલે ફાંસીને લાકડે ચઢાવવા સાફ દોડા દોડી કરે છે, અને તેમ જોઈને તે ત્રણે જણ માસ ભાગ કરે છે, અને લોકોનું ટોળું તેમને હુરિયો કરતું કરતું તેમની પૂઠે દોડે છે.

“શું ફાંસી? આ બાપડા ગરીબ કમખખતોને?” ટોમનું અંતઃકરણ આ ખુલાસો સાંભળીને ફાટી શેયું અને તેના દીલમાં જવાનો ખરો વેહેવા લાગ્યો. રાજનાં કાયદાનો શું ભંગ કર્યો છે અને શું નહિ તે જાણવાની ફેશી પણ પરવાહ કીધા વગરજ આ ત્રણ માણસોને શા કારણસર ફાંસીએ લટકાવવામાં આવે તેનો જ વિચાર તેને થયો. વળી આ વખતે તે પોતે અંરો રાજા નહિ, પણ રાજાની જગ્યા ઉપરે માત્ર એક જોડો સરખો છે, તેનું પણ તેને ભાન નહિ રહ્યું અને એકદમ તેમને પોતાની હિજરમાં બોલાવવાનો કડકા હુકમ આપી.

આ હુકમ કરતાંની સાથેજ તેના મોઢા ઉપર રતાશોના ઢાંચો

હવામાં રહ્યો, અને પોતાની હુકમથી કાંઈ કાચું તે નથી કર્યાં તે માટે તે અમલના મોઢાં તરફ જોવા લાગ્યો, પણ તેના મોઢાં ઉપર કશો ફેરફાર નહિ જોયાથી, તેણે મૌન ગ્રહણ કર્યું. આ ઝડપમાં ચાલતી હતી તે દિશામાં ચારડાંતું બારણું ઉઘડ્યું અને બોલતાં જડ્યું "તુડી નાંચ" એવા મોઢા પેતાબોનાં પુછડાંવાલા અમલદારોનાં નામની નેકી એક પછી એક પોકારવામાં આવી, અને જોત જોતાંમાં દીવાનખાનું અમીર ઉમરોવોથી ભરાઈ ગયું. ટોમે તેમની હાજરી ઉપર કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ, ફારણ કે તે ઉપલાં અનાવનાં વર્મલમાં હેઠ બાંહેર ગુંચવાઈ ગયો હતો. તે પોતાની શાહનશાહી ખુરશી ઉપર અઢલીને વિચારમાં ને વિચારમાં તક્લીફ થઈને ગુપચુપ બેઠો, અને તે ત્રણ કમનસીબ સ્ત્રી પુરૂષને પોતાની હજુરમાં ક્યારે લાવવામાં આવે, તેની આતુરતાથી જોતો દરવાજા તરફ નજર નાખી રહ્યો. તેને એવી સ્થિતિમાં જોઈને હાજર થયેલા દરબારી વગેરેએ તેને બોલાવવાની જરૂર વિચારી નહિ, અને એક ખીન્ન જોડે અનેક વિષયો ઉપર માહિમાહે તડાકા મારવા લાગ્યા.

થોડાજ વખતમાં ટોમની આતુરતાનો અંત આવ્યો. લશ્કરી પહેરગીરોની એક ટુકડી કાક સાથે પેલા, સ્ત્રી પુરૂષ અને છોકરીને લેઈ તેની હજુરમાં બહી થઈ ગઈ. ટોમે તે ત્રણ જણને માથાથી તે પગ સુધી ટીકી ટીકીને નિહાળ્યો, અને પુરૂષના દેખાવ તથા પોશાક ઉપરથી તે તેને કાંઈક ઓલખાણમાં આવ્યો; અને ખૂબ ધારી ધારી જોઈ રહીને તે બોલ્યો, "હું ઘાઈ છું કે, મેં આ માણસને આગળે કાંઈ દેખાણે જોયેલો છે, પણ તે ક્યારે અને ક્યાં અમુક જગાએ તે હું કહી શકતો નથી." તે પુરૂષે પણ પોતાની તેજસ્વી આંખો ટોમ ઉપર ફેરવી, પણ તુરત તેણે પોતાનું માથું નમાવી દીધું. ટોમ, કાંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ પોતાના મન સાથે બોલ્યો, "હા હવે લેદ મારી નજર આગલ ખુલ્લો થાય છે; આ તેજ અજ્ઞાણો માણસ છે કે જેણે ગાઇલ્સ વીટને ટેમ્સમાં દુબી મરતો બહાર કાઢી તેના પ્રાણ ઉગાર્યા હોતો, અને નવાં વરસના પહેલાંજ દિવસે આવું બહોદરી બરેલું કામ બજાવ્યું હતું; પણ અફસોસ! હાલ તે કાંઈ નિય કર્મ કરીને ફસાયેલો લાગે છે." ટોમે, પેલી બાઈ અને છોકરીને થોડાં વખત દૂર લાંબી નેવાનો હુકમ કર્યો અને તેમ ચતાઈ તેણે નાચળ કાટવાલને પુછ્યું કિ, "આ માણસ શો અપરાધ કર્યો છે?"

"નામવર સાહેબ," કાટવાલે ગુંડણીએ પડીને ઉત્તર આપતાં બોલ્યો કે, "આપણી પ્રેમના એક માણસને જીર આપી તેનો પ્રાણ તેણે લીધો છે."

અંધવા માટે ટોમના દીલમાં એક તરફથી દયા અને બીજી તરફથી એક ડૂબી જતા છોકરાને પોતાના જીવના જોખમે બહાર કાઢી દેખાડેલી હીમત માટે આશ્ચર્ય, ઉપનયું.

“શું તે અપરાધ એના ઉપર પુરવાર કરવામાં આવ્યો છે ?” ટોમે પુછ્યું.

“અહુજ સારી રીતે,” કાઠવાલે બિતર આપ્યું.

ટોમે નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને તે કમખખતને પોતાની હજુરમાંથી લઈ જવાનો હુકમ કરી બોલ્યો કે, “સારે તો તે પોતાનું મોત મેલવી ચુક્યો છે.”

આ હુકમ સાંભળીને અંધવાએ બંને હાથ જોડી અને અહુજ ઉદાસ ચહેરે તે લાંબા કરી, ધ્રુજતે અવાજે અરજ કરવા લાગ્યો:—

“ઓ મારા આવિદ રાજ સાહેબ, મારા ઉપર દયા કરો; હું નિર્દોષ છું; જે અપરાધ મારા ઉપર મુકવામાં આવ્યો છે તે મારા સામા પુરવાર થયોજ નથી; છતાં હું તે માટે કશું બોલતો નથી; મારો ન્યાય મારા વિરૂધ્ધ થઈ ચુક્યો છે અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી તે ફરતાર નથી, પણ તમે નામવર પાસે એક મહેરબાની માંગું છું, કારણ ખમી શકું તે કરતાં બહુ ભારે સજા મને થઈ છે. માટે એક મહેરબાની—એકજ દયા—અને માત્ર એકજ કૃપા ચાહું છું—અને તે તું નામવર ફરમાવ કે મને ફાંસીએ ચઢાવ્યામાં આવે.”

ટોમ આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયો, કારણ કે ધારેલું પરિણામ આવ્યું નહિ.

“કેવી દયા તું માંગે છે ? શું તેને મોતની સજા કરવામાં આવી નથી ?” ટોમે પુછ્યું.

“આવિદ પનાહના” અંધવો ગદગદિત કંઠે બોલ્યો, “મને જીવતો ઉકળતાં પાણીમાં ઉકાળી મારી નાખવાની સજા કરવામાં આવી છે !”

આ સાંભળતાં ટોમનો જીરસો ઉશ્કેરાઈ ગયો, જે તેનાથી થોભાવી શકાયો નહિ, અને તેના આવેશમાંજ તે નેસઅંધ પુરશી ઉપરથી ઉતરી પડ્યો અને જોરથી ખૂમ મારી બોલ્યો:—

“તારી ધરણ અમલમાં આવશે; તે દેદાય સો માણસોને. પણ જીવન લીધો હોય તો પણ તને આવી કંગાલ સજા થવી જોઈતી નથી.”

ટોમે અંધવાની માંગણી બહાલ રાખતાં કહ્યું અને તે સાંભળીને અંધવો નમીને છેક ભોંયે પડ્યો અને બહુ બહુ ઉપકાર માનવો લાગ્યો.

ટોમે અર્ધ તરફ ફરીને પુછવા લાગ્યો, “આ માણસને સજા કરવા માટેનું વારંટ કાઢવામાં આવ્યું છે ખરું ?”

“ઝેર દેનારાઓને માટે જીવોન કાયદો છે સાહેબ,” અર્થે ઉત્તર આપ્યું અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે, “જન્મનીમાં જોયા સીકા પાડ નારાઓને તેલમાં ઉકાળાને મારી નાખવામાં આવે છે, અને તે પછી કંઈ પ્રકારે કે એકદમ તેને તેલમાં હામી દેવામાં આવતો નથી, પણ ઉકળતી કડાની ઉપર એક દોરડું બાંધી તેના ઉપર તેને લટકાવવામાં આવે છે અને તે પછી તેને ધીમે ધીમે નીચે કડામાં બોલવામાં આવે છે, એટલે પહેલાં પગ, અને પછી ઠંગડી અને તે પછી ખીજું શરીર, તેમાં હામવામાં આવે છે.”

આ સાંભળતાં ટોમનું લોહી ઉકળી આવ્યું; તેણે તો કાન ઉપર હાથ ઢાંકી દેધ, અર્થને વધારે બોલતો અટકાવ્યો, અને હુકમ કર્યો કે, “હવે પછીથી એ રીવાજમાં ફરફાર કરવો અને કોઈ પણ કંગાળમાં કંગાળ અપરાધીને પણ એવી રીતે મારવાની સભા કરવી નહિ.”

અર્થને ચહેરાં તો ટોમના આ હુકમથી હર્ષમય થઈ ગયો; કારણ તે પોતે પણ દયાળુ અને ઉદારચિત્ત અંતઃકરણ ધરાવતો હતો અને તેથીજ ટોમનો હુકમ માથે ચઢાવતાં બોલ્યો કે:-

“તમો નામવરના આ ઉમદા શબ્દો મહોર છાપ સાથે નોંધાઈ ચુક્યા છે, અને ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં તમારા આદર્શાહી કૃત્યની પ્રતિષ્ઠા જોડે તે સદા યાદગાર રહી જશે.”

નાયબ-કોટવાલ પેલા બંધવાને ટોમની હાજરીમાંથી ખસેડી નેતો હતો તેને થોળાવી ટોમે સલાહ કર્યો—

“કોટવાલ, હું આ આગતમાં કાંઈક વધુ તપાસ કરવા ચાહું છું. એ માણસ કહે છે કે તેનો અપરાધ યરાયર પુરવાર થયો નથી, માટે તું એ આગતમાં શું જાણે છે તે મને જણાવ.”

“તમો નામવરની ઇચ્છા છે તો હું તમને જણાવું છું કે,” કોટવાલ કાગાર અંચાતો અંચાતો બોલ્યો, “તપાસપરથી એમ માલમ પડ્યું છે કે, એ માણસ આઈર્લીશનનાં ગામમાં એક ઘરમાં પેટા બ્યાં એક માણસ આબરી હતો; ત્રણ સાક્ષીઓ કહે છે કે તે વખતે સવારના દશ વાગ્યા હતા અને એ સાક્ષીઓ કહે છે કે દશ વાગ્યાથી કાંઈક મોડું થયું હતું. પેટા આબરી માણસ તે વેળા ઉંઘતો હતો અને ઘરમાં એક લોન હતો; ઘરમાં પેટા પછી બંધવો બહાર આવ્યો અને બોલ્યો ગયો. તે પછી આબરી માણસ એક કલાકનાં સુમારમાં મરણ પામ્યો ને વેળા તેના અંગમાં આકડી આવતી હતી.”

“પણ તેણે તેને ઝેર ખવાડ્યું તે કોઈએ જોયું હતું ખરું? અથવા સાચી ઝેર હાથ લાગ્યું હતું ખરું?” ટોમે અગ્ર પ્રશ્ન.

અને તે જોતાં તેના દીલમાં દયાનો ઝરો ખૂબ જરમાં સ્ફુરી આવ્યો. તેણે કોટવાલને ખીજ સવાલો પુછવા માંડ્યા.

“એ તોફાન એઓએ કેવા પ્રકારે ઉત્પન્ન કર્યું?”

“પોતાનાં મોજાં કાઢી નાંખીને, ખુદાવિદ.”

આ જવાબથી ટોમને તો બહુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને પોતાની તે અજ્ઞયખી તેણે ખુદલા શબ્દોમાં બહાર કરી. અને કોટવાલ સાહેબને પુછ્યું કે, “શું આ પ્રમાણે મોજાં કાઢી નાંખે એટલે હંમેશ તોફાન થાય છે?”

“એશક, હંમેશાજ થાય, ખુદાવિદ, જો એ ગુન્હેગાર શંકની ઇચ્છા થાય તો એકસ મત્રાપચાર કરીને તે હંમેશજ તોફાન ઉત્પન્ન કરી શકે, ને આવી ખરાખી પણ નિષેજવી શકે.”

ટોમે હસ્તે મોઢે તે સ્ત્રી તરફ જોયું અને તેને હુકમ કરી કહ્યું કે, “ચલાવ તાર જાડ, કેવું તોફાન થાય છે તે હું જોવા માંશું છું.”

તે વખતમાં ગમે તેવા વિદ્વાન અમીર ઉમરાવો કે ભણેલાઓ પણ વહેમની વાતોને માનતા હોવાથી, ટોમના આ હુકમથી મિલ્લાવડીમાં ભારે ખળભલાટ ચાલી રહ્યો, તેની કશી પણ દરકાર કર્યા વગર તેણે તે સ્ત્રીને ફરીથી હીમત આપી અને તોફાન ઉભું કરવાનો હુકમ કરી કહ્યો. તેને ખાતરી આપી કે તેનાં એ કામ માટે તેને કશી પણ સજા કરવામાં આવશે નહિ.

આપડી સ્ત્રી, આ સાંભળી દડદડ આંસુ પાડવા મંડી અને બહુજ કરગરીને ટોમને કહેવા લાગી કે, “ખુદાવિદ, એ શોહેનાં શાહા, મારી પાસે એવી કશી શક્તિ નથી, મારા ઉપર તદ્દનજ ખોટું તોહિમત મુકવામાં આવ્યું છે.”

ટોમે તેની કાંકલુદી ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં તેને ખૂબ દમ ભીડાવીને અને સાથે સાથે વળી લગાર હીમત આપીને પણ, તોફાન ઉભું કરવાનો હુકમ કરી કહ્યો, મોટું નહિ તો નાનકડું પણ કરવાની તેણીને તાકીદ ઉપર તાકીદ કરી.

આપડી સ્ત્રી તો લાંખી પાટ થઇને લોંચ ઉપર પડી, તેની આંખોમાંથી આંસુની ધોરા વહેવા લાગી, તે પ્રતિજ્ઞા ઉપર પ્રતિજ્ઞા લઇને ખુલાસો કરવા લાગી કે “તેની પાસે એવી કોઇ જાદુશક્તિ નથી, તેણી કરગરી કરગરીને કહેવા લાગી કે, કદાચ તેવી નાહની પણ શક્તિ હોત તો હું મારા ખાળકનો જીવ માંગી લઇને મારા જીવની દરકાર કર્યા વગર તોફાન ઉભું કરતે.”

ટોમની ખાતરી થઇ કે આ આપડી સ્ત્રી નિર્દોષ તો છેજ, તોપણ

એકવાર ફરીથી તેને દાખી જોવા ખાતર તેણે તેનાપર ત્રાસદોં દીધાં; પણ  
જ્યારે તેણે નાજ પાડી ત્યારે અતે તે જોલ્યો:—

“હું માનું છું કે આ સ્ત્રી સંસાર જોલે છે. કદાચ એની જગા ઉપર  
મારી મા હતે અને તે કોઈ જાદુઈ શક્તિ ધરાવતી હતે તો થડીના છટ્ટા  
ભાગમાં તે પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તોફાન નિપજાવતે અને  
ખાનાખરાળી કરતે. ખીજી માતાઓ પણ એક સરખીજ હોય છે. માટે  
જાન-ખાઈ, જા, તું તથા તારી દીકરી જંનેને હું છોડી દઉં છું; કારણ તમે  
જંને નિર્દોષ છો એમ મારી ખાતરી થાય છે. હવે તારે જીવીવાની જરૂર  
નથી; જોઈએ તેટલાં તારાં મોજાં ખેંચી કાઢ, પણ તું કોઈ તોફાન નિપ-  
જાવી શકનાર નથી.”

છુટકારો મલ્યાથી જંને મા દીકરીની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ  
અને અનેક પ્રકારે તે ટોમનો ઉપકાર માનવા લાગી. તેણે પોતાનાં તેમજ  
પોતાની દીકરીના પગમાંના મોજાં ત્યાં ત્યાં ખેંચી કાઢ્યાં કે તેજ પળે  
વહેમી દરખારીઓનાં કલેજાં ધડક ધડક થવા લાગ્યાં કેરજેને કંઈ તોફાન  
થાય. પણ નહિ તોફાન થયું, કે નહી કોઈ ભૂકંપ થયો; જેવું સઘળું  
કરીકામ અને સરંજામ હતું તેવું ને તેવું કાયમ અને યથાસ્થિત રહ્યું. સારે  
ટોમે તે બાપડીને કહ્યું કે,

“જા, ભક્ષી બાઈ જા, તારું જાદુ કોતલ તારામાંથી ઉડી ગયું છે  
અને હવે તું સુખેથી તારે ઘેરે જા, પણ જો એ શક્તિ તારામાં પાછી  
આવે તો મને ભુલતી ના અને એક તોફાન લાવજે.” (૯)

### પ્રકરણ ૧૬ મું.

#### દરખારી બ્યાફત.

બ્યાફતનો વખત નજદીક આવી પહોંચ્યો; છતાં ટોમને તે વા-  
તની કોઈ જાતની ખેંચેની કે ચિંતા લાગી નહિ, અથવા જમ તે આ-  
ગળ જાહેરમાં ભાગ લેવાની ગોઠવણ સંભળીને ધ્રુનતો હતો તેમ ધ્રુન્યો  
પણ નહિ. સવારે જ શક્તિ તેણે દર્શાવી હતી તેથી તેની છાતી લગાર  
થાડી થઈ ગઈ હતી. પુષ્પ વયનો એક મનુષ્ય જેટલું એક મહીનામાં  
નહિ મેળવી શકે તેટલું બાપડા ટોમે માત્ર ચાર દિવસના અરસામાં  
અંજાવી દેખાડ્યું હતું. ટોમને આ દખ્ખળા ભરેલી બ્યાફતમાં ઘટતા  
દખ્ખળા સાથે ખીરાજમાન કરવાની દોડાદોડી થવા લાગી છે, તેને પડતી  
સુકીને લગાર બ્યાફતની ધમાચકડીનો આપણે વિચાર કરીશું. આ કા-

(૯) પુસ્તકને છેડેની નાળ દવાળી નોટ લુગ્યા.

માં નેકતામુદાર ખુદાવિદ રાજ સાહેબ હતાં, અને તેમનાં દાખલ મે-  
તાંની સાથેજ ઔર તુરાહમો અને અનેક મહમોના, મમદમાવી નામે  
તેવા આગમનસૂચક અવાજ થઈ રહ્યા. તેની જોડે, “ભરે વધારી  
ખુદાવિદ અમારા રાજ સાહેબ” એવો પોકાર પડ્યો અને જેલરીમાં  
જમાવ થયલાઓએ એક સામેટા હોવા થઈને “સુખમાં રહો ફૂપાણ કે-  
શર”નો પોકાર કરી, દીવાનખાનું ગંજવી મુક્યું. તેની પાછળ રાજના  
અંગતે હમરાવો અને તેના જમાણા તથા ડાળા હાથ ઉપર તેની ગાંઠ  
આંધ આંતરની દુકંડીઓ હતી. તેની પાછળ પં મુકરથ પેનશનરો દા-  
થમાં સુવર્ણની મૂંઢા સૌનિક ખડગો લેઈ દાખલ થયા. આ સંધેજો  
દેખાવ આખને ચક્રીત કરનારો, તેમજ ઈંગ્લંડનો આદ્યાદી દોર દેખાડ  
નારો હતો. ટોમની નાડ ખુશાલીના ઉમંગદાથી ખૂબ જોરમાં ઠેકડા લઈને  
આઈતી હતી અને હર્ષના ઉમંગદાથી તેનું અંતઃકરણ ઇજાજઈ વળું  
હતું. તેણે પોતે પોતાનો દોર પણ આદ્યાદી રવાખમાં જળવી રાખ્યો  
હતો. ખુશાલીનો વધારે ઉભરો તો તેની ધારતી મટી ગયાથી થયો હતો.  
દરબાર તેની હીલચાલ પસંદ કરશે કે નહિ, હું દરબારી વિવેકને અનુ-  
સરીનેજ આઈતો હોઈશ કે નહિ, એવા એવા તકીથી ન્યારેને સારે  
તેનું મન ખેદ પામતું હતું. ત્યારે આજે તો જાણે તે કોઈએજ જુને  
અને દેવાઈ ગયલો હોય તેમ નિહર અને નિર્ભયપણે પોતાનું વર્તન દર્શા  
વતો હતો. વળી થોડીક માંહીતગારી તેને પેલા બહીષીંગ ખોય તરફથી  
મળી હતી, અને વર્તન કેવું રાખવું, રવાખ કેમ જળવવો, કેક કેવી  
રીતે રાખવી, એ વિગેરેની પુરતી કેળવણી, અર્લ હર્લઈ તરફથી તેને  
મળી હતી, અને આ વેળા તે પોતાની કેલવણીને સાર્થક કરી હતી.  
પ્રજસમાન તરફથી તેને જે આવકાર મળ્યો તેનો વળતો ઉપકાર  
પણ તેણે પોતાનો દરજ્જો સાચવીને માન્યો હતો. દીવાનખાનામાં પગ  
મેલ્યો સારથી તે ન્યાં સુધી પોતાની બેઠક ઉપર જઈ બેઠો ત્યાં સુધી,  
લોકોએ તેને વધાવી લીધો અને તેનું ઉત્તર તે પોતાને માટેની કેળવણી  
પ્રમાણે પોતાની કુમટાંદાર ટોપીના કુમટાં ઢાંકક નમે એવી રીતે હલા-  
વીને, અને “મારી બલી પ્રજ, હું તમારો ઉપકાર માનું છું” એવા



તે રીવાજ ચાલુ હતો અને એ રીવાજમાં અને કુટુંબો એક સરખાં હતા  
 થાથી તેના મનને ઝાઝી ગુંચવણ અને મુઝવણ થઈ નહિ. ટોમ, ટેબલ-  
 પર ખીરાળ્યો એટલે તુરત સરથસનો કમ તુટી ગયો અને સવળાઓ  
 ઓડે માર્યેજ, પણ જુદા પ્રકારના દળદળાયા ગોઠવાયા.

મધુરા ગાયનના મધુરો સ્વરો સાંભળતો સાંભળતો, રોજ ગાડીના સર-  
 દારો દીવાનખાનામાં દાખલ થયા. ઈલિંડમાં સર્વથી ઊંચામાં ઊંચા અને  
 મજબૂત માણસોનેજ આ જગા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે, અને બહુ  
 સ્ક્રમ રીતે ગંભીરતાથી તેમની પસંદગી કરવામાં આવે છે. તેઓ પણ ઓડે  
 માથે, શુભાખી રંગના પોશાકમાં, ખંભા ઉપર સુવર્ણમય ખૂટાના શુભાખો નડેલા  
 કુમતી સાથે, દીવાનખાનામાં દાખલ થયા. દરેક જણ અકેક પછી પકવા-  
 નની રકાખીઓ લાવ્યા, અને જે કમમાં તે લાવવામાં આવી તેજ કમમાં  
 તેમના હાથમાંથી ખીજળ એક ગૃહસ્થે તે પોતાના હાથમાં લઈ, ટેબલ  
 ઉપર ગોઠવી અને દરબારી ભોજન આખનારે, તે પકવાનમાં કંથુ ઝેર  
 ભેળેલું ન હોય તેની ખાતરી કરવા માટે, તે દરેક રકાખીમાંથી અકેક  
 કોળીઓ દરેક ગાડને ખવરાવી નેથો.

ટોમ નાણુતો હતો કે, ભોજન વેળા તેની દરેકે દરેક હીલચાલ ઉપર  
 હોજર રહેલાઓની દીક્રનો પ્રવાહ ચાલશે, તે છતાં તેણે તેની દરકાર  
 વગર નિડરપણાથી ભોજનમાં સારો દેખીવ દીધો. ખાવામાં ઉતાવળ નહિ  
 કરવી, અથવા કોઈપણ ચીજ પોતાને હાથે ભાંગવી કે કાપવી નહિ,  
 પણ તે માટે કરાવી રાખેલા જૂદા જૂદા અધિકારીઓ, યોગ્ય તમન કરીને  
 તે કામ કરી આપેલાં સુધી ચોલવું એ તેણે બરાબર લક્ષમાં રાખ્યું  
 હતું, એટલે આ મીજબાનીમાં તે જરાએ લુલચુક વગરજ માન સાથે  
 ખસાર થયો.

ભોજન પૂર્ણ થયા પછી બ્યારે ચકચકીત પોપાકવાળા અસીર ઊમ-  
 નાવો અને દરબારીઓ તથા ગૃહસ્થોના મોટાં ટોળાં વચ્ચેથી, ખયુગલોના  
 કાનના પ્રડકા ફાડી નાંખે તેવા અવાજે, પ્રઘમના ધણુધણાટ અને જન-  
 સમાજના આદરયુક્ત વચનોની વચ્ચેથી બ્યારે તે ખસાર થયો ત્યારે તેને  
 લાગ્યું કે, ખાનાની ક્રિયામાં ભાગ લેવાનું કામ, જે તે સર્વથી મુઝવણ  
 ભરેલું માનતો હતો તે સહેલું થઈ ગયું છે અને હવે દિવસમાં સાતવાર  
 તેવા ખાના થાય તો એ શું થયું? તેમાં નિર્ભયપણે ભાગ લેઈશ એમ  
 તેના મનમાં લાગ્યું.

## પ્રકરણ ૧૭ મું.

## ફસેલો શાહનદો.

માધવસ હેન્ડન સાઉથપાર્કના પુલ તરફ ગયો. ઉતાવળે પગલે દો-  
 ધો. તે દોડતો જતો અને આણીગમ પેલીગમ, આરીક નજરેથી તપા-  
 સતો જતો કે જેમને માટે તે દોડે છે તેઓ હાથ લાગી જાય છે કે  
 નહિ. તે એટલો ઝડપમાં દોડતો કે દર ઘડીએ તે પોતાના શિકારને પક-  
 ડે પાડવાની વધી રાખતો. છતાં છેક સાઉથપાર્કનો પુલ આવ્યો ત્યાં  
 સુધી તો તેની સર્વ મહેનત અર્થ ગઈ. રસ્તે મળતા જતા માણસોને  
 નિશાની આપી તે પુછતો હતો, અને જે નિશાની પાછી મળતી તે  
 પ્રમાણે તે તરફ તે ધુમ્ધો જતો. પણ પુલ આગલ આવ્યા સુધી જ્યારે  
 તેને કશો પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે હવે ક્યાં અને કઈ તરફ જવું તેનો  
 તેને ગુંચવાડો થયો. હજુ દિવસ આયમવાનો કેટલોક વખત હતો, અને  
 સાંજ પડે ત્યાં સુધી જ્યાં રખડાય ત્યાં રખડવું એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો,  
 અને તે પ્રમાણે રાત પડતાં સુધી ભટક્યો. પણ સર્વ વ્યર્થ તેનો ઉડી-  
 ગયલો પોપટ તેને હાથ લાગ્યો નહિ. રાત ક્યાં કાઢવી તેનો તેને વિચા-  
 ર આવ્યો, એટલે તે તરફ આવેલી ટેઆર્ડ હાટેલમાં ગયો, ત્યાં મળ્યું  
 તે ભોજન લીધું અને રાત ત્યાંજ ગાળી કાઢી. સવાર પડતાંજ તેણે  
 પાછી શોધ ચાલુ કરી. રાત્રે જ્યારે તે હોટેલમાં એક તુટેલી ભાંગેલી  
 ખાટલી ઉપર સુતો હતો ત્યારે તેને અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. તેણે  
 માન્યું કે, આ છોકરો પોતાના કહેવાતા આપના હાથમાં ઝલાયો છે  
 ખરો, પણ તે તેના હાથમાં રહેનાર નથી એ તો મારી ખાત્રી છે;  
 પણ તે અદમાશના હાથમાંથી છૂટીને લંડન આવે પોતાના આગલાં  
 ખોપડાં તરફ જશે કે ક્યાં તે કળી શકાતું નથી; પણ મને લાગે છે કે  
 તે લંડન પાછો જવાની હિમત કરશે નહિ, કારણ કે તેમ કરે તો તેને  
 પાછા પકડાઈ જવાની ધાસ્તી રહે. ત્યારે તે ક્યાં જશે ? આ દુનીયા  
 માં પોતાનો કોઈ આશ્રિત કે મિત્ર ન હોવાથી, માધવસ હેન્ડન સર-  
 આ રક્ષકને શોધી કાઢવાનાજ તે ઉપાય લેશે એમાં મને શક નથી.  
 કદાચ તે હેન્ડન હાલ તરફ પણ જાય; કારણ તેને એવી ખબર આ-  
 પવામાં આવેલી હતી કે હેન્ડન, ઘેર જનાર હતો, એટલે  
 મને તે ત્યાંજ શોધી કાઢવાની આશામાં ત્યાંજ જવા નોંધ્યું. હા, હા,  
 અસ એમજ, હેન્ડન અચ્ચા, એમજ થવું નોંધ્યું. માટે હવે ઉઠ,  
 અચ્ચા માધવસ હેન્ડન, સાઉથપાર્કમાં ઝાઝો વખત ગાળવામાં માલ  
 નથી, પણ અરે એકદમ કેન્દ્ર તરફ, પેલા સાધુનો મઠ તરફ પગલાં  
 ઉઠાવવાં નોંધ્યું, પણ, હા, અડીઓમાં તેની શોધ કરતાં રહેવું પડશે ખરું.

શાહનદાને શોધી કાઢવાને હિન્ડન આવા આવા રસ્તાઓ શોધતો હતો તે વેળા આપડો શાહનદા પોતે શું કરતો હતો તે હવે જોઈએ.

જે અદમાસ પેલા હાટેલમાંથી શાહનદાને ઠગીને ઘસડી ગયો તે કશી પણ હીલચાલ કીધા વગરજ પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. તેને એક હાથ ઝોલીમાં ધાલેલો હતો, અને ડાબી આંખ ઉપર લીલા રંગની આંખપટ્ટી પહેરી હતી. તે લગાર ઠોકરાતો ઠોકરાતો ચાલતો અને ઝોલનાં લાકડાંની એક મોટી લાકડીને ટેકવતો હતો. ખીજો જે જીવાન શાહનદાની જોડે હતો તે શાહનદાને ભોમિયા તરીકે સાઉથપાર્કમાંથી આડે અવળે રસ્તે લઈ જતો અને એ પ્રમાણે ગલીકુચીઓમાં થઈને તેઓ એક ધોરી રસ્તાપર આવી ચઢ્યા. કેટલુંક ચાલ્યા પછી શાહનદાને શક ઉપજ્યો, શક ઉપજવાની સાથે તે લગાર આકળો ખન્યો, અને સાંજ ઉભો થઈ રહ્યો. શાહનદાને આ પ્રમાણે ગુસ્સામાં આવેલો જોઈ પેલો જીવાન તેને ઠગવાની મતલબથી બોલ્યો—

“ભાઈ, તું આડો થઈને અહીં અડીયેલ તડુની પેઠે ઉભો થઈ રહેશે તો તારો મિત્ર જખમી થયેલો, પેલા સામેની ઝાડીમાં કળાપિટ કરતો પડ્યો છે તેનું શું થશે? તારે જોઈએ તો અહીં ઉભો થઈ રહે, મારે શું?”

“જખમી થયેલો,” એવો શબ્દ સાંભળી, શાહનદા પોકારી ઉઠ્યો “શું મારો મિત્ર જખમી થયો છે; કોણ કમઅખતે તેને જખમી કરવાની હિમત કરી છે? ઠીક, ચાલ, ચાલ, ઉતાવળો થા, શું તેને કોઈએ ગોળી મારી છે? કે કોઈ ખીજ પ્રકારનો ઘા થયો છે? તે મને કહે, અને તું સહ જાણુ કે, એ કામ કરનાર ગમે તેવા ડયુકનો દોકરો હશે તો-પણ તે તેની યોગ્ય સજા ભોગવ્યા વગર રહેશે નહિ.” આપડા શાહનદાએ, પેલા અદમાસની ઠગાઈ સંમંજ્યા વગર ભોળાઈથીજ અકબકારો કરી, તેની સાથે ઝડપમાં ચાલવા માંડ્યું. જે જંગલમાં આ અદમાસ તેને લઈ જવા માંગતો હતો તે હજી કેટલેક છેટે હતું, એટલે અને ખૂબ ઝડપમાં પગ ઉપાડવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં શાહનદાના ચહેરા ઉપર કેવો ફેરફાર થાય છે તે અદમાસ બાંધી આંખે જોતો હતો. અને ચાલ્યા જતા હતા તેટલાંમાં તેમની નજરે એક ચોકસ જગામાં ઝાડની ડાંખલી જમીનમાં ખોસી, તેના ઉપર કપડાંનું ચીથર આંધેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. તે જોયા પછી તે અદમાસ શાહનદાને એક જંગલમાં લઈ ગયો અને ઉપલા સરખીજ ખીજ છુપી નિશાની શોધતો હતો. તે આંખે રસ્તે જાણે ખાંચે દીકામાં આવતી, અને જાણે તેમને માટેનો માર્ગ નક્કી કરવાને આ ચિહ્ન કરવામાં આવ્યાં હોયની શું તેમ હતું.

એમ કરતે કરતે તેઓ એક-બુદ્ધાં ચોંગાનમાં આવ્યા, ત્યાં એક ખેડુતના  
 ઘરના બેળાને ઉભા રહેલા હુંકાઓ નજરે પડ્યાં અને તેની પાસે તેવાંજ  
 બંડિયેર સરખા સ્થિતિમાં ઉભેલાં એક કોઠાર ઉપર તેમની નજર પડી.  
 બંડિયેર સરખાં મંદ્રાને છતાં તેની આબુઆબુમાં જીવતાં માણસોની  
 કશી નિશાની નહતી અને સ્મશાન સરખી ચુપડીદી પથરાઈ રહેલી  
 હતી. પેલો જીવાન બંદમાસ, તે કોઠારમાં દાખલ થયો અને બાપડો  
 શાહનદા તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો પણ કોઠારમાં કોઈ માણસ નજરે  
 નહિ પડ્યાથી શાહનદાને શક ગયો કે તે “અહીં કોઈ માણસ તો કે-  
 બાતું નથી?” શક ભરેલા આ સવાલનું ધીરજ ભરેલું ઉત્તર સાંભળવાને બદલે  
 શાહનદાએ તો સામી પોતાની મસ્કરી થતી જોઈ. તેનો પ્રશ્ન સાંભળીને  
 કશો પણ ઉત્તર દીધા વગર પેલા બંદમાસે હસવા માંડ્યું અને તે જોઈને  
 શાહનદાના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ત્યાં પડેલાં  
 એક લાકડાંનો કકડો ઉંચકી તે, બંદમાસ ઉપર ઉગામવા બેતો હતો.  
 તોટલામાં બીજો કોઈ માણસનો મસ્કરી કંકાનો હસવાનો સાદ તેને સં-  
 ભળાયો. આ હસનાર બીજો કોઈ નહિ પણ પેલો લંગડો, જે બીજે  
 બીજે તેની પાછળ આવતો હતો તે હતો, અને તેને જોઈને શાહનદા  
 વંધારે સ્ત્રીડવાઈને બોલ્યો:-  
 “એવળી તું કોણ છે? અહીં તારું શું કામ છે?”  
 “હાલેપણ કોહળવાતું છોડી દે સીયાં સાહેબ અને મુંગો  
 મુંગો ખેસી રહે. તું મારા આ કંગારાવેડા હજી સુધી પીછાણી શક્યો  
 નહી. તેમાં તારો કથુર નથી, પણ બાણજે મારા લાડકા, કે હું પીજો  
 કોઈજ નહિ પણ તારો આપ છું, આપ,” પેલા લંગડાએ ખૂબ મેનકમાં  
 ઉત્તર આપ્યું.  
 “બસ, બસ, તારું મોહું બંધ કર, તું મારો આપ છેજ નહિ, હું  
 કદી પણ તારો દિકરો હોઈ શકું નહિ; હું તને બાણતો પણ નથી અને  
 પીછાણતોજ નથી; હું આદેશનો રાજા છું; તે જો મારા નોકરને છુપાવી  
 રાખ્યો હોય તો કહ્યું તેને બહાર કાઢાડ, નહિ તો તે માટે તારે પશ્ચાત્તાપ  
 રવો પડશે.”  
 જોઈને નકેન્દીએ, કંકરે ભાષામાં ઉત્તર આપ્યું-“બસ્યાહ, તારું માથુંજ  
 ખેસી રાખું છે, અને તે હમણાં હું કેકાણે આણું પણ શું કંઈ, અને વળી  
 બોલો વિચાર કરીને હાથે ખાંચવો પડે છે; પણ હું તને સાફ કહું છું,  
 પારીઆ, કેજો તું મને સ્ત્રીડવશે તો હું તારાં લાડકાંનો ભુકો કરી નાખીશ.  
 મારો તારો અગ્રમકરો અહીં તો કંઈ અડચણ કરતો નથી, કારણ

અહીં તારી મૂર્ખાઈ ઓછાં સાંભળતું નથી. પણ હવે આપણે ઘેર જઈશું. ત્યાં તારો એવો લેવલવાટો બલાવીશ નહિ. મેં એક ખૂન કીધું છે, અને તે બાબતમાં તારી મને ઘણી જરૂર પડશે. પણ તે ક્યારે કે, મુંઝવે તું તારી જીભડીને લગામમાં રાખે ત્યારે. જે સાંભળી લે. મેં માઈ નામ અદલી નાખ્યું છે, અને તેના અનેક કારણો છે. માઈ નામ મેં હોખસ, જીન હોખસ રાખ્યું છે, તાઈ નામ મેં જેક રાખ્યું છે, માટે હવે તે તું ધ્યાન રાખજે. હવે જેજી બોલની, જેજી તો ખરો, કે તાઈ બેજી કેકણે છે કે ધાસ ખાવા ગયું છે? બોલની, જેજી, મને કહેતી, તારી મા ક્યાં છે અને તારી બેહતો ક્યાં છે? તેઓ ઠરાવેલી જગાએ આવી નથી, તો તેઓ ક્યાં ગયું છે તે તું જાણે છે ખરો કે? ત્યાલ બોલ, જેજી, હવે તારી હોશીઆરી? ”

શાહબદાએ બહુ ગંભીરપણે ઉત્તર આપ્યું—“આપા, આપા, સવાલો કરીને મને કંટાળો ન આપ; મારી મા તો ક્યારની કબરવાસી થઈ છે અને મારી બેહતો મહેલમાં અમન કરે છે.”

સાથેજાણા અદમાસ શાહબદાના આ બોલ સાંભળીને ખડખડ હસી પડ્યો, અને તેથી ચીરડાંધને શાહબદા તેને કટકાવવા જતો હતો. પણ હિન્દી, અથવા હોખસ તેને અટકાવી બોલ્યો કે—

“મુગો મર, તું ચૂપ રહે, એને છોડ ના, એનું માર્યું ખપસી ગયું છે અને તું કંઈ કંઈ બોલે છે તો તે ખૂબ ચીરડાંધ છે.” એટલું બોલી તે અદમાસને ચૂપકરી; પછી શાહબદા તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “જેક તું બેસ, બેસ, બેસી જ, તારા જીવને શાંત કર, તને હુખ લાગી હશે માટે તારે સાઈ કાંઈ ખાવાનું લાવું કે?”

હોખસ અને હુગો—(જે બેલા ખીન્ના અદમાસનું નામ હતું) ઘુસ ઘુસ વાતો કરવા લાગ્યા અને શાહબદા તેમનાથી કંટાળીને જેટલું છેટે જવાયો તેટલો છેટે જઈ ચુપચુપ બેઠો. હોશીઆરી આવી અંખી રોશનીના પ્રકાશમાં તે જઈ બેઠો, જ્યાં આગળ જમીન ઉપર એક પુટ જેટલું ધાસ ખાંધરી રાખેલું હતું. શાહબદા તે ધાસના ખીંઈના ઉપે સુઈ ગયો અને કામળીની જગાએ થોડુંક ધાસ લઈને દીલ ઉ નાખ્યું. આ પ્રમાણે સુતા પછી તેના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્કો લાગ્યા. અનેક સંકટોમાં તે સપડાયો હતો, અનેક વિદંબણાઓ વિચરે તે ખસાર થતો હતો, પણ તે સિધ્ધાંત સંકટો અને વિદંબણાઓ તે મનથી; તેના ખાપનાં મરણ આગળ કિશોર વિસાતમાં ન હતો. આ દુનિયાને, ખિમા હિન્દીનું નામ સાંભળીને કંપારી છુટતી, પણ આ એક રાત્રે મનથી આનેદી અને અધુર નામ હતું. ખાપ દીકરા વચ્ચે નથી

ભરી લાંબી વાતો થયલી તે માદકરીને તે મનમાં મલકાતો, અને ઘડી  
કર્મી આંખોમાં આંસુ લાંબીને રડી પડતો. સાંજ પડવા માંડતાં જ શાહ-  
નશાદ કંઠાળા અને ચાકથી મીઠી ઉંઘમાં પડ્યો. જાણે કે કોઈકે તેને  
પુષ્કળ ઉંઘ કાઢ્યો પછી તે જ્યારે જાગૃત થયો ત્યારે વરસાદ  
વરસતો જણાયો. આંખ અંધારાખીને જ તે ખોતાની આ નવી સ્થિતિનો  
વિચાર કરતો, અને તેમાંથી ક્યારે છૂટકારો થશે તેની અનેક ગણતરીઓ  
ચલાવતો. આવી અડધ દુઘ્ધ સ્થિતિમાં કોઈક ખાતો પડ્યો, તેટલાં તેને  
ખીણ તરફ ફેરલાક લોકો કાંઈક મોજની વાતો કરતા અને અડખડ  
હસતા હતાં તે સંભળાયા. તે સંભળીને તે કાંઈક નાખુશ થયો અને તે  
હસવાનો અખડાઈ કથી આંખુએથી આવે છે તે જોવાને તેણે પોતાનું  
માથું ઉચક્યું તો એક કંગાલ અને ભયંકર દેખાવ તેની નજરે પડ્યો.  
ભોંયતલિયાની વચોવચ ભડભડ બળતું થતું હતું અને તેની બંને  
આંખુએ કંઠાળામાં અદમાસે સ્ત્રી પુરુષોનું કદી નહિ જોવામાં આવેલું  
એક મોટું ટોલું બેસીને તાપાણું કરતું હતું. ચીકરેહાલ પોપાકમાં  
સળ થયલા મજાગુત અદમાસોનો દેખાવ જોઈને તે ચમક્યો, તેમમાં  
માથા ઉપરના બાળો, કીથરાંખીથરાં મોઢું ઉઠતી હતા, આંખો મોટી  
અને લાલ દેખાતી હતી; આંખુઓમાં માંસના લોચાં બાજેલા હતા, પગ  
અડખડા અને ચીરા પડેલા હતા, ચીકડીયાં કપડાં ઉપર ખાંડીબંધ ધુળ  
ભરાયલી હતી; કીથરાંખીથરાં બાળોમાં ધુળોના થપેડા બાજેલા હતાં,  
કોઈના મ્હોમાં ચીકડ, ને કોઈના મ્હોમાં પાંધપિ હતી અને દમ ખેંચીને  
ધુઓ કાઢતા સારે એટલાંથી નિકળતા ધુમાડા જોવા દેખાવ થઈ રહેતો  
હતો. કોઈએ આંખે પાટા બાંધ્યા હતા તો કોઈએ પગે ચીથરાં વિદ્ય-  
બેલાં હતાં, કોઈએ કેડપર મલમની મોટી આગળીઓ મારી હતી,  
કોઈનું મોઢું સુઈને એ મોઢાં સરખું થઈ રહેલું હતું, કોઈનાં પોપચાં  
કુલીને નાંહના વાટકા સરખાં જણાતા હતાં; કોઈ લંગડો, તો કોઈ ઠુંઠો  
હતો; કોઈએ અગલમાં લાકડીઓની જોડીઓ ધાલી હતી. એમાં કોઈ  
સીકું હતો, કોઈ ફેરિયો હતો; કોઈ ઘંટી ઇંકારો હતો, કોઈ અગલમાં  
ધોળચીવાળો હળમ હતો. અને સ્ત્રીઓ હતી તેમાં કેટલીકે તો જીવાન  
આળાઓ હતી; કેટલીકે તદનુ યુવાવસ્થાના બહારમાં હતીઓ, પણ કે-  
લીકે પૂર્વે પીસ્તમસ પસાર કરી ગયલી હતી. આવળી કેટલીકે તો  
ચંરડીઢયરીઓ પણ હતી. તે સંઘળીઓના દેખાવ, કાઠાકણીઓનો જોવા  
લાગતો હતો. સંઘળીઓના અહેરા અરણ્યડા અને ભયથી અવાઈ ગ-  
યલા હતા. મોઢાં ઉપર અને કપડાં ઉપર અણમૂલ મેલના ઓધરાળા  
હતા. બાળો તો એવા વિપ્રરાયલા અને કીબરાયલા હતાં જણે છતાં





જોઈ હરખ થેલે દીલે તેનો વાંસો ચાંપડયો. આટલા અધા મહીના તે ક્યાં ભરાઈ રહેલો હતો એવો બ્યારે તેને સવાલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે બોલ્યો કે-

“ગામમાં રહેવા કરતાં લંડન વધારે સાફ અને સલામતી ભરેલું છે, જો કે દેશનો કાયદો એનો તો ખુબ સખતાઈ અને કંઠણાઈથી અમલ ચાલે છે. મને જો પેલો અકસ્માત થયો નહતો તો હું સાંજે રહ્યો હોત. મેં ત્યાંજ રહેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો અને કદી પણ ગામની હવા ધોરવાની લલુતો ફરી નહતી, પણ જેણે અકસ્માતે મારાં તો ઠરાવનો ભંગ કર્યો છે.”

ટોળાંમાં ડેટલાં માણસો છે એવો સવાલ હોય તો ક્યાં સાફ તેના જવાબમાં તેને જણાવ્યામાં આવ્યું કે, આપણી ટોળાંમાં લુટારા, ઘાંસીયાં, વાંટપાડા, ઘાઉંપાંડુ, ખુની, અંધમાસો વગેરે સઘળાં મળીને પચીસ માણસો છે. તેમાંના ઘણાં ખરા અહીં ઠાંજર છે, ડેટલાકો પૂર્વ તરફ ભટકે છે અને આપણે સઘળાં પણ સવારમાં અહીંથી ચાલી જઈશું. “કીકુ, પણ આપણા આ ગીલાવડામાં પેલી આપણી ભવિષ્યવાણી બાંખનારી બાંધ તો દેખાતી નથી?”

“તેનાં આ જાનને લીધેજ તેણીએ પોતાનો છવાયુંમાંવ્યો છે. સામુદ્રિક વિધાનું તેનું જ્ઞાન એટલું જિમ્મદ હતું કે તેને લીધે તેણી એક ડાકણ ગણવા લાગી; અને કાયદો પ્રમાણે તેને ધીમા અંગારા ઉપર આળીને મારી નાખવામાં આવી છે. પોતાની સર્જતને તે ખાંપડી એવી હિંમતથી શરણ થઈ હતી કે તે દેખાવે જોઈને ડાકણે પણ કમકમાટી અને ત્રાસ ઉપજ્યા વગર રહે નહિ. તેને જાણી મરતી જોવાને જે હજારો લોકોનું ટોળું તેની આસપાસ ભેગું થયું હતું તે સર્વને તેણે શાપ આપી દીધો હતો, તે જોનાં ડાકણી પણ સોમો જવાબ આપવાની હિંમત ચાલી નહિ. પણ અકસોસ કે તેનો હુતર પણ તેની જોડેજ મસાણવાસી થયો છે. ડાક ડાક તરફ તેની વિધાની લુલ્લી લંગડી નકલ કરવામાં આવે છે ખરી, પણ તેમાં કશો દમ કે માલ નથી.”

આ સાંભળીને સઘળાંઓએ હુખથી નિસાણો નાખ્યો. ધડીભર સર્વનાં મન ઉપર ઉદાસિનતા વ્યાપી રહી; ગમે તેવા આ કદીજ હયાના આમીઓ પણ અંતઃકરણે ધરાવતા હતા, અને પોતાનામાંના એક અંગસના સાથીનું આવું કમકમાટી ઉપજવતું મોત સાંભળીને તેમને કંપારી છૂટી પણ તે ઝાઝો વખત રહી નહિ. જલદમાં જલદ એવડાનું અકેક જમણાં પ્રાણું ફરી વળ્યું કે સઘળાના દીલમાંનો અકસોસ ઉડી ગયો અને સર્વનાં મન પાછાં હતાં તેવાં થઈ ગયાં.

“આપણા કાઈ બીજા સોળતીઓ ઉપર પાણુ આવો ગળ્ય ગુળ્યો છે ખરો કે?” હોખ્સે સવાલ કર્યો.

“હા, ઘણાકે ઉપર, તેમાં અસુસ કરીને નવા દાખલ થયલાંઓ ઉપર ગુળ્યો છે, તેઓમાંના કેટલાકે તો ખેડુતો છે, અને તેમનાં ખેતરો, મેદાંઓને માટે ચારની જમીનો કરવાને તેમની પસિથી લઇ લેવામાં આવ્યાથી તેઓ આપડા નાચાર થઇને આપણા ટોળામાં બેઠાયા છે. તેઓએ જ્યારે કાલોવાલા કર્યા ત્યારે તેમને આળખાવડે ફટકાવી કાઢવામાં આવ્યા હતા, તે એટલી હદ સુધી કે શરીરમાંથી રક્ત વહેતુ હતું. એ ઉપરાંત લાલચોળ તપાવેલાં લોખંડથી તેમના ગાલ ઉપર ડામ દેવામાં આવ્યા હતા અને તે પછી તે આપડાઓને ગુલામ તરીકે વેચી નાખવામાં આવ્યા હતા. આ સ્થિતિમાંથી તેઓ ચોરી છુપીથી નાસી ગયા પણ તેમને ખાજ પકડયા ને એમાંના કેટલાકેને ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવ્યા. આ વાત તો ઘણી લાંબી છે, પણ હું ટુકમાંજ કહું છું. વળી આપણા માંના બીજા કેટલાકે ઉપર એથી ઓછો કે વધારે જીલમ ગુજારવામાં આવ્યો છે. આમ આવો, ઓકલ, બર્નસ, હોડન દેખાડો તમારાં ગાલ, આ આપણા મિત્ર હોખ્સને. આ પ્રમાણેનો ખુલાસો આ વાટપાડાઓનાં ટોલાંના વડા સરદારે કહી સંભળાવ્યો. તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ઓકલ, બર્નસ તથા હોડન વગેરે બહાર નિકળ્યા, તેઓએ પોતાનાં કપડાં ઉચકી બરડા ઉપરના સોળ તથા ગાલ ઉપરના ડામ, હોખ્સને દેખાડીને ખાતી કાપી. એકે આવી હસતાં હસતાં કાન બતાવ્યો, કે ને પડમાંથી કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો, બીજાએ પોતાના ખભાં ઉપર કોસના સરખા ડામના ચિહ્નો બતાવ્યાં, એકે આવી બરડા ઉપર અંગ્રેજ V અક્ષરને મેળતી ડામની નિશાનિ બતાવી, જ્યારે બીજા એકે આવી સુંથાયલો અગડાયલો કાન બતાવ્યો. ઓકલ પોતાના હાથ વગેરે બતાવી બોલ્યો કે, “મારું નામ ઓકલ છે, હું આગળ ખેડુત હતો, પાંચ પૈસે સુખી પણ હતો, ઘરમાં સ્ત્રી હસતી રમતી હતી અને ખર્ચા કર્યાંથી ભરાઈ ગયલું ઘર હતું. હોલ મારી સ્થિતિ આવી કંગાળ થઈ ગઈ છે. સ્ત્રી છોકરાં નતી રહ્યાં છે, કંદાચ તેઓ સ્વર્ગમાં મહાલતાં હશે. મારી ધરડી ભલી મા, માંદા માણસોની સારવાર કરવાનું કામ કરી, ગુજરો ચલાવતી હતી. આ પ્રમાણે તે એક માંદા માણસની સારવાર કરવા રહેલી હતી. તે માંદો માણસ મરણ પામ્યો. પણ ડાકટરે કહી શક્યા નહિ કે આપડો કેમ મરણ પામ્યો. એટલે તવાઈ આવી આપડી મારી ડાશી ઉપર. તેણીને ડાકણી ઠાંકાં એસાડી. તેણીએજ તે દરદીનો જીવ લીધો છે એમ કરાવીને તે આપડી ડાશીને જીવતી બાળી

મુકવામાં આવી, જે વખતનો દેખાવ મારાં લુગડાંઓ કક્લાટથી જોઈ  
રહ્યાં હતાં. આહ કમળામ્મ અંગ્રેજ કાયદા, તારું સલાનાશ થઈ જાય,  
તારા કાયદાના આધિનારનું હું મારી સ્ત્રી અને ગુલામને લઈને મહોલે  
મહોલે લીખ માંગવા લાગ્યો, પણ ઈંગ્લિંડમાં લિક્ષા માંગવી  
એ પણ એક ગુનો છે ! એટલે લિક્ષા માંગવાની અપરાધ માટે અમને  
પકડીને ત્રણ ગામોમાં લઈ જઈ ન્હી ન્હી જગાએ સજા આપી  
માર મારવામાં આવ્યો. મારી સ્ત્રી આપડી મરણ પ્રાપ્તી, જેને પેલાં દુરનાં  
ખેતરમાં ફાંટી છે, અને મારાં આજકાં આપડાં ભુજે તે તરસે મરી ગયાં  
છે. ઓ, મારાં મિત્રો, એ સંધળો પ્રતીપ ઇંગ્રેજ કાયદાનો, તેની યાદગી-  
રીમાં ટીપું ટીપું છાંટો શો ! મારા ઉપર ઘણા જુલમ પાડવામાં આવ્યો  
સારે મેં ધણી કાકલુદી કરી, તો ન્હી સાહેબ, તેને મને બદલો મળ્યો  
તે તે રાક્ષસ બચ્ચાઓએ મારો કાનજ કાપી નાંખ્યો; ફરીથી મેં કાકલુદી  
કરી તો ન્હી બંધુઓ, આ ખીજે કાન, કેવો ચમલાવી નાખવામાં  
આવ્યો છે તે ? હજુ પણ એક વાર ફરીથી મેં એક સુકાં પાકાં પાઉંના  
લુકડા માટે આબુજ કરી, તો મને ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવ્યો,  
અને તેટલું પણ જાણે પુરતું નહોતું. તેમ ન્હી મારાં પ્યારા ભાઈઓ !  
આ મારો ગાળ, એના ઉપર અંગ્રેજ D. શબ્દને મળતો કામ દેવામાં  
આવ્યો. હું એક ગુલામ ! તમે તેનો અર્થ સમજ્યા કે ? એક ઇંગ્રેજ  
ગુલામ, જે તમારી હજુરમાં હાલ ખડો છે. મારા ધણીને સાંધી હું નાસી  
છૂટો છું, અને જો હવે સેતાનના જાણેલાઓના હાથમાં પકડાયો તો મને  
શું સજા થાય તે તમે જાણો છો કે ? ફાંસી (૧૦) વાહ ! વાહ, રે  
ઇંગ્રેજ કાયદા શી તારી બલિહારી !”

“નહિ, નહિ હવે તું પકડાય તો તને તે ભારી સજા થનાર મથી,  
કારણ તે કાયદાનો આજકાં અંત આવ્યો છે,” ટોળાંમાંથી એક જાણે  
વૃધાઈ આપી.

આ ગડબડ ચાલતી હતી તેટલામાં સર્વ કોઈની નજર, શાહબંદા  
ઉપર પડી, જે ઉતાવળે પ્રગલ્ભે તેમના તરફ આવતો હતો.

“આ વળી કોણ ? આ ભાઈ સાહેબ કોણ છે ? આ પ્રશ્નો એક  
બીજાને કરવા લાગ્યા.

આવા આવા અનેક સવાલો થયાં હતાં. શાહબંદો કશા પણ  
ગભરાટ વગર, સમજાઓની વચ્ચે આવી ઉભો રહ્યો અને તેમના સવા-  
લનાં જવાબમાં બોલ્યો કે—

(૧૭) પુસ્તકને છોડેની ના. ૦. ૧૭ વાળી મોટી ભૂલ.

“હું ઇચ્છુંડોનો રાજા એડવર્ડ છું.”

આ સંલગીને સંલગાઓ અડખડે હસી પડ્યા; કેટલાંકો મશ્કરી કરવા લાગ્યા, કેટલાંકો ચોળા ચસેકા કરવા માંડ્યા, જે જોઈને શાહજહાને તો ખૂબ ચટકો લાગ્યો; અને બહુજ કરડાકાથી તે બોલ્યો કે-  
“ઓ, અવિવેકી ગધેડાઓ! જે બાદશાહી ખસેસ કરવાની એ કષ્ટ-લાત આપી છે તેનો આ તમે મને બદલો આપો છોકરે?”

ચુસ્ત ભરેલા અને ઉશ્કેરાયેલા ચહેરાથી તેણે ખીનું કેટલુંક બોલવા માંડ્યું; પણ તે આવાટપાડાઓનાં ટોળાનાં મશ્કરી કાના વંદોળિયા વચ્ચે કશું સંલગાયું નહિ. જોન હોપ્સે, સંલગાઓને મુંગા રાખી કહ્યું કે,

“અંધુઓ, એ મારો દીકરો છે, પણ હમણાં તે સ્વપ્નાઓથી ખીડાયેલો છે; અને દીવાનો થઈ ગયો છે, તે પોતાને રાજા જણાવી કાંઈ પણ કહે તેના ઉપર તમે ધ્યાન આપશો નહિ.”

“અરે એવકુશ! હું તો રાજા છું,” શાહજહાને હોપ્સે (કેન્ટી) તરફ ફરીને જણાવ્યું. “ધણજાયોડાં વર્ષતમાં એ સંલગુ તને માલમ પડી જશે. તે એક ખૂનનો એકરાર કરેલો છે, તો તેને મારે કાંસીનું લાકડું તારી રાહ જોતું હિલું છે.”

“એવકુશ! ગધામાંતુ અને ફસાવશે,” હોપ્સે બોળાવો કયો.

“ના, ના, હોપ્સે; આમ તું બકવા નહિ કર;” બદમાસ ટોળાના વડા સરદાર સાહેબે વચ્ચે પડીને બોલવા માંડ્યું અને મુકો લગાવી હોપ્સેને લાંથી ખસેડી નાંખી, તે બોલ્યો કે, શું તને મારે મારે કે રાજાને મારે પણ માન નથી, હવે પછી જો તે આવું અપમાન કરશે તો હું પોતેજ તને કાંસી ચઢાવીશ.”

તે પછી તેણે શાહજહાને તરફ ફરીને કહ્યું કે, “છોકરા, તારે તારા આ સોબતીઓને કોઈ પ્રકારનો દમસમ કરવો નહિ, અથવા તેમનું ભુંડં બોલવું નહિ, તને રાજા થવા ગમતું હોય તો બેલાશક તું રાજા થા, પણ તેમ કરીને તું કોઈનું દીલ ફાપવો નહિ. અલગત, અમે કેટલીક પ્રકારે ભુંડા છીએ ખરા, પણ અમારામાં એવો તો કોઈ નથી કે જે પોતાના રાજા પ્રત્યે રાજદ્રોહી હોય, અમે તે બાબતમાં તો ઘણું ઉત્તમ અને રાજ તરફ પ્રીતિલાવ ધરાવનાર અંતઃકરણ રાખીએ છીએ. જો ધ્યાન આપ, હું સાચું બોલું છું કે નહિ. બોલો સંલગાઓ, “ઘણું જીવો એડવર્ડ, ઇચ્છુંડોનો રાજા.” આ આજી થતાંજ આપું ટોળું મોટી બ-જાના કરી રહું:-

“ઘણું જીવો એડવર્ડ ઇચ્છુંડોનો રાજા.” આ અવાજથી આખી

[illegible]

કેન્દીના હુકમથી હુગોના કબજામાં આ ટોળીમાં સામેલ હતો. કોલોક વખત સુધી તો તેઓ ગામમાં આમ તેમ ભટક્યા, ને વખતમાં હુગો કાંઈક મજબૂત લાગ શોધતો હતો, પણ તેવો કોઈ હાથ નહિ આવ્યાથી તેણે શાહનદાને સાથે રાખી ભીખ માંગવાનો કરાવ કર્યો અને તે સાંભળીને શાહનદા તો ચોંક્યો. પોતાના મોભાને અજાણી રીતે તેણે એ નીચ કામ કરવાની સાફ ના પાડી, અને હુગોને કહ્યું કે “તારે જોઈએ તો તું ભીખ માંગ, હું તે કામ કરનાર નથી.”

અભયખી ભરેલી આંખથી શાહનદા સામું જોઈને હુગોએ પોકાર કર્યો. “શું તું ભીખ નહિ માંગશે? વાહ વાહ, મારા લાડીલા લાલજી, તમે વળી આવા સુધરી ક્યે દહાડેથી ગયાજી?”

“એ તું શું બકી મરે છે?” શાહનદાએ સવાલ કર્યો.

“બકી મરે છે? અરે બચ્ચાજી, બકી મરે બકી મરે શું કરે છે? તારી આટલી જીંદગી તે લંડનના મહોલ્લાઓમાં “કોઈ કોઈ આવતું આપો” એવી ખૂમો પાડી કાઢી અને આજે તને કોઈ સુધરી ગયાનો પવન લાગી ગયો છે!” હુગોએ ટકોરમાંજ કહ્યું.

“એવકુદ! મેં ભીખ માંગી હતી કે?” શાહનદાએ તણકો કર્યો.

“એવકુદ ને તણકુદ છોડી દે પોરીયા, તારો આપજી કહે છે કે, મારો પોરીઓ આખો દીવસ ભીખ માંગે છે, તે શું જૂઠો છે કે? કહોની મારા લાલાજી, તે જૂઠો કે તમે જૂઠા” હુગોએ ટોણા માર્યો.

“અફસોસ! તે બદમાસને તું મારો આપજી ઠોકી બેસાડે છે કે? બેશક, બેશક તે જૂઠો, સાત પાણીએ ધોયલો જૂઠો, એક તહિ પણ હજાર વાર જૂઠો” શાહનદાએ ખૂબ ઠણકામાંજ હુગોને ઉતર આપ્યું.

“અરે, મારા કોડીલા લાલ! બસ કર! તારા દીવાના મગજનાં અડપલાં વધારે ન કાઢ! એ તારી પોતાની ગમતને માટે રાખ, નહિ તો માર આશે, માર, સમજ્યો કે બચ્ચા; હમણાં એ તારી શીલસુરી તેને કહીશ તો અબધડી તને સાંઠે મિથાન જમાડશે, માટે હવે ઝાઝી બકવા ના કર, અને ચાલ મારી સાથે, જોલો થા,” હુગોએ શાહનદાના ઠણકાની સેહજ પણ દરકાર વગર મરડાટમાંજ કહ્યું.

“અરે લેની તું શું કહેશે, લે હુંજ તેને કહીશ કે હું તારો દીકરો નથી, અને હું ભીખ માંગનારો નથી, લે તે વળી મુખો શું કરી લેનાર છે?” શાહનદાએ હક કરી.

“બચ્ચાજી, પોરીયાજી, ટીણુકાજી, તું હીમત તો સારી દેખાડે છે, પણ તારો વિચાર મને પસંદ પડતો નથી. આ જીંદગીમાં હાડકાં ભાંગવાનો અને હાડકાં ઉપર લાકડીઓના કકડાં કરવાના અનાવ ધણા અને છે, પણ હવે બસ, ઘણું થયું, હું અંદર કહું છું કે હું તારા આપજી

કહેલું. માનું; છું, તે બહુ બોલતો હોય એવો મને જરા પલું શક નથી, પ્રસંગોપાત બહુ બોલવું એ તો અમારો ધર્મ છે, પણ આ તારી બાબતમાં તે બહુ બોલતો હોય એમ હું માનતો નથી. ખરો ડાહ્યા તેજ કે જે લાગ શવે સારે બહુ બોલીને કોઈ કામ કાઢી લેવાને ડર નહિ. પણ આમ હવે મારી સાથે તને ભીખ માંગવાનું ગમતું નથી તો ચાલ આપણે કોઈનાં રસોડામાં દરોડો પાડીશું, છુગોએ શાહનશાને સમજાવવાના આકારમાં કહ્યું.

“છોડી દે, છોડી દે તારી બધી ભૂખાઈ, તું મને કોઈનો કઠાળો આપે છે,” શાહનશાએ છુગોની માંગણીનો અનાદર કર્યો.

આમ જોઈને છુગોએ મીનજ બોલીને બોલવા માંડ્યું,—“હવે સારે સાંભળી લે, પોરીયા, નથી તું ભીખ માંગતો, નથી તું ચોરી કરવા આવતો, તો પછી હું તને ખીજું કામ સોપું છું તે કરશે કે તે પલું નહિ? હું જ્યારે ભીખ માંગું સારે તું કાંઈક દાવ પેચ ખેલ; આ કામ કરવાની જો ના પાડી તો પછી જોઈ લે અચ્ચા તારી વલે.”

શાહનશા તો ધીકારથી છુગોની આ માંગણી ના પાડવા જતો હતો, તેટલો છુગોએ તેને બોલતો અટકાવીને કહ્યું,—“ચૂપ ચૂપ, પેલો કોઈ સારા દેખાવનો માણસ આ તરફ આવે છે. હું જાણે બેલાન થઈ ગયો હજી તેમ પડી નહીં છું, અને તે જ્યારે નજદીક આવી લાગે સારે તું આંખમાં ખૂમ આંસુ લાવી ધુસ્કે ધુસ્કે રડવા માંડે, તે પછી તે અજાણ્યા સખશને પગે પડી વિનંતિ કરીને કહેશે કે, “અરે સાહેબ, આ ચોરો હુખી લાંછા છે, આ દુનિયામાં અમારે સંગું સંગધી કોઈ નથી, એ બધા માણસ તમે જરા એ માણસ ઉપર તમારી દયા દ્રષ્ટિ તો કરો, કે અમે કેવો તજવલા, હીણાવલા અને દુઃખીયા છીએ તો ધધરને ચોટે એક પેનીની સખાવત કરો. એમ બોલતો જશે, અને ખૂમ રડશે અને તો એકાદ પેની ફેંકે નહિ ત્યાં સુધી રડવું બંધ કરતો નહિ.”

આટલું બોલીને છુગો તો જાણે માંદો હોય તેમ ડચકા ખાવા લાગ્યો, આખો ચઢાવો દીધો, અને આમ તેમ તરફડીયા મારવા લાગ્યો અને પેલો અજાણ્યા પુરૂષ છેક નજદીક આવ્યો તેટલામાં તો એક ચીચી ચોરી પાડીને ભોંય ઉપર પડી ગયો અને ધૂળમાં ખૂમ તરફડીયા મારી જાણે કેવું એક દુઃખ થતું હોય તેમ જરાડા પાડવા લાગો.

“અરે ધધર, આ બાપડા ગરીબને કેવું દુઃખ !” પેલો અજાણ્યો સખસ તેની તરફ દયા બતાવતો બોલી ઉઠ્યો.

આ પ્રમાણે દયા બતાવતો સાંભળીને છુગોએ જાણે કેવું એક દુઃખ થતું હોય અને તે જામી શકાતું ન હોય તે પ્રમાણે કરગરી કરગરીને



રહેવા છતાં પણ તેણે આલગાનું તો, ચાલુંજ રાખ્યું, હવે અને એમ  
 થુસક થુસક આલતે આલતે પણ તે બાણે વસ્તીની નજીકમાં આવી  
 જતાં લાગ્યો. કેટલેક છેટેથી ફાણસમાં બળતાં ઝાંખાં દીવાનો ઉગસ  
 અતો તેને દ્રષ્ટિગોચર થયો. ખુશી થતો તે ઝાડીઓમાં પેદા અને  
 તરફ તે ફાણસ દેખાતું હતું સાંભળ્યો. ધણીકવાર તે સાં આવી મોહો  
 ચ્યો. ખેતરમાં દાણા ભરી રાખવા માટે ઉભી કરેલાં એક છાપરાં આગ-  
 ન આ ફાણસ લટકાવેલું હતું. ત્યાં આગલ શાહનદા યોડો વખત  
 ચાલ્યો, આમ તેમ જોયું પણ કાંઈ જીવતાં માણસનો સંચારો તેને  
 માલમ પડ્યો નહિ. ઉભો રહેતાં તેને એટલી થંડી લાગવા માંડી કે,  
 ગમે તે જોખમે પણ તેણે તે ઝુપડાંમાં દાખલ થવાનો કરાવ કીધો.  
 ઉતાવળે પગલે અને થંડીને લીધે ઉહુહુ કરી શરીર હલાવતો તે ઝુપડાની  
 છેક નજીક ગયો અને જોયો તે ઉમરો આળંગવાળાં જાણે છે કે પ્રાણથી  
 તેને ગરબડ થતી સંભળાઈ પાછળ ફરીને જોયું અને ઝુપડાંમાં પડેલાં  
 એક પીપ્પા આગલાં તે ઉભો ધ્રુષ્ ગયો. એ ખેતીના મજૂરો હાથમાં ફા-  
 ણસ લઈ સાં આગળ આવી લાગ્યા અને આવતાં વાર એક ભિન્ન સાથે  
 વાતચીત કરતા કામે વળગ્યા. તે મજૂરો, ફાણસ લઈ આમ  
 તેમ હરફર કરતા તે તકનો લાભ લઈ શાહનદાએ ઝુપડાંની અંદર  
 શું શું છે અને કદાચ રાતવાસો સાંજ કરવો પડે તો ક્યાં થશે,  
 અને કાંઈ ઓઢવા પાંથરવાનું મંજશે કે નહિ તે તપાસી લીધું.  
 ઝુપડાની એક આજુએ લાકડાનો, એક મોટો માચડો ઉભો કરે  
 લો તેના જોવામાં આવ્યો, જે આટલા તરીકે દીક કામ લાગે  
 એવો હતો. ખીજ તરફ ઘોડાઓ ઉપર નાખવાના કામળા અને ધાખળા  
 પડેલા હતા તે ઓઢવા પાંથરવાને દીક હતા. સારે નસીબે પેલા અને  
 મજૂરોની નજર શાહનદા ઉપર પડી નહિ અને તેઓ ખેતરમાં પોતાનું  
 કામ કરીને ચાલ્યા ગયા, પણ ઝુપડાંનું આરણું અહારથી બંધ કર્યું તથા  
 ફાણસ પણ સાથે લેતા ગયા. ધીરજ પકડી દંડીથી ધ્રુજતા શાહનદાએ  
 પેલા કામળાનો ઢગલો ખોલ્યો અને કામ લાગે તેટલા કાઢી લઈ, ઝડપથી  
 પેલા માંચડા ઉપર ચઢ્યો. એ કામળાને તેણે માંચડા ઉપર પાથરી તેનું  
 ખીજાનું બનાવ્યું અને ખીજાને ઓઢીને સુતો. કામળા જો કે ઘોડા  
 ઉપર નાખવાના હતા, તોપણ પ્રાંતળા અને જરીપુરાણા હતા અને  
 જોધયે તેટલા હુકાળા પણ હતા, તેમાંથી ઘોડાના પરસેવા વગેરેની વાસ  
 તો એટલી નિકળતી હતી કે, જીવ પણ ગુંગળાઈ જાય. શાહનદા બહુ  
 લુખ્યો હતો, થંડીથી બહુ ખેન્નર થયો હતો, થાકી  
 પણ પુષ્કળ ગયો હતો, તેમ ઉંધ પણ એટલી બધી આવતી હતી કે તેને

વાસ કે દુર્ગંધની અસર કશી માલમ પડી નહિ અને સુતાનેવાર ઘોરવા માંડ્યું. હજી તો ઝાઝો વખત ગયો નથી તેટલામાં તે જાગી ઉઠ્યો. કોઈને હાથ તેને લાગ્યો હોય તેમ થયું. આપડો ગભરાયો, ઉડીને બેઠો, અંધારામાં કશું દેખાતું નહતું, પણ કાંઈ અવાજ થતો હોય તો તે સાંભળીને નક્કી કરવું કે એ શું લાગ્યું છે એમ વિચારી કાન ખૂબ તિવ્ર રાખીને બેઠો, પણ કશું સંભવાયુંએ નહિ અને લાગ્યુંએ નહિ. અંતે હિમત કરી પાછો સુતો અને સુતાં સાથે જ ફરીથી તેને કાંઈ અડક્યું. પાછો ભયભીત થઈ ઉડી બેઠો, ડોળા ફાડી ફાડી આમ તેમ જોવાનાં ફાંફાં મારે. પણ કશું દેખાય નહિ, કાન તિવ્ર કરી સાંભળવા માંડે તો સંભળાય નહિ. એટલે તેને ભયનાં લખલખાં ચઢી આવ્યા. શું કરવું તે સુઝે નહિ. મહા મહેનતે લંગાર રક્ષણ આપી શકે તેવી આ જગા રાતોરાત છોડી જવી કે કેમ ? પણ છોડીને ક્યાં જવું ? ઝુપડાંમાંથી બહાર નિકળાય તેમ નહોતું અને અંધારામાં આમ તેમ ઝુપડાંની અંદરને અંદર ભટકવાનું પણ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. સારે શું જ્યાં પડ્યો છું ત્યાં પડી રહીને આખી રાત આ પ્હીક વચ્ચે પસાર કરવી કે નહિ, નહિ, જીવતાં મોતે મરવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, પણ સારે કરવું શું ? મોયું જીયું રાખી ઘણાએ વિચાર કરે, પણ કાંઈ સુઝે નહિ. પણ એક જ રસ્તો છે ખરો, જે બાજુએથી આ અજાણી ચીજ કે જાનેવરનો સ્પર્શ થાય છે તે બાજુએ હાથ નાખીને તપાસતો કરે કે એ શું છે ? બોલવાનું તો સહેલું લાગ્યું, પણ તે કરી જોવાનું તેને મનથી બહુ ભયંકર લાગ્યું. અંધારામાં એક પછી એક ત્રણ વાર તેણે પોતાનો હાથ તે તપાસ કરવા માટે લંબાવ્યો, પણ હજી તો તે ઝાઝો લંબાવે નહિ, તેટલામાં તો આ ! એવી ખૂમ પાડીને તે પાછો ખેંચી લે. ચોથી વખતે લંગાર હિમત રાખીને હાથ વધુ લાંબો ફીકો તો કાંઈક તરમ અને હુંફાળી ચીજ સાથે તેને સ્પર્શ થયો. શાહજાદો ચમક્યો. તે ધ્રુવ્યો. તેને લાગ્યું તે એ જ કે આ કોઈ તુરત મરણ પામેલાં માણસનું સખ છે. ફરી તેને હાથ લગાડવા કરતાં મરવું એ વધારે પસંદ કર્યું. પણ ધડીકમાં આ અનુમાન તેને ખોટું લાગતું. એક વાર ફરીથી પોતાની મરણ વિશદ તેણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, અને આવ તારીની, જેનું તે જ લાગ્યું ! આ વેળા તેના હાથમાં લાંબા લાંબા વાળનાં ગુંછળા આવ્યાં, તે ખૂબ ફીકો; પણ હજી હિમત રાખી વાળનાં ગુંછળાં કેટલાં લાંબા છે તે તપાસવા માંડ્યાં તો બાળ પછી જાણે ગરમ ગરમ દોરડું હાથમાં આવ્યું, દોરડાનો છેડો ક્યાં છે તે હાથે હાથે તપાસતાં તે એક નિદોષ વાજરડું માલમ પડ્યું; કારણ તે ગુંછળાં અને દોરડું તે કાંઈ ખરાં ગુંછળાં કે દોરડું નહોતાં, પણ તે

વાછરડાની પુછડી હાથમાં આવી હતી. શાહજહાને આવી જોડી બંદીકને માટે ખૂબ શરમ લાગી; પણ સારે નસીબે તે શરમ જોનાર તે વેળા સાંકોઈ હાજર નહતું. શરમની વાત ડોરણ મુકતાં તેની બંદીક નિકળી ગયાથી તેને ધીરજ આવી. ધીરજ આવી એટલુંજ નહિ પણ આખી રાત પોતાની સાથે એક સોળતી છે એમ જાણીને તેને હિમંત પણ આવી, ડોરણ તે અહીં પોતાને એકલી અટુલી અને હલકી સ્થિતિમાં આવી પડેલો માનતો હતો કે, માણસ જાતને બદલે નિર્દોષ મુગાં પ્રાણીની સંગત પણ તેને આવકારદાયક થઈ પડી; એમ માની લઈ પોતાના રાજવંશી દરજ્જાને તુરત દુર મુકીને તેણે વાછરડાં જોડે મિત્રાચારી બાંધવા માંડી.

વાછરડાની હુકાળી પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં શાહજહાને વિચાર આવ્યો કે, આ વાછરડું આપણને અનેક ઉપયોગમાં આવશે. એમ માની તેણે પોતાનું પીછાનું પાછું જોડવું અને તે એવા પ્રકારે જોડવું કે જેથી વાછરડાની છેક અડોઅડ આવ્યું, અને પછી પોતે તેની આજુમાં ભરાઈને સૂતો અને ધાલલાંઓ એવા પ્રકારે ઓઢ્યા કે તેથી પોતાનું તેમજ પોતાના આનવા મિત્રનું અંગ પણ ઢંકાય. મીનીટ બે મીનીટમાં તો તેના આંગમાં, વેરદમિનિસ્ટરના બાદશાહી મહેલના કાચો ઉપર હુકાળી ઉમદા શ્યાલો ઓઢીને સૂતો હોય તેવી ગરમી આવી ગઈ. ઉંઘમાં પડ્યા એટલે તેને આનંદી સ્વપ્નાઓ આવવા માંડ્યા. આ સંકટ અને કષ્ટમાંથી પોતે છૂટો થયો છે, ત્રીય વાટપાડાઓની સોળંતમાંથી મોકળો થયો છે; પોતાના રાજમહેલમાં નિરાંતે બેઠો છે, એવા એવા સ્વપ્નાં તેને આવવા લાગ્યાં. રાત્રે પવન ખૂબ જોરમાં નીકળ્યો હતો. તેથી ઝુપડું જાણે હમણાં ઉડી જતું હોય તેમ અડઅડ અવાજ થતો હતો, અને પવનનાં સુસવાટાં જ્યારે ધડીમાં ઝોંછા થતાં ત્યારે દુરથી તરેહવાર જાતના અવાજો કાને પડતા હતાં. એ સર્વ આજે આપણા આ શાહજહાને મનથી રાજમહેલમાં થતું મધુર ગાયન હતું. પોતે આરામમાં પડ્યો છે એટલુંજ તે સમજતો હતો, પછી ગમે તો પવન ઝુકતો હોય કે ન હોય તો મારે શું ? તે તો અને તેટલો પોતાના વાછરડાં મિત્રના પાસામાં અડોઅડ જઈ ભરાયો અને તેની હુંક પણ આમ્યો. થોડી વાર પવનનાં સુસવાટાં નરમ પડ્યા કે વરસાદ તુટી પડ્યો, જેની સાથે ગુફાઓમાં પડેલાં પ્રાણીઓએ કે કાકા ઉપર માળા બાંધી રહેલાં પશુ પક્ષી ઓએ કંકળાણ કરી મુક્યું; બહાર ગમે તેટલું થયું પણ થાકેલો, લુપ્તો અને અનેક સંકટોથી પીડાયેલો શાહજહાને જે મીઠી ઉંઘમાં પડ્યો તે કશું જાણી શક્યો નહિ. અને તેજ પ્રમાણે તેના મિત્ર વાછરડાંએ પણ કામળાઓની હુંકમાં ખૂબ ઉંઘ એવી કાઢી.

## મકરણ ૧૯ મું.

## શાહનદો ખેડતોમાં.

પરોઢીયું થતાંજ શાહનદો જ્યારે જગ્યા ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે રાતને સમયે વરસાદના પાણીથી ભીજીને હાડમાર થયલા એક ઉંદર-મામાએ તેનાજ પડખાંમાં ખાસું હુણું પીછાતું પોતાને માટે બનાવ્યું હતું, પણ શાહનદો જગ્યાથી થયેલા ખખડાટ સાંભળીને તે આપડે દબકદેતોડે નાસી ગયો. તેને નાસતો જોઈ શાહનદો મશ્કરીમાંજ હસ્યો: “મૂખાં! શા માટે આટલો બધો ડર છે? જેવો તું એકલવાયો છે તેવાજ હું પણ છું; તારા સરખા લાચારને કાંઈ ધન કરવી એ મને શરમભરેલું છે, કારણ; હું પોતે પોતાને આ જગ્યાએ તદત લાચાર સ્થિતિમાંજ જોઈ છું. છતાં તારાં આ પગલાં મારે માટે શુભસુચક છે. મેં સાંભળ્યું છે કે એક કમનસીબ માણસની સંગત ઉંદર કરે તો તે કમખખ માણસની કમખખી અને બદખખીના દિવસ પૂરા થઈ સારા દિવસ આવ્યા વગર રહે નહિ, અને તેજ પ્રમાણે આ ઉંદરમામાએ આજની રાતે મારી ઝોડ સાંધી છે તો હું અવશ્ય માતું છું કે, મારી બદખખીના દિવસ પૂરા થવાતું એ શુભ ચિહ્ન છે.” આવો વિચાર કરીને શાહનદો મનમાં મળકાતો મળકાતો ઉભો થયો, માથડા ઉપરથી હેડળ ઉતર્યો અને આમતેમ કાંઈક મારે છે તેટલામાં છોકરાંઓનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. કોઠારાનો દરવાજો તડાળ ચરચચ કરતો ઉઘડ્યો કે તે વાટે બે જાળકીઓ નાચતી હુલતી અંદર આવી. અહા! પણ શું થઈ ગયું? એકાએક તેમનું હસવાનું અને નાચવાનું બંધ પડી ગયું. એક ત્રાહિત માણસને પોતાની સામા ઓગિતો ઉભો જોઈ તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ, અને તેવાજ આશ્ચર્ય સાથે તેઓ તેની તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી. તેમના મનમાં આવ્યું કે આ તે શી બક્ષા? આ માણસ તે ક્યાંથી? અને તે પણ આ કોઈ અબળણ્યો? કોઈ દિવસે તેમના દીકામાં આવેલો નહિ તેવો માણસ અહિંયા ક્યાંથી? અને જાળાઓ એકબીજાના કાનમાં ઘુસઘુસ વાતો કરવા મંડી પડી. તેમની છાતી પણ ધડકવા લાગી, અને ફરીથી બંને જરા હીમતથી નજીકજઈ શાહનદોને ટગર ટગર જોઈ રહી. બંનેમાંથી કોઈની એટલી હીમત આવી નહિ કે તું કોણ છે અથવા ક્યાંથી આવ્યો છે અથવા આ અબળણી જગ્યામાં કેમ અને શા માટે આવી ભરાયો છે? એવો સવાલ પુછી શકે. શાહનદો તેમની આ આશ્ચર્યચકિતતાનું કારણ સારી પેઠે સમજી ગયો, પણ તેમના મોહમાંથી કાંઈ શબ્દો નિકલવાની પહેલ થાય છે કે કેમ, તેઓ પોતાને માટે શું વિચાર બાંધી રહી છે તે જાણવાને તે અટક્યો. તે

આળસીઓ ધડીકમાં હિમત કરીને તેની નજીકમાં આવવાને અકેક ડગલું ખીહી ખીહીને ભરતી હતી તેમ શાહનશાહ પોતે પણ અકેક ડગલું તેમની નજીકમાં આવતો. આ પ્રમાણે શાહનશાહ તથા બાલકીઓ એક ખીજની છેક અડોઅડ આવી પહોચ્યાં ત્યારે બંનેએ હિમત પકડી અને શાહનશાહ જોડે વાત કરવા આગમન બંને પોત પોતા વચ્ચે કેટલીક વાતો કરવા લાગી.

એક બોલી, “જોની બહેન, એનો ચહેરો કેવો નાજુક છે ?”

ખીજ બોલી—“નાજુક સાથે તે ગુલાખી પણ દીસે છે, હો.”

પહેલી—“પણ આપડાનાં કપડાં બહુ ચીકરેહાલ દેખાય છે, એ શું હશે ?”

ખીજ—“હા, તે પંજું ખરું, અને આપડાના પેટમાં ભુખના ખાડા પડી ગયા છે તે જોયા કે ?”

આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી તેઓ શાહનશાહની છેક અડોઅડ આવી લાગી. શાહનશાહએ વળી પોતાની વાત સાંભળી છે એમ તેઓને લાગતાં તેમને વિશેષ હિમત આવી; છતાં જ્યારે તેમની નજર શાહનશાહની નજર જોડે એક થઇ ગઇ ત્યારે તેઓ બંને શરમાળ બનીને નિચું જોઇ રહી ને નજર ઝંડપથી ફેરવી નાખી. નજીકમાં આવ્યા પછી તેઓએ જે કંઈ તે એજ કે બંનેએ તેને પગથી માથા સુધી દરેક બાબતમાં નિહાળી નિહાળીને જોયો, જાણે તે કોઇ તેમનાથી જુદા અને નવીન પ્રકારનું પ્રાણી હોયની શું ? તેમ આમ તેમ ફરી ફરીને જોઇ રહી. અંતે તેઓ બંનેએ એક ખીજના હાથમાં હાથ લઇ; હિમતને એકઠી કરી ફરીથી સિફળ પણ નિર્દોષ આંખે શાહનશાહનું શરીર તપાસવા માંડ્યું. અને તેમ કરતાં હિમત કરી કરીને એકે આપડીએ શાહનશાહને શરમાતા શરમાતા સવાલ પુછવાની પહેલ કરી—

“છોકરા, તું કોણ છે ?”

“હું આ દેશનો રાજા છું”—શાહનશાહએ બહુ ગંભીરપણે ઉતર આપ્યું.

આ જવાબ સાંભળીને બંને છોડીઓ તો ચોંકીને તેના સામું જોઇ રહી. બંનેને શું બોલવું તે સમજ પડે નહિ. બંને એક ખીજનું વારા ફરતી મ્હોં જોય અને બંને જાણે એક ખીજથી, રાજા તે શું ? અને કોણ ? અને તે અહિં ક્યાં અને ક્યાંથી આવ્યો હશે તેનો ખુલાસો ચહેરાના ફેરફારથી જાણવા માંગતી હોય તેમ ટગર ટગર જોતી થંભ થઈ ઉભી રહી. અડધી મીનીટ સુધી તો તેઓ એ પ્રમાણે ગુપચુપ ઉભી રહી, પણ પોતાની અન્ય ખીજ પાંખી શકી નહી, એટલે જે ખુલાસો બંને બહેનપણીઓ પોતપોતા વચ્ચે થયેલો જોવા પડ્યો હતો તે ખુલાસો તેઓએ ખૂદ પોતાની

સામા ઉભેલા. આ પરાયા છોકરા પાસેથીજ મેલવવાની હીમેત કીધી. તેણીએ પુછ્યું કે:—

“રાજા ! એ રાજાં તે શું?”

“દિગ્વિહરને રાજા—“શાહનંદાએ ટુંકમાંજ ખુલાસો કર્યો.

છોકરીઓ પાછી શાહનંદા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી; તેને જોયા પછી એક ખીજી સામું જોતી. બંને આ પ્રમાણે એક ખીજી વચ્ચે જોતી હતી, તેવામાં એકે પોતાની બહેનપણીને સવાલ કર્યો, “બહેન માર્ગરી, સાંભળ્યું કે, આ છોકરો બોલ્યો તે, તે કહે છે કે હું તો રાજા છું? શું એ વાત સાચી હશે કે? તને શું લાગેજ, બહેન બોલની !

ખીજીએ તકરાર લેવા માંડી, હા પ્રીસી બહેન, મને તો લાગે છે, સાચું નહિ હોય તો ખીજું શું? શું એ જુદું બોલે છે? કારણ તું જ જો, પ્રીસી; જો એ સાચું ન હોય તો પછી તે જુદું કહેવાય. માટે હવે તું જ વિચાર કર; કારણ જે સઘળી વાત સાચી નહિ તે જુદીજ કહેવાય તો !”

પ્રીસી તો, માર્ગરીની આ તકરારથી દંગ થઈ ગઈ; શું બોલવું તે સુઝ્યું નહિ. ક્ષણભર તેણે વિચાર કર્યો અને તે પછી શાહનંદા તરફ ફરીને બોલી:—

“જો અંરેખર તું રાજા છે તો હું તારું બોલવું સહ્ય માતું છું.”

“જેશક, હું રાજા છું”—શાહનંદાએ તોરમાં અને સામા બોલુસને બરોસો પડે એવા રૂપમાં જવાબ આપ્યો.

એટલે બંનેને મનથી, આ છોકરો દિગ્વિહરને રાજા છે એ વાત તો નકી ઠસી ગઈ. કશા પણ વધુ સવાલ કે તકરાર વગરજ તેને બંને બહેનપણીઓએ રાજા તરીકે કબૂલ કીધો; પણ સ્વારે ખીજી પળે તે બંનેએ તેને સવાલ કર્યો કે, “જો તું રાજાજ છે તો તું આ જગાએ કેમ આવી લાગ્યો, આવા ચીકરેહાલે કપડાં કીયાં કારણથી પહેર્યા છે, અહીંથી હવે ક્યાં જવા માંગે છે?” વગેરે.

શાહનંદાને મનથી, આ બંને બાળકીઓ તો ફરેસ્તા સમાન થઈ પડી. અત્યાર સુધી તે આપડો જ્યાં જ્યાં ભટક્યો અને જેના જેના સમાગમમાં આવ્યો ત્યાં ત્યાં પોતાને રાજા તરીકે ગણાવવા માંગતો તેથી લોકોની હાંસી અને મસ્કરી ભળકનું સાધન થઈ પડતો હતો અને તેથી તેના સંકટ અને વિદેશીમાં એવડો વધારો થતો હતો. પણ આ છોકરીઓએ ખુલા દિલથી તેને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો છે તો પછી તે મની હજુર હું મારી વિદેશી કહીશ તો તેઓ ખીજીઓની પિઠે તેને હસી નાંકાઢતાં સહ્ય માની તેના ઉપર વિચાર કરશે. એમ લાગ્યાથી તેને આ જગાએ કાંઈક ધીરજ આવી. તેણે પોતાની સઘળી

અટકજો ખોટી પડતી ગઈ તેમ તેમ તેને વધારે તેને વધારે ગુંથવળ  
 થતી ગઈ તે એ હશે કોનો છોકરો એક અનુમાન આપી હતું તે તેણે  
 અજમાવ્યું અને ધરગતુ નોકર આકરની વાત કરી, તો તેમાં પણ તેણીને  
 નિષ્ફળતા મળી, કચરાપટ્ટીની વાતે ખાપડાને કમકમાટ ઉપજાવ્યો, કદીયા  
 સુતારની વાતે તેને ત્રોસ ઉપજાવ્યો, ઘણીક વાતથી તે કોણ છે તે  
 જાણવા માંગ્યું પણ તેમાં ઉત્તર મળ્યું નહિ અને તેમાં આપણે જાણિયે  
 છીએ કે ખોટું કશું નહતું. એક રાજવંશી શાહજાદાને એ સઘળાં સાથે  
 શી નિરખત હોય ? કોશી આપડી વિમાસણમાં ગુંથવાઈ ગઈ. નિરનિરાણી  
 રીતે તપાસ કીધી તો છોકરો કોઈ રીતે સપડાતો નથી, અરે હા પણ  
 રસોધ્યાની વાત તો કરી જોઈ, જોઈ તો ખરી, તેમાં કાંઈ ટીકી લાગે  
 છે. તેણે રસોધ અને રસોધ્યાની વાત કાઢી તે સાંભળતાં તેને પોતાના  
 રાજમહેલમાં ભાતભાતની વાણીઓનું સ્મરણ થયું ને મોઢામાં પાણી છુટ્યું.  
 એટલે કોશી ઉલટુંજ સમજા કે, હં, હવે સપડાયો છું ખરો; આપડો જ્યાં છે  
 ત્યાં કોઈના રસોડામાં પાકશાસ્ત્રની કેળવણી લીધેલો લાગે છે, ને કોઈ રસો-  
 ધ્યાનો છોકરો હોવો જોઈએ. પોતાના અનુમાનને વધારે પ્રબુધિ આપ-  
 વાને તેણે જાતજાતના પકવાનોની વાત કરી, અને તેમ તેમ આપડા  
 શાહજાદાના મોઢામાં પાણી છુટવા માંડ્યું, વળી એક તો લુખ્યો ડાંસ  
 થઈ રહેલો હતો અને કોશી લગભર વધારાના વધારાના ખમકોરીને  
 રસોધ તયાર કરતી હતી તેના પમરાટથી તેનું મોઢ વધારે ગલગલિયું  
 થઈ ગયું હતું. શાહજાદા જ્યારે જૂદાંજૂદાં કરણથી મોઢ મલકાવતો ત્યારે  
 કોશી એમ સમજા કે હવે આ પોરીઓ કોણ છે તે મેં શોધી કાઢ્યું.  
 જ્યાં સુધી કોઈ રસોડામાં અનુભવ મેલવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી એ આપ-  
 ડાને આવાં આવાં પકવાનોની ખર્ચરજ ક્યાંથી જાણે ? હં અચ્ચા વામનજી  
 તું હવે સપડાયો, તું કોઈ રસોધ્યાનો પોરીઓ છે, અને અલખત તેનો  
 આપ કોઈ મોટા અમીર ઉમરાવના રસોડામાં રસોધ્યો હોવો જોઈએ  
 કેમકે છોકરો અધી વાણીઓ બોલે છે, તે કોઈ રજપૂતના રસોડાની  
 હોય નહિ, પણ કોઈ રાજવંશી કે અમીર ઉમરાવને સાંના પકવાનો છે.  
 હં, અહીં સુધી તો મારી ગળત્રી ખરી પડી છે, આપડાનું માથું લગભર  
 ખસેલું જણાય છે એટલે હું રાજા છું એમ બોલતો તે રામપટ્ટીમાં  
 પડ્યો છે, અને હાડમાર થાય છે. કદાચ જોઈ હું લુલતી ના હોઉં  
 તો એ આપડા પોતે કોઈ રાજાના રસોડામાં નોકરી કરનારો હોવો  
 જોઈએ. હવે હું એની પરીક્ષા આગળ ચલાવી પોતે શું બોલે ત્યાં  
 હોય તેમ કોશી મા મનમાં મલકાવા લાગ્યાં. હવે એનો પત્તો મેળવતાં  
 વારજ શી ? પછી ચુલ્લાપર એક સાકરોંધવાં મુક્યું હતું તેની



તુપાસ રાખવાનું કહીને ડોસી-આંથી-ગાઢી, આરેમારે જોવા પાસેના  
 ઓરડામાં જઈ બસાઈ. શાહજાદાએ આ જોઈને નિશ્ચય નાંખ્યો,  
 માથું નિચું નમાવ્યું અને અપડવાં લાગ્યો કે, “ઈશ્વરના હુકમને  
 ઓ-આ મહાનુજ્જેશના શાહનશાહ, તારી પણ આ શું અવદરો બેઠી છે  
 કે કોઈતને હરવા દેતું નથી, આંધરમાં કાંઈક વિશ્રાંતિ મળશે એમ  
 મને લાગતું હતું તો આં મને આ સુહલો સોંપવામાં આવે છે! નસિબની  
 પણ એ બલિહારીજ છે! ફિરનહિ, મહાન શહેનશાહ આલફેડે પોતાના  
 દરજગથી હલકું જે કામ અજવવાનો હુકમ આપે ચઢવ્યો હતો તે કામ  
 અજવવાનું હું મારા દરજગ વિરધનું સમજીશ નહિ, કદાચ હું  
 તે મહાન નર કરતાં મારી કરજ સધારે અચ્છી રીતે અજવવાનો  
 પ્રયત્ન કરીશ, કારણ કે તેણે તો રોડી-જાળી નાંખી હતી.”

શાહજાદાની ઇચ્છા તો ભલી હતી, પણ જે કામ તેણે અજવવાનું  
 આપે લીધું હતું તે બેશક તેને લાયકનું નહતું, કારણ કે ખીજ સધળા  
 રાજકર્તાઓના સંબંધમાં અને છેતમોતેના પોતાના સંબંધમાં પણ અન્ય  
 રસોડામાં જે અવકાશ અને નિરાંત મળી તે સમયમાં તેણે પોતાની  
 વિસ્તરણ શાહનશાહના પોતાની વિસ્તરણ રાજસતા તરંગેના તરંગો  
 દોડાવવામાં આ અને પરિણામ શું આવ્યું સુહલા ઉપરનું શક તમામ  
 અળીને કાયલો થવા લાગ્યું. ખેડુત ડોશી-આ સધળું પાસેના ઓરડામાંથી  
 છુપી રીતે જોતી હતી તેણી તુરત દોડતી આવી અને લોજનની રસોઈને  
 અળીને રદ થઈ જતાં સેહજમાં ગયાવી લીધી. શાહજાદાને નરમ  
 શબ્દોમાં કંપકો આવ્યો, પણ તે આપડો કેવો વિટંબણામાં વિટલાઈ  
 ગયલો છે તે જોઈને તુરત પોતાનો મીનજ નરમ કરી તેને માયાના  
 શબ્દોથી ખાછો સમજવી લીધો.

લોજન તૈયાર થયા પછી શાહજાદાએ પોતાની લાંબી લુખ ઘણાક  
 સર્તીપ સાથે તૃપ્ત કરી અને તે મોંઘલો બન્યો. આ જમણમાં એક  
 અદ્ભુતતા જોવામાં આવી હતી. અને પહેલો પોતાના દરજને એ વેળાએ  
 બાળુએ મુક્યો હતો. ખેડુત ડોશી એમ સમજતી હતી કે આ છોકરો  
 પોતાનો પહોણો છતાં કોઈ રખડેલ ભામટો છે તો તેને એકાદ  
 ભાંગી તુટી રકાબીમાં લોજન ખીરસી, ધરનાં એક ખુણામાં ખેસાડ-  
 વો, અને પોતે પોતાનાં કુટુંબ સાથે ચઢતી રીતે ટેબલ પર બેસીને  
 લોજને લેવું. પણ આ વખતે તેણીને પોતાનો તે દરજે સાંચવવાનું વાજ-  
 ખી લાગ્યું નહિ, તેણે જે કંપકાનો કંકડુ શબ્દો તે આપડોને સંભળા-  
 વ્યા હતા તેથી તેને ઘણું લાંગી આવ્યું હતું, અને તેનો અલોવા  
 તેણીએ તેને પોતાની જોડેન સમાનતા પાળાથી ટેબલ ઉપર બેસ

આતરફ શાહનદીએ પ્રભુ પોતાના રાજવંશી દરબાને ઊંચા મુકવાનું  
 વાનિષી બેયું હતું, અને પોતાના દરબાને આતર તે ડોડી તથા  
 તેની છોકરીઓને પોતાની હંજુરમાં ખડી રાખવાને બદલે તેમને પોતાની  
 સાથે જ એસવા બધું, તેણે જાતી લીધું. એશક, આ સમયે શાહનદી  
 એ કુદરતના કાયદાને માન આપવામાં હડાપેલું વાપર્યું હતું અને તોજ  
 તે પોતાની કેટલાં વખતની ભુખી આતરડીને તૃપ્ત કરી શક્યો. ડોડી  
 પોતાના મનમાં એવો સંતોષ લેતી કે, જમે તેવો ભામટો છે, પણ તે  
 બહુ સારા શ્વભાવનો છે અને તેવા એક સારા શ્વભાવના ભામટાની  
 ખંદરોણા ચાકરી કરવામાં તેણે મનને બહુ મોકલું મુક્યું હતું, બ્યારે  
 પેલી તરફ શાહનદી પોતે રાજવંશી-કહે કે દેશનો રાજકર્તા છતાં-  
 આવી પોતાની જ પ્રજા-ખેડુત ડોડી આગળ પોતાના દરબાને ટોલા પર  
 મુકવા છતાં, પોતાના મનમાં સંતોષ માન્યો હતો.

જમી રહ્યા પછી ડોડીએ રકાખીઓ સાફ કરવાનું કામ, શાહનદીને  
 સોંપ્યું. આ હુકમ સાંભળીને શાહનદી તો નડ થઈ ગયો અને જુ-  
 રસાના આવેશમાં આત્રી નજ કંઈક જાગરડો જાગરડો વાળી દેવા જતો,  
 તેટલામાં તેને વિચાર આવ્યો કે મહાન શેહનશાહ આલકે કે રોટલી ખના-  
 વવાનું કામ બજાવ્યું હતું તો એશક તેણે રકાખી સાફ કરવાનું કામ  
 પણ બજાવેલું હોય જોઈએ, તો તેના આગળ મારી શી વિસાત! માટે  
 ચાલ હું પણ આ ડોડીનો હુકમ માથે ચઢાવી લેઉં.

તે રકાખી સાફ કરવા બેઠો તો ખરો, પણ એના આપદાએ  
 કાઠ દિવસે જો કામ કરેલું હોય તો થાય કેની? લાકડાનાં ચમચા તથા  
 કચરોટ વગેરે તો સાફ થઈ ગયા, પણ ખીન વાસણો તેવી સહેલાઈથી  
 સાફ થઈ શક્યાં નહિ-બહુજ કંટાશે આધા માધને પણ અતે તેણે તે  
 સાફ દીધાં પણ તેમણે ધણીક આત્રી રહી ગયલી હતી. પોતાના પેટને  
 તૃપ્ત કરી પછી હવે આજો વખત ખેડુત ડોડીના ઘરમાં કાઢવાનું તેને  
 રોગ્ય લાગ્યું નહિ, પણ હવે ત્યાંથી આલ્યા જવાનું તેને દીકલાયું; છતાં આ  
 ડોડીની કરકસર ભરેલી એણે અછી ખંદરોણા રાત સળવાને મન માન્યું નહિ.  
 તેણીએ તેને રીઝવવા અને ગમત આપવાને કેટલીક ચીજો રજુ કરી, ત્રીજી  
 તેણે અછી ગમત મેળવીને કેટલોક વખત તેમાં દીક પસાર થઈ ગયો. તે  
 પછી ડોડીએ તો તેને તેમજ પોતાની દીકરીઓને કેટલાંક શિયાળું સેવણ  
 છાલવા બેસાડ્યાં, પણ તે આપડાથી તે ભૂરાંખરે જોલી શક્યાં નહિ અને તે  
 જોઈને ડોડીએ તેને માંશ દાખવાની મોટી છરી આણી આપી, કે તેનાથી તે  
 કાટલાં કાઢે. આ કામ પુરું થતાં ડોડીએ તો તેમને બિન સાફ કરવા  
 બેસાડ્યાં. શાહનદીની ધીરજ હવે જવામાં ગઈ. તેને લાગ્યું કે શાહન-

શાહ આલમને પણ હવે મેં પાછળ હાક્યો છે, કારણ કે આ ડોશી  
તો મારો જીવે અડધાજીવ કાઢવા બેઠો છે. સેફ છેલતાં છેલતાં મારા  
હાથનાં આંગળાં પણ વળી ગયાં છે અને તેનાં બીજાં છેતરાં નખમાં  
ભરાઈને દુઃખવા લાગ્યાં છે. છરીના વળી બ્યાં સ્થાં ચીરા પેડી ગયા છે.  
માટે અચ્ચા, હવે અસહ્ય અને અહીંથી મોખારાં ગણુ આવો કરાવ  
કીધા છતાં અપોરનાં ભોજન સુધી તે થોભ્યો. અપોરનું ભોજન લીધા  
પછી ડોશીએ તેને હુકમ કીધો કે આ ખીલાડીનાં અચ્ચાને નિવાડી લાવ.  
તે અચ્ચાને લાંબુ મુકી ધરમાંથી ચાલ્યો જવાનો વિચાર કરે છે તેટલામાં  
તેને લાગ્યું કે, નહિ, એટલું કામ કરવું એમ કરાવ કરી તે અચ્ચાને લઈને  
અહાર નિકળે છે એવામાં તે મોહલામાંથી જ્ઞેન કેન્દી ખાંધે ફિરિયાની  
પેઠે ગાંસડો મારીને ચાલી જતો જણાયો. તેની જોડે છુગો પણ હતો.  
શાહનદાએ અનેને દીકા, પણ તેઓએ તેને દીકો નહોતો. તેને જ્ઞેતાંજ  
તેઓ ધસારાખંધ ધરના આગલા દરવાજા તરફ આવતા જણાયા. એટલે  
કશું પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગરજ શાહનદા અચ્ચાઓથી ભરેલી ટોપલી  
ઢિાવીને ધરને પાછો રસ્તે ગુપ્ત્યુપ અહાર નિકળી ગયો, અને પછવાડેની  
એક નાની ગલીમાંથી તે ઉતાવળે પગલે નાઠો.

## અકરણ ૨૦ મું.

### શાહનદા અને સાધુ.

ધરમાંથી ખીલાડીનાં અચ્ચાંની ટોપલી લઈ પાછલે રસ્તેથી શાહ-  
નદા કેટલેક દુર ગયા પછી વચ્ચોવચ આલેલી એક જાંચી કદળુને લીધે  
ધર દીકામાં આવતું ન હતું એટલે તે નિર્ભય થયો. પોતાના હાથમાં  
જે હથિયો છે તેનું કેમ કરવું તે વિષે તે કેટલોકવાર મુંઝાયો. એકત ડો-  
શીની પેરાણાગતનો લાભ લીધા પછી અને તેના ઉપકારના અદલામાં તેણે  
સોંપેલું કામ પડતું મુંઝ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેના ખીલાડીનાં અચ્ચાંને  
પણ જામે લાં રંજળતાં મુકી ચાલ્યા જવાનું તેને અપકાર સરખું લાગ્યું.  
ધણકવાર વિચાર કર્યો અને કેમ કરવું તેનું સુઝાથી સઘળાં ભોટિ-  
લાંઓને જંગલમાં છૂટાં મુકી દીધાં અને પોતે પણ ઉતાવળે પગલે ચા-  
લવા માંડ્યું. અને જંગલની અડીઓનો આશ્રય પોતાને મલ્યો નહિ. લાં  
સુધી તેણે પાછું ફરીને જોવાની હિમત પણ કીધી નહિ, પણ સડસડાટ  
ચાલ્યા કીધું. અડીઓનો જાંયો અલતાંજ તેના આથમાં ભરાઈ તેણે પીઠ  
ફેરવી જોયું તો કેટલેક છેટે એ માણસોને પોતાની તરફ આવતા દીઠા.  
તેઓ કોણ છે અને કોણ નહિ તે તપાસવાને તે જોડી થયો નહિ.



માંડયું તો ઝાડીઓમાં ઘુસાઈ તેના પગમાં ભોંકાવા અને નિડવા લાગ્યાં; અંધારું થવા આવ્યું હતું, ઝાડુ દેખાતું નહતું, ભોંય ઉપર ઉગેલાં વેળાઓ અને શુદ્ધિયાંઓ કચીડીને તેનાથી નિર્મલ થવાયું તેમ આલ્યો, અને કોઈ ઝડિનાં ઘુંઘાં સાંચે અથડાયે પગમાં કાંટા ભોંકાય તેની તેણે પરવા કરી નહિ. આજે એક દિવસ એક વાત એવી થઈ હતી કે...

પ્રયત્ને પ્રભુની સહાયતા આવી હિડમારી અને વિદ્યાળા વચ્ચેથી માર્ગ કાપતાં કાપતાં કિલ્લેક દૂર ગયા પછી તેને દુર એક દિવાની શોપણી દેખાઈ. એ વેળા તેની શુશાલીનો પાર રહેલો નહિ, અને સઘળાં ભયને દુર કરીને રસ્તાની અડચણોની લેશ પરવા કરીધા વગર જલદીથી તે બતીવાળાં મકાને પહોંચી જવાની આશામાં ખૂબ ઉમંગથી પગ ઉંચકવા લાગ્યો. જેમ જેમ તે આગળ આલ્યો તેમ તેમ તેને ખુલ્લું દેખાયું કે જે બતી તેની નજરે પડી હતી તે, દુરનાં એક ઝુપડાંની નાની સરખી બારીમાંથી દેખાતી હતી. નજદીક જતાં તેને માણસનો અવાજ પ્રભુ સંભળાયો. તેણે વિચાર કરીધો કે દેખીતી રીતે માણસનો વસ્વાટની હું નજદીકમાં આવ્યો છું ખરો; તથાપિ વળી અહીં મારે, મારે કોણ જાણે શી શી વિદ્યાળા ભોગવવાની બાકી રહેલી હશે; મારે લગાર છુપાઈને જોઈ તો ખરો કે એ શું છે; કોણ અહીં રહે છે અને આ અવાજ આવે છે તે કોનો અને શાનો છે? આવા વિચારમાં તે લગાર આગળ આલ્યો તો તેની ખાત્રી થઈ કે અવાજ તો કોઈની પ્રાર્થનાનાં સરખો છે. પછી હિંમતે રાખી ઝુપડાંની નજદીકમાં ગયો અને અંદર દોખલ થવાને બદલે એક બારી આગળ જઈ ઉભો રહ્યો અને અંદર નજર કરી. ઓરડો તદ્દન નાનકડો હતો; જમીન ઉપર નહિ લાદીઓ જડેલી કે નહિ પાટિયાં જડેલાં, પણ સાધારણ જમીનને સરખી પુરી લીધેલી હતી. એક ખુંજામાં નાળુક છોડવાઓનું એક ખીણનું પડેલું હતું અને તેના ઉપર ચીથરેલાલ સરખી એકાદ બે કામલીઓ પડેલી હતી. તેની જ નજદીકમાં એક માટલું, એક પ્યાલો, એક કુંડી, અને બે ત્રણ વાસણો પડેલાં હતાં. એક બાળુએ એક નાનો પાંકડો અને તેની જોડમાં ત્રણ પાયાનો બાજ નજીક પડેલો હતો; સગડીમાં સુકાં ડાંખળાંઓ ખંજળ્યાં કરતાં હતાં અને તેનો ધુમાડો નિકળતો હતો; તેની સામા એક નાનકડી દેહરી હતી, જેના ઉપર એક ઝાંખી મીનબતીનો દીવો બળતો હતો, એ દેહરીની સામા એક ચંરડો માણસ ઘુંઘેલું પડેલો હતો; તેની બાજુએ, સાકડાના એક પેટારા ઉપર એક ઉઘાડી ઓપડી અને ઓપડીની બાજુમાં માણસની માંથાની ઓપડી પડેલી હતી. જે માણસ ઘુંઘેલુપર પડેલો હતો તે કદોન વર છતાં હાડપીંજર સરખો થઈ રહેલો હતો; તેના નીમાલા અને મૂછનાં

વાળની મોટી મોટી જટા ઝુંડ જેવી થઈ રહી હતી અને તેનો રંગ પણ ખરેખર સરખો સફેદ થઈ રહેલો હતો. મેઢાંના ચામડાંઓનો ખનાવેલો ઝંભો તેણે અંગ ઉપર ઓઢ્યો હતો, તે છેક ગરદનથી પગની ધૂટી સુધી લાંબો હતો. આ દેખાવ જોતાં શાહજહાંએ પારખ્યું કે “આ તો ખીચું કોઈ નહિ, પણ પવિત્ર વાનપ્રસ્થ સાધુ છે; બેશક આવા પવિત્ર આત્માનો સંસર્ગ થવા માટે હું મને બહુજ ભાગ્યશાલી ગણીશ.” સાધુ ચુંકણે પકેલો હતો તે ઉઠીને ઉભો થયો, એટલે તેને જોઈ શાહજહાંએ દરવાજો ઠોક્યો અને તેનું તેને નિચે પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યું—

“ચાલ, ચાલ, પણ તારાં પાપને પાછળ મુકી આવ; કારણ જે જગા ઉપર તું દાખલ થશે તે પવિત્ર છે.”

શાહજહાં ઝુપડાંમાં દાખલ થઈ ઉભો રહ્યો. સાધુખાવાએ પોતાની કરચલી વડી ગચલી, પણ ચંકચકીત આંખો તેની તરફ ફેરવી અને શાહજહાંને સવાલ કર્યો—

“તું કોણ છે?”

“હું આ દેશનો રાજા છું” શાહજહાંએ સાદાઈથી ઉત્તર આપ્યું.

“ભલે પધાર્યા, રાજા સાહેબ” સાધુએ ખૂમપાડી, અને ધ્રુજતા ધ્રુજતા પગે ચાલી બાંકડો સરખો કરી, શાહજહાંને તેના ઉપર બેસાડ્યો; સગડી તેના આગળ ધરી તેમાં થોડાંક ડાંખલાંઓ નાંખ્યાં, અને પછી ઝાઝોવાર ઉભું નહિ રહી શકાયથી ભોંય ઉપર બેસી ગયો. આ સધળું તે કરતો હતો તે વેળા “ભલે પધાર્યા, ભલે પધાર્યા,” એવા આશિષવચનો ડોશના મ્હોંમાંથી નિકળતા હતા.

ભોંય ઉપર બેસી, થોડોક સમય દમ ખાઈ, સાધુએ પાછું બોલવા માંડ્યું—

“ભલે પધાર્યા, મહારાજ! આ એકાંતવાસની ઇચ્છા ધણાઓ કરી ગયા છે, પણ તેઓ તેને યોગ્ય નહિ જણાયાથી તેમને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા છે, પણ એક રાજકર્તા, જે પોતાનું તાજે તખ્ત ફેંકી દે, પોતાના મિથ્યા માન મરતબા અને દોરદમામનો તીરસ્કાર કરી ચીથરેહાલ પોષાકમાં, પોતાની હંદગી પવિત્રપણાને અર્પણ કરે છે, તે ખરોજ આ વાનપ્રસ્થાશ્રમને યોગ્ય છે; ભલે, ભલે પધારો મહારાજ.”

સાધુનો આ બોલો સાંભળી શાહજહાં તેને અટકાવી ખરો ખુલાસો કરવા જતો હતો, પણ સાધુખાવાએ તેના બોલવા ઉપર કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ; ધ્યાન આપ્યું નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેનું બોલવું સાંભળ્યું પણ નહિ, પણ ધરધરાં અવાજથી પોતાનું અને પોતાનું પારાયણ ચલાવ્યું; જેમ કરતાં તે બોલ્યો કે,—

“અહો મહારાજ ! આ જ્ઞાનપ્રસ્થાશ્રમ ભોગવર્વા આપ યોગ્ય છે, મરણ પર્વત આ આશ્રમ તમારો છે; અહીં તમને કોઈ છેડનાર નથી; શાંતિમાં તમારે અહીં રહેવું; જે મિથ્યા અને મૂર્ખાઈ ભરેલા દોર દમામ અને ભપકા સુપકાની છંદગી ધૃશ્વરે તને આપી છે અને જેને ત્યજીને તું અહીં આવ્યો છે તો અહીં તને કોઈ પાછો ખેલાવા આવનાર નથી; મોટે તું અહીં સુખ ગ્રેહેન અને નિશ્ચિંતપણે રહેજે; અહીં રહી પરમેશ્વરું અહોનિશ ભજન કર; પેલી ચોપડી પડી છે તેનો તું અભ્યાસ કર; આ સંસારના મિથ્યા અને દોરદમામ ભરેલા ઠાંઠાં ઉપર વિચાર કર હવે પછી મળનારી દુનિયાને તું મનન કર; કુમળા રોપાઓ અને ઝાડનાં પાંદડાંઓ ઉપર તું નિર્વાહ કર, અને તારા આત્માને પવિત્ર કરવાને દર રોજ દોરડાવડે તારા શરીરને ઝાટકી કાઢ; તને વાળનું એક ગંજીરાક બેહેરવાનું મળશે; પીવાને સ્વચ્છ પાણી મળશે; અને આ મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલશે તો તારો આત્મા શાંતિ પામશે; બેશક તમામ શાંતિને પામશે; ફરણ જે કોઈ અહીં તને શોધવા અને લેવાને આવશે તે પરાજય પામી પાછો જવા વગર રહેશે નહિ; તે તને શોધી કાઢી શકશે નહિ, એટલે કોઈ તને હેરાન કરનાર નથી.”

વૃદ્ધ સાધુ બાવા મોટે ઘાંટે આટલી દીક્ષા આપ્યા પછી આમથી તેમ ફરીને કાંઈક અરખડવા લાગ્યા; એટલે તે તકનો લાભ લઈ શાહજાદાએ તેને પોતાની હકીકત કહી સંભળાવવાનો યત્ન કર્યો; અને તદ્દન નિર્ભયપણે, બહુ છટાથી તેણે તે સઘળા હેવાલ છત્યંભૂત કહી સંભળાવ્યો; મણુ સાધુ બાવા તો જે અરખડ અરખડ કરતા હતા તે ધ્યાન ધરી બેઠા હતા તે શાહજાદાનો અકબરો સાંભળે જોતો? અને જાણે કે શું સાંભળ્યું ન હોય તેમ અરખડતા અરખડતા શાહજાદાની પીઠ ઉપર હાથ મુકી તેને કહેવા લાગ્યા—

“બેટા, હું તને એક છુપો ભેદ કહું છું તે સાંભળ.” શાહજાદાએ તે સાંભળવાને કાન ધર્યા; તે વેળા ડોશા પોતાની જગા ઉપરથી ઉઠી ઉભો થયો, હુપડાંની પારી આગલ જઈ ડોકું કરી બહાર નજર કરી અને પાછો શાહજાદા આગલ આવી તે છુપો ભેદ કહેવા લાગ્યો—

“સાંભળી લે, હું તો એક મહાહત છું.”

“મહાહત” શબ્દ સાંભળતાં જ શાહજાદા ચમક્યો અને પોતાના મન સાથે જ બોલી ઉઠ્યો કે, “અહો પરમેશ્વર ! ફરીથી તે મને વાટપાડુઓના સમાગમમાં લાવી નાખ્યો છે કે શું ? હવે હું એક દીવાના માણસ નો કેદી થયો છું.” તેની આ ધાસ્તી તેના અભાર સુધીના નિશ્ચિત ગ્રેહરા ઉપર પ્રગટી નિકળી. કેટલીકવાર મૌન ધર્યા પછી સાધુ બાવાએ પાછું પારાયણ ચલાવ્યું.



“ખેટા, હું જોઉં છું કે, તું મારે વાતાવરણ પામી ગયો છે, તે મને તોરા અહેરા ઉપરથી ખુલ્લું દીસે છે. આ વાતાવરણમાં કોઈ આવી શકે નથી અને કોઈને આટલી અસર થતી નથી, કારણ કે એ સ્વર્ગ તોરકતું વાતાવરણ છે. હું ત્યાં જોઉં છું અને પાછો આવું છું અને તે વળી આંખના એક પળકારામાં મને ખૂબ આ જંગલ ઉપરજ મહાદૂત બનાવવામાં આવ્યો છે, અને તેને આંખ વરસની મુદત વહી ગઈ છે, અને તે જોઈ મળવાને આકાશવાસી ફરેસ્તાઓ પોતે અહીં આવ્યા હતા. તેમની હાજરીથી આ જંગલ નહિ સહન થઈ શકે એવા ચળકાટથી જંગલોંહળાં થઈ રહી હતી. તે સમજાઓ મારા હંજુર ગુંડણે પડયા હતા, મહારાજ, તેઓ મારા સામી ગુંડણે પડયા હતા, કારણ તેમના કરતાં મારો દરજો વધારે ચઢતો હતો. સ્વર્ગની દરખાસોમાં હું જઈ આવ્યો છું અને કલપ્રતિઓ સાથે હું ભાષણો કરી આવ્યો છું. ખેટા, મારા હાથને હાથ લગાડ, બહી ના, લગાડ લગાડ. મારા હાથને હાથ અડક્યો તે ઇલામ, ઇસા તથા જોકાના હાથને હાથ લગાડયા બરાબર છે. કારણ હું તે સ્વર્ગભૂમિઓમાં જઈ આવ્યો છું અને તે મહાત્માઓને નજરો નજર જોઈ આવ્યો છું.”

આટલું બોલી, તેની શી અસર શાહબદા ઉપર થાય છે તે જોવાને સાધુબાવા લગાર મુંગા રહ્યા. શાહબદાના અહેરા ઉપર નજર કરી તેઓ વળી પાછા બોલવા લાગ્યા અને આ વેળા તો તેઓ જાણે કાંઈક તોરમાંજ બોલ્યા—

“બેશક, બેશક, હું એક મહાદૂત છું, કદાચ હું પાપ પણ થયો હોતે, એમાં કશો શક નથી. એક સ્વપ્નામાં મને એ પ્રમાણે સ્વર્ગમાંથી આકાશવાણી સંભળાઈ હતી જેને આજ વીસ વરસ થઈ ગયાં છે; બેશક હું પાપની ગાદીએ આવનાર હતો, અને સ્વર્ગમાંથી તેવી વાણી સંભલાઈ છે જોઈએ. હું તે પુદને પામીશ, પણ રાત્રીએ મારે ધર્મ મકાન ઉખેડી નાખ્યું અને હું એક ગરીબ બિરાધાર વગર મિત્રનો અપ્રસિદ્ધ સાધુ સ્તરીકે તદમ દિરબાર વગરનો થઈ આ જંગલમાં આવી પડ્યો છું.”

આ બોલતાં સાધુબાવાનું કંતુનું ખૂબ હસકેરાયું, હંમણાંજ જાણે કોઈને એકાદ લગાવી કોઢવાની તયારીમાં હોય તેમ મુકો ઉગામીને ખૂબ જોરથી મંગ કોકવા લાગ્યો, ઘડી ઘડીમાં આંખ દેવા લાગ્યો. એક ક્ષણ લગણ આ ભાષણ સાંભળ્યું, ને અરસોમાં ગરીબ બાપડો શાહબદો ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહ્યો, તે ખૂબ મુઝાયો. શાહબદાને મુંગો બેઠેલો જોઈ સાધુબાવાએ વળી પીછળ કોર મરડી પાતાનો અવાજ નરમ કરી, અહેરા ઉપર લગાર નમ્રતાનો દેખાવ કરી અને બહુજ નર-

માશથી જુદા જુદા વિષયો ઉપર વાતચીત કરી તેણે શાહનદાનું અંતઃ-  
કરણ હતી લીધું. ખુદાજીએ, શાહનદાને સગડીની નજીકમાં ખેસાડી પીક  
ઉપર હાથ ફેરવ્યો, તેના શરીર ઉપર તથા પગ ઉપર ચાલતો જે ચીરા  
પડ્યા હતા, તે તથા નંગલની ઝાડીઓમાં જે ખુપરા પેઠા હતા તે પોતાના  
હાથે સાફસુફ કર્યા અને તે પછી કાંઈક ખાવાનું તૈયાર કરવા માંડ્યું.  
જે સધળા વખત તેણે પોતાના તડકામાં કાઢ્યો. શાહનદાનું અંતઃકરણ  
હતવાને કોઈ કોઈ વેળા તેના માથા ઉપર તો કોઈ વેળા તેના ગાલ  
ઉપર હાથ ફેરવતો. પોતાની આ રીતભાંતથી, સાધુખાવાએ શાહનદાને  
ઝેરલો વશ કરી લીધો કે તેની તમામ શીકર ચિતા દૂર થઈ ગઈ, અને  
જે ધિક્કાર તેને પહેલાં આ સાધુને માટે થયો હતો તે દૂર થઈ, સાધુ  
તેને માટે તેને માન ઉપજાવ્યું. ભોજન કર્યું ત્યાં સુધી આ માસલો ચાલુ  
રહ્યો. પણ ભોજન લીધા પછી સાધુખાવાએ પેલી દેહરી હજુર પ્રાર્થના  
કરી અને શાહનદાને પ્રકોસના એક નાના ચોરડામાં સુવાડ્યો અને  
એક માતા જેમ પોતાના અન્નચાનિ વહાલથી પોશકે તેમ તેની આંગળ  
ખેસી તેને વહાલથી સુવાડ્યો. શાહનદા સુધ ગયા પછી તે સગડી આ-  
ંગળ પાછો આવ્યો અને સળગેલાં લાકડાંઓને ખંખેરવા લાગ્યો. પછી  
તે માથું નિચું નાખી કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. પોતે કોઈ ચીજ  
ભુલી ગયો હતો તે તેણે યાદ કરવા માંડી, પણ તે યાદ આવી નહિ.  
તુરત તે ઉભો થયો અને શાહનદા સુતો હતો તે ચોરડામાં પેઠા અને  
શાહનદાને જોઈ છે કે નહિ તેમી પૂરવા કુધા વગરનું તેણે સવાલ કર્યો-  
“શું તું રાત્રી છે?”  
“હા,” શાહનદાએ જુદામાં ને જુદામાં જવાબ આપ્યો.  
“ક્યાંનો રોજ?” સાધુએ તુરત ખીન્ને સવાલ કર્યો.  
“ધગલડનો,” શાહનદાએ જવાબ આપ્યો.  
“ધગલડનો? હારેશું હેત્રી મરણુ ખાખ્યો કે?” સાધુએ હસા  
સાથી ખુલાસો માંગ્યો.  
“અફસોસ, રાત્રી હેત્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો છે, અને હું તેનો  
દીકરો છું,” શાહનદાએ ઉત્તર આપ્યું.  
આ સંભળતાં સાધુને તો ખુદ કોય ચઢ્યો, તેનો ચહેરો  
કાળાશ મારી ગયો, અને હમણા જ જાણે પોતાનું વેર લેવાની તૈયારી  
કરતો હોય તેમ ખાંડે ચઢાવવા માંડી. થોડાકવાર શીણ શીણ થતો તે  
ઉભો અને પછી પાછો પોતાનો ગુસ્સો ખાલી કરતાં બોલ્યો—  
“તું જાણે છે કે, એજ આજુસે મને આ નંગલ પીચાયાનમાં  
વરખાર વગરનો કરીને હાંપી કાઢ્યો છે?” સાધુએ શાહનદાને સવાલ કર્યો.

શાહનદાએ તેનું કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ, બુદ્ધો તેના આગળ બેઠો અને શાહનદાનો ઊંઘતો ચહેરો લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યો અને તેને ઘરર ઘરર ધોરતો સાંભળીને મનમાં મલકાયો—“ એ જીધે છે, હં! જીધમાં પડ્યો છે-હં.” આમ પોતાના મન સાથે બબડે છે તેટલાંમાં શાહનદાના મોઢાં ઉપર હસવાનો છાપ દેખાયો. તે જોઈ તે બબડ્યો—“હા, હા, બેશક એનું અંતઃકરણ સાફ દેખાય છે. આટલું બોલતોજ આરડામાંથી ચાલી ગયો. જાણે કે કાંઈ શોધતો હોય તેમ આમ તેમ જોતો તે ઝુપડાંમાં ફરવા લાગ્યો; ઘડીકમાં તે જાણે કાંઈ અવાજ થતો હોય તેમ તે સાંભળવાને કાન ધરતો, ઘડીકમાં કાંઈક વિચાર કરતો હોય તેમ માથું નમાવતો, ઘડીકમાં શાહનદાનાં ખીજાના તરફ નજર ફેરવતો, અને તે સધળો વખત તેનું મોઢું તો બરબડ બરબડ કરવાનું કરતું હતું. કેટલીક શોધ કીધા પછી તેના હાથમાં કાંઈક આવ્યું. તે શું? કટક ગયેલી જીની માંશ-કાપવાની એક છરી ને છરી ધસવાની પથરી. તે લઈ મનમાં ખુશ થતો તે સગડી આગળ ગયો. આં નિરાંતથી બેઠો અને છરી પથરી ઉપર હલવે હલવે ધસવા માંડી. પવનના સપાટાઓથી ઝુંપડું બડબડતું અને આનૂયાનૂની ઝાડીઓમાંથી સૂસૂ થતા શબ્દ શિવાય ખીજે કશો અવાજ સંભળાતો ન હતો. ઉંદર અને ચેન પોતાનાં દરમાંથી આ બુદ્ધસાધુના ચમત્કાર જોવાની જાણે દોડા દોડી કરી રહ્યાં હતાં, પણ તેની કશી દરકાર રાખ્યા વગર તેણે પોતાનું કામ ચાલુજ રાખ્યું.

તે છરી ધર્યો જતો હતો અને જેમ જેમ તેની ધાર નીકળતી તે અંશુકા ઉપર તપાસીને ખૂબ રાજી થતો હતો. વખત કેમ પસાર થઈ જાય છે તેની કશી દરકાર તેણે કરી નહિ. પણ પોતાનું કામ તડમાર આગલ ચલાવ્યું. તેના મનમાં વેરનો જે ઉભરો ઉછળી આવ્યો તે તેણે નિરાશાના શબ્દોમાં બહાર પાડ્યો:—

“આહા, આ પોરિયાના બાપેજ માફ સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું છે અને હવે તે પેલી જહાનમાં તેનો જવાબ દેવા ગયો છે. તે આરા હાથમાં આવી શક્યો નથી, પણ તે માટે હવે બાળાપો કરવાનું કારણ નથી, કારણ તેવીજ તે પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો! એ સધળું કરનાર આ પોરિયાનો પિતા છે; હું એક મહાદત્ત થયો છું; અને તેજ મુજને લીધે હું ચોપનાં પદને પામતો છટકી ગયો છું.”

શાહનદાએ જીધમાં પીક ફેરવી. સાધુ ઝુપઝુપ તેના ખીજાના આગળ ગયો, જે વળી તેના હાથમાં પેલી છરી ઉઘાડી પકડેલી હતી. શાહનદા ફરીથી જરા હાલ્યો, તેની આંખો સહેજ ઉઘડી ગઈ, પણ તે પોતાની આનુયાનુએ શું થાય છે તે જોઈ શક્યો નહિ, અને ફરીથી તે નિરાંતે જીધમાં પડ્યો.

સાધુઆવા થોડોક વખત તો શાહનદાની ખીજીના આગળ ગુપ્ત  
ચુપ ઉભા, તેની હીલચાલ આરીઝાથી જોઈ લીધી; મનમાં બળડ્યો, “હા  
હવે મિથરાત્રી થઈ ગઈ છે; એ પોરિયો ખુમ પાડે તે દીક્રા લાગતું નથી,  
પણ જોજો તો અરો કોઈ બહાર તો નથી?”  
ધીમે ધીમે પગલે તે પોતાનાં હુપડાંમાં ફર્યો, આણીગમ પિલીગમ  
પડેલાં ચીથરાંઓ ઉપાડી લીધાં અને શાહનદાવાળા ઝોરડામાં પાછો  
ગયો. તે જગી ઉઠે નહિ તે માટે ચીથરાથી તેના બંને પગ સાથે બાંધ્યાં,  
તે પછી તેણે તેના હાથ બાંધ્યા, જે કામ કરતાં એકદમ બહુ મહેનત પડી.  
કારણ શાહનદા કોઈ વેળા આ હાથ તો કોઈ વેળા પિલો હાથ ઉઘો  
નીચો કરતો. ધણી મહેનતે તે સાધુએ તે બાપડાને મુરકોટાટ ટીકે. આ  
પછી તેણે એક લુગડું લઈ તેની હડપચીની હેઠળથી માંથા ઉપર લઈ તે  
બાંધી લીધી. આ સધળું કામ તેણે એવી સફાઈથી કર્યું કે, શાહનદાની  
બાંધમાં સહેજ પણ ખલલ થઈ નહિ અને તે વધુને વધુ નિરાંતે તેવી  
સ્થિતિમાં ઉઠી રહ્યો.

### પ્રકરણ ૨૧ મું.

#### શાહનદાનો છુટકો.

વૃદ્ધ સાધુ બહુજ ધીમે ધીમે, નરાએ અવાજો નહિ થાય તેની  
બહુ સંભાળ રાખીને, ખીલાડીની પેઠે ચાલ્યો અને એક નાનેલ બાંકડા  
ત્યાં આગલ ઘસડી લાવ્યો. તે બાંકડા ઉપર પોતે બેઠો; તેના અરધા  
શરીર ઉપર ઝાંખી બત્તીનો ઉગ્ગશ પડતો હતો અને અરધા શરીર ઉપર  
અંધારું હતું. બાંકડા ઉપર બરાબર બેસી, સુતેલા શાહનદા તરફ તેણે  
દગર દગર જોવા માંડ્યું. વખત કેવી ઝડપથી પસાર થઈ જતો હતો  
તેની પરવા કર્યા વગર જાણે કોઈ સારી તકની રાહ જોતો હોય તેમ તે  
બાંકડા ઉપર ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહ્યો. કરોળિયો જેમ પોતાનાં બળાંમાં  
કોઈ નિદોષ જાતને ફસાવાની ઇતેરીથી રાહ જોતો દૂર ગુપ્તગુપ્ત બેસે છે  
તેની જ પેઠે, આ ઘરડો યુવક સાધુ પોતાનું વેર લેવાને બાંકડા ઉપર  
હાથમાં છરી પકડી કાંઈક બળડતો બેસી રહ્યો.

કેટલોક વખત એ પ્રમાણે બેસી રહ્યા પછી, તેને શાહનદાની આંખો  
ઉઘડેલી દેખાઈ. આંખ ઉઘડતાં જ તેના દીઠમાં ઘરડો સાધુના હાથમાંની  
તીક્ષ્ણ ધારની છરી નજરે પડી. તે બાપડો મૂઠળ થઈને આ દેખાવ તાણી  
તાણીને જોઈ રહ્યો. શાહનદાને આ પ્રમાણે જાગૃત થયેલો જોઈ, તે સાધુના  
મોં ઉપર રતાશ-ફરી વળી. જાણે વેર લાગવાની હવે તક હાથમાં આવી ચુકી

હોય તેમ આનંદથી પ્રકુલિત થઇ શાહનદાને જગી ઉઠેલો અને પોતાનો નીચ હેતુ તેના જાણવામાં આવી ગયલો સમજી, જરાએક ઊંચમગ્યા વગર કે આગળ પાછળનો વિચાર કીધા વગરજ શાહનદાને પુછવા લાગ્યો—

“આકાશ હેત્રીના દીકરા તારી ધન્યપ્રાર્થના કરી લીધી કે?”

શાહનદાથી કશી હીલચાલ થઇ શકી નહિ, કારણ કે, તે પાપી સાધુએ તે આપડાને દોરીઓ યાને આયરાંઓના કારડા વણીને સજડ આંધીને જકડી લીધા હતા. હાથ અને આંધી લીધા હતા, તે ઉપરાંત તેનો મોઢાંને પણ સજડ આંધી લીધું હતું, એટલે હીલચાલ પણ કેમ કરે અને બોલી પણ ક્યાંથી શકે? હીલચાલ કરવાનાં ગમે તેટલાં કાંકાં-માયી, પણ તે આપડાનું કશું વધું નહિ; મોઢે પાટો આંધેલો છતાં ધણું જોર કરીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનાથી બોલાયું નહી. માત્ર નહિ સમજણ પડે એવો કાંકક ધરડો ગળાંમાંથી તે કાઢી શક્યો. પોતાના પુછેલા સવાલનો જવાબ તેણે હકારમાં આપ્યો છે એમ તેણે તે આપડાના ગળાંના નહિ સમજ પડે એવા સ્વરથી માની લીધું. આ સધળો વખત આ પાપી સાધુ પોતાના હાથમાંની તેજદાર છરીને આમતેમ ફેરવ ફેરવ કરતો અને વારેધડીએ ધાર ઉપર હાથ મુકી, ધાર જરાજરા તિલ્લું અને ધારેલું કામ જલદીથી પાર પાડી નાખે એવી થઇ છે કે નહિ તે તપાસતો હતો. શાહનદાના મનમાં આ વેળાએ શું-તરંગો ઉડી રહ્યા હશે તેના સહજ ખ્યાલ થઇ શકશે. બંધી વિટંબણા અને વિપત્તિઓ કરતાં આ વિટંબણા તેને મનથી બહુ ઘાતકી લાગી. પેલી સઘળી વિટંબણા ગમે તેવી સખત અને અનિવાર્ય છતાં તેને તેની છંદગીની દોરી તુટવાનું તેમાં ભય ન હતું અને વખત જતાં તે વિટંબણાને સુખમાં ફેરવાઇ જવાની દર ખજો તે આશા રાખતો હતો અને તેવી આશાથીજ તે સઘળી જાણીજોઇને બહારી લીધેલી વિટંબણાઓ મુંગે મોહડે સહન કર્યો જતો હતો. પણ આ સમય તો એવો હતો કે છંદગીની સઘળી આશા ઉમેદનો અંત આવી રહેતો હતો; તેને પીછાંણનાઈ કાંઈ ન હતું. તેની દાદલેતાઈ લાં કાંઈ ન હતું, જે ધણી પાણી માંગે તો એકને બલે એકસો નોકરો દુધ-શરખતના ખ્યાલા હાજર કરે; તેવો ધણી આજે અજાણી જગ્યામાં અને કાંઈ અજાણ્યા સાધુના લેખાસમાં છુપાયેલા દૈયના આગલા પોછલાં વેરતો ભોગ થઇ પડવાની અણી ઉપર હતો. શાહનદા પોતાનાં ગળાંમાંથી ગમે તેટલો ચત્ત કરીને કાંકક બોલવા જતો, પણ જડખાં એકેકે એકે એટલાં મજબુત જકડાઇ ગયલાં હતાં કે ખરર ખરર શિયાયે કશો અવાજ કાઢી શકતો નહિ. તેનો ગણગણાટ સાંભળી, આ નિષ્કુર હૃદયના કાળરૂપ સાધુએ તેની ફરીથી મશ્કરી કરી—

“તે તારી શ્રુત્ય સમયની પ્રાર્થના નહિ કરી હોય તો કરી લે, હવે મને ઝાઝો વખત ખોટી નહિ કર.” ત્યારે કહ્યું કે “જો તારી સાંભળીને શાહનદાનાં વાળે ધાળ તોર પેરે ઉભા થયે ગયાં, બંધમાં પહેલાં તેનાં શરીરમાં કંપારી ચાલી, અને ચહેરા ઉપર થોડીજ લખત-પહેલાં જે નિયંત્રિત અને પાસે આવેલી ઉમેદોની ખુશાલી છવાઈ રહેલી હતી તે એકદમ અદલાઈ ગઈ. ત્યારે તદ્દન શીકો થઈ ગયો. એકવાર ફરીથી તેણે બંધમાંથી છુટા થવાને ખોતાનાં શરીરને અણ નેરથી આમતેમ હલાવ્યું, પણ તેમાં તે સામો વધારે મુસ્કટાટ થયો. ઢીલી ગાંઠો વધારે સખ્ત થયા અને છુટા થવાને અદલે તે સામો વધારે ને વધારે સપડાયો. તે આપડો ખોતાની આ સ્થિતિ સમજતો હતો અને તેમ તેને વધારે ને વધારે કંપ થતો હતો. આ પ્રયત્નમાં ન્યારે સારે નિષ્ફળ થતો અને વધારે સપડાતો તે નેધને પડોસમાં ઝગઝગતાં ખાનાની છરી લઈને ખેડેલો કાળરપ સાધુ ખડખડ હસ્યો નેતો અને વધુ ને વધુ તેને ઓલવાને ડોકું ધુણાવી, “હું અચ્ચા નેજા, નેજા છોડની એમ બોલી હાથમાંથી છરીને પથરી ઉપર ધસતો હતો, અને ઘડી ઘડી તે મરતી વખતની પ્રાર્થના કરી લેવાની તાકીદ કરતો હતો.”

આપડા શાહનદાએ જોયું કે બંધ એવા છે કે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવો તેટલો મિથ્યાજ છે. સારે તેણે હવે છુટવાની હીલચાલ કરવાનું માંડી વાળ્યું; ગળામાંથી નેટલા નેરથી નિકેલી શકે એટલા નેરથી તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો અને તદ્દન શીકા પડવા લાગ્યો. તેણે ન્યારે જોયું કે છટકવાનો કોઈ રસ્તો આ પાપીએ રોખેલો નથી. સારે તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી; પણ તેના આવા દયામણું દેખાવની કશી પણ અસર ખેલા ધાતંકી અંતઃકરણના મનુષ્યરૂપી રાક્ષસપર થવા બામી નહિ. પરોઢિયું થવા આવ્યું, અને બારીમાંથી વખત તપાસી તપાસીને તે નિર્દય સાધુ આપડા શાહનદાને છેલ્લી પ્રાર્થના કરી લેવાની તાકીદ કરતો અને ન્યારે તેણે જોયું કે હવે જે કામ કરવાનું છે તે કરી લેવું નેધયે, એટલે બહુજ કઠોર કાલજથી બોલ્યો—

“મારે આ સ્થિતિમાં હવે ખેતી રહેવું નેધતું નથી; પોહ ફાટવા આવ્યો છે, અને પલ નાચ છે તે એક વરસનાં સરખાં લાગે છે; દેવલ અને ધર્મનો નાશ કરનારનાં ખીજ, તારી મરતી વખતની આંખો બંધ કર, અને મને લાગે છે કે તું તારા ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી લેવાને ખીલે છે.”

ખોતાના હાથમાંની છરી મજબૂત પકડી તે ધોંચી ધાલવાની તથા રીમાં આ નિર્દય સાધુ તે શાહનદાનાં પડખામાં ગુંડણે અરબરે બેઠાવાઈને

હોય તેમ આનંદથી પ્રકુલિત થઈ શાહજાદાને જાગી ઉઠેલો અને પોતાનો નીચ હેતુ તેના જાણવામાં આવી ગયેલો સમજી, જરાએક ડગમગ્યા વગર કે આગળ પાછળના વિચાર કીધા વગરજ શાહજાદાને પુછવા લાગ્યો—

“આઠમા હેત્રીના દીકરા ? તે તારી ઇશ્વરપ્રાર્થના કરી લીધી કે ?”

શાહજાદાથી કશી હીલચાલ થઈ શકી નહિ, કારણ કે, તે પાપી સાધુએ તે આપડાને દોરીઓ યાને સ્ત્રીયરાંઓના કોરડા વણીને સજડ બાંધીને જકડી લીધો હતો. હાથ અને બાંધી લીધા હતા, તે ઉપરાંત તેના મોઢાને પણ સજડ બાંધી લીધું હતું, એટલે હીલચાલ પણ કેમ કરે અને જોલી પણ ક્યાંથી શકે ? હીલચાલ કરવાનાં ગમે તેટલાં કાંકાં માર્યા, પણ તે આપડાનું કશું વલ્યું નહિ, મોઢે પાટો બાંધેલો છતાં ઘણું જોર કરીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનાથી બોલાયું નહી. માત્ર નહિ સમજણ પડે એવો કાંઈક ધરેડો ગળાંમાંથી તે કાઢી શક્યો. પોતાના પુછેલા સવાલોનો જવાબ તેણે હકારમાં આપ્યો છે એમ તેણે તે આપડાના ગળાંના નહિ સમજ પડે એવા સ્વરથી માની લીધું. આ સઘળો વખત આ પાપી સાધુ પોતાના હાથમાંની તેજદાર છરીને આમતેમ ફેરવ ફેરવ કરતો અને વારંવાર ધાર ઉપર હાથ મુકી, ધાર બરાબર તિક્ણ અને ધારેલું કામ જલદીથી પાર પાડી નાખે એવી થઈ છે કે નહિ તે તપાસતો હતો. શાહજાદાના મનમાં આ વેળાએ શું તરંગો ઉઠી રહ્યા હશે તેના સેહજ ખ્યાલ થઈ શકશે. બંધી વિટંબણા અને વિપત્તિઓ કરતાં આ વિટંબણા તેને મનથી બહુ ધાતકી લાગી. પેલી સઘળી વિટંબણા ગમે તેવી સખત અને અનિવાર્ય છતાં તેને તેની છંદગીની દોરી તુટવાનું તેમાં ભય ન હતું અને વખત જતાં તે વિટંબણાને સુખમાં ફેરવાઈ જવાની દર પળે તે આશા રાખતો હતો અને તેવી આશાથીજ તે સઘળી જુણીજોઘને જોડારી લીધેલી વિટંબણાઓ મુંગે મોહડે સહન કર્યો જતો હતો. પણ આ સમય તો એવો હતો કે છંદગીની સઘળી આશા ઉમેદનો અંત આવી રહેતો હતો; તેને પીછાણનાં કોઈ ન હતું. તેની દાદાલેનોંડે લાં કોઈ ન હતું, જે ઘણી પાણી માંગે તો એકને બદલે એકસો નોકરો દુધ-શરબતના ખ્યાલા હાનર કરે; તેવો ઘણી આજે અજાણી જગ્યામાં અને કોઈ અજાણ્યા સાધુના લેખાસમાં છુપાયેલા દેવના આગલા પોછલાં વેરતો ભોગ થઈ પડવાની અણી ઉપર હતો. શાહજાદો પોતાનાં ગળાંમાંથી ગમે તેટલો યત્ન કરીને કાંઈક બોલવા જતો, પણ જડબાં એકેક જોડે એટલાં મજબુત જકડાઈ ગયેલાં હતાં કે ખરર ખરર શિવાય કશો અવાજ કાઢી શકતો નહિ. તેનો જાણુગણાટ સાંભળી, આ નિષ્કુર હૃદયના કાળરૂપ સાધુએ તેની ફરીથી મસ્કરી કરી—



“તે તારી મૃત્યુ સમયની પ્રાર્થના નહિ કરી હોય તો કરી લે, હવે મને ઝાઝો વખત ખોટી નહિ કર.” આ સાંભળીને શાહનંદાનાં વાળે ધોળાં તીરું પેરે ઉભાં થયે ગયાં, અંધમાં પ્રહેલાં તેનાં શરીરમાં કંધારી આવી, અને ચહેરા ઉપર થોડીજ વખત પ્રહેલાં જે નચિતાઈ અને પાસે આવેલી ઉમેદોની ખુશાલી છવાઈ રહેલી હતી તે એકદમ અદલાઈ ગઈ. ચહેરા તદ્દન શીકો થઈ ગયો. એકવાર ધૂરીથી તેણે અંધમાંથી છુટા થવાને પોતાનાં શરીરને ખૂબ જોરથી આમતેમ હલાવ્યું, પણ તેમાં તે સામો વધારે મુશ્કેલ થયો. ઢીલી ગોઠા વધારે સખ્ત થઈ અને છુટા થવાને અદલે તે સામો વધારે ને વધારે સપડાયો. તે આપડો પોતાની આ સ્થિતિ સમજતો હતો અને તેમ તેને વધારે ને વધારે કંપ થતો હતો. આ પ્રયત્નમાં જ્યારે સારે નિષ્ફળ થતો અને વધારે સપડાતો તે જોઈને પડોસમાં અંગતગતાં પાનાંની છરી લઈને એકેલો કાળર પસાધું ખડખડાહસ્યો નેતો અને વધુ ને વધુ તેને બોલવાને ડોકું ધુણાવી, “હું અચ્ચા જોઈ, જોઈ છોડની એમ બોલી હાથમાંથી છરીને પથરી ઉપર ધસતો હતો, અને ઘડી ઘડી તે મરતી વખતની પ્રાર્થના કરી લેવાની તાકીદ કરતો હતો.

આપડા શાહનંદાએ જોયું કે અંધ એવા છે કે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવો તેટલો મિથ્યાજ છે. સારે તેણે હવે છુટવાની હીલચાલ કરવાનું માંડી વાળ્યું; ગળામાંથી જોડલાં જોરથી નિકળી શકે એટલા જોરથી તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો અને તદ્દન શીકો પડવા લાગ્યો. તેણે જ્યારે જોયું કે છટકવાનો કોઈ રસ્તો આ પાપીએ રાખેલો નથી સારે તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી; પણ તેના આવા દયામણું દેખાવની કશી પણ અસર ખેલા ધાતંકી અંતઃકરણના મનુષ્યરૂપી રાક્ષસ પર થવા પ્રાપ્ત નહિ. પરોઢિયું થવા વાળ્યું, અને બારીમાંથી વખત તપાસી તપાસીને તે નિર્દય સાધુ આપડા શાહનંદાને છેલ્લી પ્રાર્થના કરી લેવાની તાકીદ કરતો અને જ્યારે તેણે જોયું કે હવે જે કામ કરવાનું છે તે કરી લેવું જોઈયે, એટલે બહુજ કઠોર કાલજથી બોલ્યો—

“મારે આ સ્થિતિમાં હવે એકી રહેવું જોઈતું નથી; પોહ ફાટવા આવ્યો છે, અને પલાળાય છે. તે એક વરસનાં સરખી લાગે છે; દેવલ અને અંધ મૈત્રીનાં કરનારનાં ખીજ, તારી મરતી વખતની આંખો અંધ કર, અને મને લાગે છે કે તું તારા મશ્વરનું સ્મરણ કરી લેવાને ખીલે છે.”

પોતાના હાથમાંની છરી મજબૂત પકડી તે ધોંચી ધાલવાની તયારીમાં આ નિર્દય સાધુ તે શાહનંદાનાં પડખામાં શુંકણે અશબર જોડવાઈને

નેમ મુકે નાહ એવી રીતે બેઠો, અને બાપડા બોધાર આંસુએ રડતા શાહનંદાની છાતી ઉપર હાથ મુક્યો.

“ઓ ના આ શું ? આ ઘોંઘાટ શોનો ?” બાપડાંથી, સહેજ છેટે કાંઈક ગડગડ સડગડ થવાનો અવાજ સંભળાતાં સાધુ ખુમ પાડી ઉઠ્યો, તેના હાથમાંની છરી જમીનપર પડી ગઈ; અને તે શાહનંદાના દીક્ષ ઉપર મેંઢાંતું એક સામડું ઝોરાદી ધ્રુજતો ધ્રુજતો ઉડીને ઉભો થયો. વખત નેમ આવ્યો તેમ ગડગડ તો વધારે સંભળાવા લાગી, અને તે પછી તો બહુ મુકાબાજી થતી-હોય અને તેમાં માર બાનારાઓ મદદને માટે ખુમો પાડતા હોય તેવો અવાજ તેને કાને પડ્યો. અને તે પછી તુરતજ માણસનાં દોડધામ કરતાં પગલાંના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. અંતે એક લકપટ સરખો માણસ ઝુપડાં આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેણે આરાણું ઉઘાડવા માટે આરાણું ઉપર ઠોક મારી, અને “આરાણું ઉઘાડો, આરાણું ઉઘાડો, રે કોણ છે” એવા ધ્રાડા અવાજે હુકમ કર્યો. આ અવાજ શાહનંદાના કાને પડ્યો અને તેણે તુરત માથેલ હિન્ડનનો શળદ પીછાંડ્યો, એટલે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

પોતાના હાથમાંથી અમુક તક જતી રહી તે માટે દાંત કચકચાવતો તે ધીમે પગલે તે દુષ્ટ સાધુ સુવાના ઝોરડામાંથી બહાર આવ્યો, અને ઝોરડાનું આરાણું બંધ કરી, ઝુપડાંના દરવાજા આગળ ગયો. શાહનંદા સમજતો હતો કે, છેલ્લી ધડીએ પરમેશ્વરે તેની પ્રાર્થના સાંભળી તેનો અચાવ કરવાને હિન્ડનને અહીં મોકલ્યો છે, અને તે કેવી રીતે તેનો છુટકારો કરે છે તેની ઈતેન્નરીથી રાહ જોતો શું વાતચીત થાય છે તે સાંભળવા લાગ્યો.

સાધુ દરવાજા આગળ આવી ઉભો રહેતાંજ, હિન્ડને તેને નમન કર્યું, એટલે ધોધરા સાહે હિન્ડને “ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? સાધુ બાવા, મારો છોકરો ક્યાં છે ?” એમ પુછ્યું.

“ક્યો છોકરો, ભાઈ, છોકરો શું ને વાત શું ? સાધુએ વાત ઉઠાવા માંગી.

“ક્યો છોકરો ? મારા આગળ નરા પાણુ જુહું. ચાલશે નહી હો, સાધુ બાવાજી હું તમારાથી ઠગાઈ બજા તેમ નથી. આ જગા આગળજ મેં ફેટલાક બદમાશોને પકડ્યા, જેઓ તે છોકરાને ચોરી ગયા છે, અને તે તેઓએ કમુલ પટીક કર્યું છે. તેઓ ખુલ્લું જણાવે છે કે તે છોકરો તેઓના હાથમાંથી પાછો છુટ્યો છે, અને તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તે તમારા ઝુપડાંમાં ભરાયો છે. તેના પગલાં કેઓએ મને આપાદ અને અચુક ખતાવ્યાં છે, માટે મારી ખાત્રી થઈ ચુકી છે કે તે

છોકરો આ ઝુપડામાં છે; ઝાઝાં ગલ્લાંતલ્લાં મારવાં નહિ; માટે જોરે એ લાંબી દાઢીવાળા સાધુડા, તેને જલદી અહીં રજુ કરી દે.” હેન્ડને દમમાં જ વાત કરી; અને તેનો સાદ એટલો મોટો નિકળતો કે શાહજાદો તે પડ્યો પડ્યો હર્ષભેર સાંભળતો હતો.

સાધુબાવાએ જોયું કે, અહીં લાંબી ટુંકી ચાલે તેમ નથી, એટલે કંઈક ફેરવી ટોલવાના રૂપમાં બોલ્યા—

“અંહ, કદાચ તમે ખેલો એક ચીકરેહાલ છોકરો, જે અહીં આવની રાતે પડી રહ્યો હતો તેને માટે કહેતા હશે. હા, હા, જો તેનેજ માટે તમે કહેતા હો તો ભલે, મેં તેને એક સંદેસો આપીને મોકલ્યો છે તે થોડા વખતમાં અહીં પાછો ફરશે ખરો.”

“ક્યારે આવશે, ક્યારે ? તે મને કહે, બોલ, બોલ, જલદી, વખત ના ગુમાવ; નહિ તો મને કહે હું તેની પાછળ દોડું ને પકડી કાઢું; તે ક્યારે પાછો આવશે ?” હેન્ડને અધીરાઈથી પુછ્યું.

“તારે તરફી લેવાની જરૂર નથી, તે હમણાં હંધ પાછો ફરશે.” સાધુએ ઉતર આપ્યું.

હીક ત્યારે, ચાલો હું અહીંજ તેની રાહ જોતો બેસું છું, પણ સખૂર સખૂર, સાધુબાવા, તમે કહો છો કે સંદેસો આપીને તમે તેને મોકલ્યો છે, પણ એ તમારું બોલવું હું માનતો નથી, તે કદી પણ તમારું કામ કરે તેવો નથી; તે એવો છે કે તારી આ સંદેહ દાહાડી પણ ખેંચી કાઢે અને તું તેને આવું કામ સોંપી શકે નહિ. તું જુહું બોલે છે, બેવકુફ ગમાર, સાધુડા, મને તારા બોલવા ઉપર જરાએ વિશ્વાસ નથી, તે તારો શું પણ ખીજા કોઈ માયના પુત્રનો પણ સંદેશો લઈ જાય નહિ.” હેન્ડને તોરમાંજ વાત કરવા માંડી.

“હા, તે કોઈ સાધારણ માણસનું કામ નહિ કરે, પણ મારા સરખા પવિત્ર પુરુષનું પણ કામ નહિ કરે, કે?” સાધુજી હેન્ડને લગાર શાંત કરતા બોલ્યા.

“અંહ, ત્યારે તું કોણ છે, બોદાનાં નામથી મને જણાવ કે તું કોણ છે?” હેન્ડને ઘૃતિજરી ખતાવી.

“તે એક છુપી વાત છે, માટે તે ફાડી દેતો ના, હું તો એક ફૂત છું.” સાધુ બાવાએ ઉતર આપ્યું અને તે સાંભળતાંજ હેન્ડન પેટ પકડીને હસી પડ્યો અને પછી અરધી ગંભીરાઈથી અને અરધી મજાકમાં બોલ્યો—

“અહા ! ત્યારે હવે હું સમજ્યો; કોઈપણ સાધારણ માણસનું તે કામ કરે નહિ એ તો મારી ખાત્રી છે, પણ હા, મહાફૂતના હુકમે

નેમ ચુકે નહિ એવી રીતે બેઠો, અને આપડા બોધાર આંસુએ રડતા શાહનુદાની છાતી ઉપર હાથ મુક્યો.

“ઓ ! આ શું ? આ ઘોંઘાટ શાનો ?” છાપરાંથી સહેજ છેટે કાંઈક ગડબડ સડબડ થવાનો અવાજ સંભળાતાં સાધુ બુમ પાડી ઉઠ્યો, તેના હાથમાંની છરી જમીનપર પડી ગઈ; અને તે શાહનુદાના દીલ ઉપર મેઢાંનું એક આમળું ઝોરાઢી ધુનતો ધુનતો ઉઠીને ઉભો થયો. વખત નેમ આવ્યો તેમ ગડબડ તો વધારે સંભળાવા લાગી, અને તે પછી તો જાણે મુક્કાખાણ થતી હોય અને તેમાં માર ખાનારાઓ મદદને માટે બુમો પાડતા હોય તેવો અવાજ તેને કાને પડ્યો. અને તે પછી તુરતજ માણસનાં દોડધામ કરતાં પગલાંના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. અંતે એક લઠપકડ સરખો માણસ ઝુપડાં આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેણે આરાળું ઉઘાડવા માટે આરાળાં ઉપર ઠોક માર્યા, અને “આરાળું ઉઘાડો, આરાળું ઉઘાડો, રે કોણુ છે” એવા ધાડા અવાજે હુકમ કર્યો. આ અવાજ શાહનુદાના કાને પડ્યો અને તેણે તુરત માથેસ હિન્ડતનો શબ્દ પીછાણ્યો, એટલે તેના હર્ષનો માર રહ્યો નહિ.

પોતાના હાથમાંથી અમુક તક જતી રહી તે માટે દાંત કચકચાવતો તે ધીમે પગળે તે દુબ સાધુ સુવાના ઝોરડામાંથી બહાર આવ્યો, અને ઝોરડાનું આરાળું અંધ કરી, ઝુપડાંના દરવાજા આગળ ગયો. શાહનુદા સમજતો હતો કે, છેલ્લી ધડીએ પરમેશ્વરે તેની પ્રાર્થના સાંભળી તેનો બચાવ કરવાને હિન્ડતને અહીં મોકલ્યો છે, અને તે કેવી રીતે તેનો છુટકારો કરે છે તેની ઈતિભરીથી રાહ જોતો શું વાતચીત થાય છે તે સાંભળવા લાગ્યો.

સાધુ દરવાજા આગળ આવી ઉભો રહેતાંજ, હિન્ડતે તેને નમન કર્યું, એટલે ઘોઘરા સાદે હિન્ડતે “ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? સાધુ આવા, મારો છોકરો ક્યાં છે ?” એમ પુછ્યું.

“ક્યો છોકરો, ભાઈ, છોકરો શું ને વાત શું ? સાધુએ વાત ઉઠાવા માંગી.

“ક્યો છોકરો ? મારા આગળ જરા પણ જીલું ચાલશે નહી હો, સાધુ બાવાજી હું તમારાથી કશાઈ બહી તેમ નથી. આ જગા આગળ મેં કેટલાક બદમાશોને પકડ્યા, જેઓ તે છોકરાને ચોરી ગયા છે, અને તે તેઓએ કચુલ વટીક કર્યું છે. તેઓ ખુલ્લું જણાવે છે કે તે છોકરો તેઓના હાથમાંથી પાછો છુટ્યો છે, અને તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તે તમારા ઝુપડાંમાં ભરાયો છે. તેના પગલાં કેઓએ મને આપાદ અને અચુક બતાવ્યાં છે, માટે મારી આંત્રી થઈ ચુકી છે કે તે

છોકરો આ હુપડામાં છે; ઝાઝાં ગલ્લાંતલ્લાં મારવાં નહિ; માટે જોરે એ લાંખી દાઢીવાળા સાધુડા, તેને જલદી અહીં રજુ કરી દે.” હેન્ડને દમમાં જ વાત કરી; અને તેના સાદે એટલો મોટો નિકળતો કે શાહજાદો તે પડ્યો પડ્યો હાથેર સાંભળતો હતો.

સાધુઆવાએ જોયું કે, અહીં લાંખી ટુંકી ચાલે તેમ નથી, એટલે કંઈક ફેરવી ટોલવાના રૂપમાં બોલ્યા—

“અહં, કદાચ તમે ખેલો એક ચીકરેહાલ છોકરો, જે અહીં આવજની રાતે પડી રહ્યો હતો તેને માટે કહેતા હશે. હા, હા, જો તેનેજ માટે તમે કહેતા હો તો ભલે, મેં તેને એક સંદેસો આપીને મોકલ્યો છે તે થોડા વખતમાં અહીં પાછો ફરશે ખરો.”

“ક્યારે આવશે, ક્યારે ? તે મને કહે, બોલ, બોલ, જલદી. વખત ના ગુમાવ; નહિ તો મને કહે હું તેની પાછળ દોડું ને પકડી કાઢું; તે ક્યારે પાછો આવશે ?” હેન્ડને અધીરાઈથી પુછ્યું.

“તારે તરફી લેવાની જરૂર નથી, તે હમણાં હાથ પાછો ફરશે.” સાધુએ ઉતર આપ્યું.

ઠીક ત્યારે, ચાલો હું અહીંજ તેની રાહ જોતો બેસું છું, પણ સખૂર સખૂર, સાધુઆવા, તમે કહો છો કે સંદેસો આપીને તમે તેને મોકલ્યો છે, પણ એ તમારું બોલવું હું માનતો નથી, તે કદી પણ તમારું કામ કરે તેવો નથી; તે એવો છે કે તારી આ સંદેહ દાહાડી પણ ખેંચી કાઢે અને તું તેને આવું કામ સોંપી શકે નહિ. તું જુહું બોલે છે, બેવકુફ ગમાર, સાધુડા, મને તારા બોલવા ઉપર જરાએ વિશ્વાસ નથી, તે તારો થું પણ ખીન્ન કોઈ માયના પુતનો પણ સંદેશો લઈ જાય નહિ.” હેન્ડને તોરમાંજ વાત કરવા માંડી.

“હા, તે કોઈ સાધારણ માણસનું કામ નહિ કરે, પણ મારા સરખા પવિત્ર પુરુષનું પણ કામ નહિ કરે; કે?” સાધુજી હેન્ડને લગાર આંત કરતા બોલ્યા.

“અહં, ત્યારે તું કોણ છે, બોદાનાં નામથી મને જણાવ કે તું કોણ છે?” હેન્ડને ઈતિભરી ખતાવી.

“તે એક છુપી વાત છે, માટે તે કોઈ દેતો ના, હું તો એક દૂત છું.” સાધુઆવાએ ઉતર આપ્યું અને તે સાંભળતાંજ હેન્ડને પેટ પકડીને હસી પડ્યો અને પછી અરધી ગલીરાઈથી અને અરધી મજાકમાં બોલ્યો—

“અહા ! ત્યારે હવે હું સમજ્યો; કોઈપણ સાધારણ માણસનું તે કામ કરે નહિ એ તો મારી ખાતરી છે, પણ હા, મહાદૂતતા હુકમે!

તો એકવાર રાજાએ પણ માથે ચઢાવવા બોધ્યે છે; પણ સમુદ્ર એ અવાજ શેનો સંભળાય છે?”

આ પાંતચીત ચાલતી હતી તે વેળા શાહજહાં આપડો પાસેના ઝોરડામાં ભય અને છુટકારાની આશા વચ્ચે ધ્રુજતો આમતેમ તરફડીયાં મારતો હતો અને હિન્ડનને સંભળાય એવા હેતુથી, ગળામાંથી નેટલાં બળથી કઢાય એટલાં બળથી ગળુગળુતો શબ્દ કાઢ્યો જતો હતો, પણ કમનસીબે તે હિન્ડનને કાને પડતો નહિ પણ છેલ્લાં બચારે તેણે તે ગળુગળુટ સાંભળીને તે શેનો અવાજ છે એમ સાધુને સવાલ કીધો ત્યારે તેને લાગ્યું કે મારો ગળુગળુટ કાંઈક તેના કાને પડ્યો છે.

સાધુઆવા ગભરાયા, અને હિન્ડનને ઉડાવાની મતલબથી બોલ્યા-  
“અવાજ, નહિરે ભાંધ, અવાજ શાનો, ખાલી પવનનો સપાટોજ, ખીજી કાંઈ નહિ.”

“કદાચ હોય પણ, પણ સમુદ્ર વળી પાછો તે મારે કાને પડ્યો. નહિ નહિ આવાજ એ પવન નથી, એ કાંઈક અવાજ છે, ચાલો ચાલો અંદર ચાલો, આપણે તપાસીએ,” હિન્ડને સાધુનો હાથ પકડી તેને અંદર ઘસડવા માંડ્યો.

હવેજ શાહજહાંની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો, તેણે જોયું કે હવે મારો છુટકારો થવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. છુટવાની આશામાં તે આશામાં તેણે જે અવાજ કાઢવા ચાલુ રાખ્યા હતાં તેથી તેનાં ફેફસાં પણ થાકી ગયાં હતાં, છતાં તેણે એકવાર ફરીથી આશા ભરેલે અહેરે ખૂબ જોરમાં ગળુગળુટ કીધો પણ સીવી લીધેલાં જડખાં અને વળી ઉપર પડેલાં મેઢાંનાં ચામડાથી તેનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. સાધુઆવા, હિન્ડનને ગમે તેમ ઠગીને ઝુપડાંમાંથી બહાર લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલે ઠગાઇથી તેની નજર ઝુપડાંમાંથી કાઢવાને તે બોલ્યો,

“અહા! મને પણ હવે કાંઈ અવાજ સંભળાય છે, પણ સાંભળ સાંભળ, તે પેલી સામેની ઝાડીમાંથી આવતો લાગે છે, ચાલ મારી સાથે, હું તને તે જગા બતાવું,” એમ જણાવી તે હિન્ડનને ઝુપડાંમાંથી બહાર લઇ ગયો, જે જાણીને શાહજહાં પાછો નિરાશ થઇ ધ્રુજવા પડ્યો.

થોડીકવારે બંને પાછા આવ્યા, અને તેમના પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારેજ તેને લગારેક ધીરજ આવી. અને આ વેળાં તો તેને ખડીઓના ખખડાટની સરખો અવાજ સંભળાયો. તે પછી હિન્ડન સાધુને કહેલા લાગ્યો-

“એ સાધુડા, હું અહીં ઝાઝો વખત થોભી રહીશ નહિ, મને લાગે છે કે તે આપડો આ ગીચ જંગલમાં ક્યે ભુલો પડ્યો હશે; પણ મને ખતાવો તો ખરા, સાધુઆવા કે તે અહીંથી ગયો તે કયી દિશા તરફ ગયો ચાલો જલદી જલદી કરો.”

“અ-હ-હ-હ-રે-એમ-હ-તે-કે-હા-એમ ટપટપ કરી સાધુ હેન્ડને બહાર લઇ આવ્યો. હેન્ડને આ વેળા તેના ઉપર કાંઈક વિશ્વાસ ખેસી ગયો. જણાયો, અને તે તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, અને પોતે સ્વારીને માટે એક ગધેડો અને એક અચ્ચર સાથે લાગ્યો હતો તેમાંનું એક તેને ગમે તે પોતાની સ્વારીને માટે લેવાને તેણે સાધુને આગ્રહ કર્યો.

સાધુઆવા સાધુપણું ખતાવવાને ખાતર, ગધેડો કે અચ્ચર ઉપર સ્વાર થાય નહિ. “નહિ ભાઈ તારા અચર ઉપર તુંજ ખેસ અને ગધેડાને પાછળ ચલાવ, મારે એમાંનું કશું જોઈતું નથી, હું તો પગે ચાલતો તારી સાથે આવીશ.”

આ પ્રમાણે “કેડે છોકરું અને ગામમાં શોધ્યું,” તેમ શાહજહાં આપડો જકડાઈને નછકમાં પડેલો હતો તેને હાં અફસોસ કરતો સુકીને લુચો સાધુડો હેન્ડને બહાર જંગલ તરફ તેને શોધવા લઈ આવ્યો, શાહજહાં છૂંકારાની સાથે આશા છોડી બેઠો, અને જે ઉમંગ હેન્ડનેતા આવ્યાથી તેને થયો હતો તે નીરાશામાં બદલાઈ ગયો, અને ઓધાર આંસુએ પાછો રડતો પડ્યો. ઘણાજ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે એટલાં તો તરફડીયાં માર્યા કે તેની ઉલ્લપાહલમાં તેનાં ડીલ ઉપરનું મેઢાનું સામઠું નિકળી ગયું. ખીજાજ પગે ઝુપડાંને દસ્તાને ઉધડ્યો તે જ્યાં પડેલો હતો તેની પડોસમાંજ અથવા કહો કે તેનાં ગલાંની આગળજ તેજસ્વી છરી પડેલી હતી. તે હજી શાહજહાં ટગર ટગર જોઈ રહી પોતાનાં નછક આવેલાં મોતનો વિચાર કરતો હતો તેટલામાં જોત કેન્દી અને છુગો તો તેની સામા આવી ઉભા રહ્યા.

જે પોતાથી બોલી શકાતું હોત તો પોતાના આ દુશ્મનો સરખા બદમાસોને પણ એકવાર આવકારજ આપત, પણ તેમ બની શક્યું નહિ. કેન્દી અને છુગોએ ઝટપટ બંધ તોડી નાખી તેને છુટો કર્યો અને કશી પણ વાત કરવાની કે એકબીજા વચ્ચે ખુલાસો કરવા જોઈતી પણ તક લીધા વગરજ તેઓ તેને જંગલમાં લઈને નાકા.

## પ્રકરણ ૨૨ મું.

### ફગાનો ભોગ.

એકવાર ફરીથી આપડો શાહજહાં, ભામટાઓએ આપેલી ઉપમા પ્રમાણે “રાજા ડુ ડુ ધિ ફેર્ટ” બદમાસો અને લુટારાઓના હાથમાં સપડાયો. તેમની જોડે આખું મંડળ હતું. તેમાંના કેટલાકો જ્યારે તે આપડાના ચાલા એટલા પાડી તેને પૂજવતા હતા ત્યારે કેટલાકો તેના નસીબ અને ઊમદા ખવાસની સ્તુતિ



તો એકવાર રાજ્યએ પણ માથે ચઢાવ્યા નેધરે છે; પણ સમુર એ અવાજ શેનો સંભળાય છે?”

આ વાતચીત ચાલતી હતી તે વેળા શાહજહાં આપડો પાસેના ઝોરડામાં ભય અને છુટકારાની આશા વચ્ચે ધ્રુજતો આમતેમ તરફડીયાં મારતો હતો અને હિન્ડને સંભળાય એવા હેતુથી, ગળામાંથી નેટલાં બળથી ફઠાય એટલાં બળથી ગળુગળુતો શબ્દ કાઢ્યો હતો, પણ કમનસીબે તે હિન્ડને કાને પડતો નહિ પણ છેલ્લાં બ્યારે તેણે તે ગળુગળુટ સાંભળીને તે શેનો અવાજ છે એમ સાધુને સવાલ કીધો ત્યારે તેને લાગ્યું કે મારો ગળુગળુટ કાંઈક તેના કાને પડ્યો છે.

સાધુઆવા ગભરાયા, અને હિન્ડને ઉડાવાની મંતલબથી બોલ્યા-“અવાજ, નહિરે ભાઈ, અવાજ શાનો, આલી પવનનો સપાટોજ, બીજું કાંઈ નહિ.”

“કદાચ હોય પણ, પણ સમુર વળી પાછો તે મારે કાને પડ્યો. નહિ નહિ આવાજ એ પવન મંથી, એ કાંઈક અવાજ છે, ચાલો ચાલો અંદર ચાલો, આપણે તપાસીએ,” હિન્ડને સાધુનો હાથ પકડી તેને અંદર ઘસડવા માંડ્યો. હવેજ શાહજહાંની ખુશાલીનો ચાર ન રહ્યો, તેણે નેથું કે હવે મારો છુટકારો થવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. છુટવાની આશામાં ને આશામાં તેણે જે અવાજ કાઢવા ચાલુ રાખ્યો હતો તેથી તેના ફેફસાં પણ થાંકી ગયાં હતાં, છતાં તેણે એકવાર ફરીથી આશા ભરેલે ચહેરે ખૂબ જોરમાં ગળુગળુટ કીધો પણ સીવી લીધેલાં જડાં અને વળી ઉપર પડેલાં મેઢાંનાં ચામડાથી તેનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. સાધુઆવા, હિન્ડને ગમે તેમ ઠગીને ઝુપડાંમાંથી બહાર લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલે ઠગાઈથી તેની નજર ઝુપડાંમાંથી કાઢવાને તે બોલ્યો,

“અહા! મને પણ હવે કાંઈ અવાજ સંભળાય છે, પણ સાંભળ સાંભળ, તે પેલી સામેની ઝાડીમાંથી આવતો લાગે છે, ચાલ મારી સાથે, હું તને તે જગા બતાવું,” એમ જણાવી તે હિન્ડને ઝુપડાંમાંથી બહાર લઈ ગયો, જે જાણીને શાહજહાં પાછો નિરાશ થઈ ધ્રુજવા પડ્યો.

થોડીકવારે અને પાછા આવ્યા, અને તેમના પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારેજ તેને લગારેક ધીરજ આવી. અને આ વેળા તો તેને ખીડીઓના અખડાટના સરખા અવાજ સંભળાયો; તે પ્રકી હિન્ડને સાધુને કહેવા લાગ્યો-“એ સાધુડા, હું અહીં ઝાઝો વખત થોભી રહીશ નહિ, મને લાગે છે કે તે આપડો આ ગીચ જંગલમાં ક્યે ભુલો પડ્યો હશે; પણ અને બતાવો તો મારા, સાધુઆવા કે તે અહીંથી ગયો તે કયી દિશા તરફ ગયો ચાલો જલદી જલદી કરો.”

“અ-૮-૮-૮-૨-એમ-હં-તે-કે-હા-એમ-૮૫૮૫-કરી-સાધુ હિન્ડનને  
બહાર લઇ આવ્યો. હિન્ડનને આ વેળા તેના ઉપર કાંઈક વિશ્વાસ બેસી  
ગયલો નજણ્યો, અને તે તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, અને પોતે સ્વારીને  
માટે એક ગધેડો અને એક અચ્ચર સાથે લાવ્યો હતો તેમાનું એક તેને  
ગમે તે પોતાની સ્વારીને માટે લેવાને તેણે સાધુને આગ્રહ કર્યો.”

સાધુઆવા સાધુપણું બતાવવાને ખાતર, ગધેડો કે અચ્ચર ઉપર  
સ્વાર થાય નહિ. “નહિ ભાઈ તારા અચર ઉપર તુંજ બેસ અને  
ગધેડાને પાછળ ચલાવ, મારે એમાંનું કશું બોધતું નથી, હું તો પગે  
ચાલતો તારી સાથે આવીશ.”

આ પ્રમાણે “કેડે છોકરું અને ગામમાં શોધ્યું,” તેમ શાહનદો  
બાપડો નજકડાઈને નજીકમાં પડેલો હતો તેને આ અફસોસ કરતો મુકીને  
લુચ્ચો સાધુકે હિન્ડનને બાહાર નંગલ તરફ તેને શોધવા લઈ આવ્યો.  
શાહનદો છૂટકારાની સાથે આશા છોડી બેઠો, અને જે ઉમંગ હિન્ડનના  
આવ્યાથી તેને થયો હતો તે નીરાશામાં બદલાઈ ગયો, અને ધ્રોવાર  
આંસુએ પાછો રડતો પડ્યો. ધણાજ ગુસ્સામાં તે ગુસ્સામાં તેણે એટલાં  
તો તરફડીયાં માર્યા કે તેની ઉલ્લપાહલમાં તેનાં ડીલ ઉપરનું મેંદાનું  
ચામડું નિકળી ગયું. ખીજા પગે ઝુપડાંનો ફરવાને ઉધડ્યો તે જ્યાં  
પડેલો હતો તેની પડોસમાંજ અર્થવા કહે કે તેનાં ગલાંની આગળજ  
તેજસ્વી છરી પડેલી હતી. તે હજી શાહનદો ટગર ટગર બોધ રહી  
પોતાનાં નજીક આવેલાં મોતનો વિચાર કરતો હતો તેટલામાં જોત કેન્દી  
અને હુગો તો તેની સામા આવી ઉભા રહ્યા.

જો પોતાથી બોલી શકાતું હોત તો પોતાના આ દુશ્મનો સરખા  
બદમાસોને પણ એકવાર આવકારજ આવત, પણ તેમ બની શક્યું નહિ.  
કેન્દી અને હુગોએ ઝટપટ બંધ તોડી નાખી તેને છુટો કર્યો અને કશી  
પણ વાત કરવાની કે એકબીજા વચ્ચે ખુલાસો કરવા નેટલી પણ તક  
લીધા વગરજ તેઓ તેને નંગલમાં લઈને નાઠા.

### પ્રકરણ ૨૨ મું.

#### કગાનો લોગ.

એકવાર ફરીથી બાપડો શાહનદો, લામટાઓએ આપેલી ઉપમા પ્રમાણે  
“રાજા ધુ ધુ ધિ ફરફ” બદમાસો અને લુટારાઓના હાથમાં સપડાયો. તેમ  
જોડે આખું મંડળ હતું તેમાંના કેટલાકે જ્યારે તે બાપડાના ચાલા એકા  
તેને પગવતા હતા ત્યારે કેટલાકે તેના નસીબ અને બિમલ અવાસની

તે માનવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે લાંથી ખુશાલી ભરેલે ચહેરે તે ચાલવા લાગ્યો, અને જાણણીમાં નજ પોતાના વડાને શું રીપોર્ટ આપવો તેનાં પ્રાર્થનાં રસ્તે ચાલતાં તેણે ગોઠવી રાખ્યાં.

શાહનદાએ તે સ્ત્રીના હાથમાંથી છૂટવાનાં ગમે તેટલાં ફાંફાં માર્યાં પણ તેનું કશું વળ્યું નહિ. શુસ્સામાં ને શુસ્સામાં તે તે સ્ત્રીને આંચકા મારી બોલતો કે,—

“એવકુદ્દ ઓરત ! છોડે, મને છોડે ! આ તારો નિર્ભય સામાન મેં ઓચ્છો નથી, તે તો કાંઈ ખીજેજ હતો, તે ખીજો વગર મને કઈ પકડી રાખ્યો છે ?”

લોકોનું ટોળું તો આપડા શાહનદાની આસપાસ ફરી વળ્યું. તેઓ જે ગમે તેમ મમ્મા વચ્ચાથી વિધાવવા લાગ્યું. એક લકપક સરખો લુહાર તેની નજદીકમાં આવ્યો, અને ‘અચ્ચાંજી, તને સારો પાક શીખાંડું છું’ એમ બોલી લોખંડનો એક મોટો સળિયા તેના માથો ઉપર ઉગાડ્યો, પણ તેટલામાં તો લોકોનાં મોઢાં ટોળાંમાંથી ખૂબ જોર સાથે દોડીને આવેલા એક માણસે તરવાર ફાટી લાં ફેરવવા મંડી, જેનો ફટકો પેલાં લુહારના હાથ ઉપર પડતાંજ તેણે પોતાના હાથમાંનો સળિયો નાંખી દીધો. આ ઓચિંતો અનાવ જોતાંજ લોકો જે શાહનદા ઉપર તુટી પડ્યાં હતાં તે ઝટપટ નાસી ગયાં. તેમ તેમ તે નવા આવેલા માણસે તરવાર આમતેમ ફેરવી સર્વને કિલ્લું કે, “રે એવકુદ્દના ગમારો ! આ છોકરાએ જે કાંઈ ગુન્હાં કર્યો હશે તો કાયદો પોતાનું કામ કરશે, એનાં ન્યાય કરવાનું કામ તમારું નથી; માટે એ બાધ ! તું પણ એને છોડી દે.”

લુહાર તો બાપડો આ નવા આવેલા માણસને ટગર ટગર જોઈને રહ્યો અને પોતાના હાથ ઉપર પડેલા ફટકોનો જે અમચ્ચમાટ થતો હતો તે પર હાથ ફેરવવા મંડી પડ્યો. પેલી બાઈએ પણ શાહનદાને છોડી દીધો, અને લોકો જે મારો, ઠોકો, ધકેલો, વગેરેનાં ગાંડાધેલા પોકાર કરતા હતા તે આ આશ્ચર્યકારક મામલો જોઈને ચૂપ અને ડંગ થઈ ગયા.

પોતાનો આ છુટકો કરનાર તો હાથમાં રાખેજ નહિ રહ્યો; અને મોઢાં ઉપર શુરૂની નિકળેલા રતાશ અને ચકળવિકળ આંખોથી તેનાં તરફ જોઈ બોલ્યો—

“ધારા સર માધલસ હેંડન, તું જોઈ લગાર મોઢો પડ્યો છે, પણ બહુ વખતસર આવી લાગ્યો છે. આ કંગાળ લોકોને તું હમથી મારે ખાતર મારી કાઢ.”

મકરણ રક મુ.

શાહબદો એક કેદી તરીકે.

હિન્ડને હસ્યું આવ્યું, પણ તેને અટકાવી તે, રાજના કાન ઉપર પડી બોલ્યો—“સારા શાહબદો, જે બોલે તે સંભાળીને ધીમે ધીમે બોલ, નહિ તો કાંઈ આવડું અવધું વેતરાવાથી નિવની સાડા તરે. થઈ જશે. તું આરા ઉપર વિશ્વાસ રાખ, સધળાં સારાં માનું થશે,” તે પછી તે માતિના મન સાથે શાહબદોની સ્મરણ શિકિતની સ્તુતિ કરવાં લાગ્યો; અહા ! એણે મને “સર નાઇટના” એતાળ આપ્યો હતો તે તો હું પુલીના ગયો મારો એતાળ ગમે તેવો આવી અને મૂર્ખાઈ ભરેલો છે અરો, પણ એશક તે ધણીક રીતે મને ધરતો લાગે છે; કારણ કે કલ્પિત શાહબદોના સ્મરણ અને છાયાના રાજદંડ ધરાવનારા નાઇટ તરીકે રહેવું બહુ રૂઢ છે અને તે કરતાં તેના અપરાં રાજ્યમાં અર્જની પડી ધરાવવી નામુનાસેળ છે.

હિન્ડને અને શાહબદો આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતચીત કરતા હતા તેટલામાં “જગા કરો, પોલીસ કાન્સટેબલની જગા કરો” એવો પોકાર લાં ભેગા થયલા લોકોમાં થઈ રહ્યો. ટોલાંમાંથી ઉપડક ઉપડક કરતો એક પોલીસ કાન્સટેબલ લાં આવી ઉભો રહ્યો અને તે રાજનાં ખખાં ઉપર હાથ મુકી તેને પકડવા જતો હતો તેને તેમ કરતો અટકાવી હિન્ડને કહ્યું કે, “બહા મિત્ર સખૂર ! તારો હાથ પાછો ખેંચ, એ તારી સાથે તું જ્યાં લઈ જશે લાં કરી પણ આનાકાની વગર આવશે, હું તે માટે જોખમદાર છું; લઈ આવ અને તારી પૂઠે આવીએ છીયે.”

પોલીસ કાન્સટેબલની જોડે સધળું ઝુંડ આવ્યું. પેલી સ્ત્રી, તેનું બોચકું, તેની જોડે હિન્ડને, શાહબદો એ સર્વનું સરઘસ આવ્યું; તેની પાછળ લોકોનું મોટું ટોળું પણ હાજર હતું. શાહબદો તો આ નધારેલાં વિઘ્નથી ખૂબ ઉશકેરાઈને યુમરાન કરવા જતો હતો પણ હિન્ડને તેને સમજાવી શાંત પાડ્યો અને નરમ શબ્દોમાં તેના કાનમાં કહ્યું કે—

“શાહબદો સાહેબ, તમે પોતેજ તમારા પોતાના કાયદા ઉપર વિચાર કરોની, ? અને પછી મને કહો કે, તમે આગેવાન થઈને તે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરો અને ખીજાઓ પાસે તે પળાવો તે તમને સાફ લાગે છે કે ? જે વિચાર કરશો તો તમને લાગશે કે હાલના અંતર્વિમાં એવા એક કાયદાનું ઉલ્લંઘન થયું છે. રાજ બ્યારે પોતાની ગાદી ઉપર પાછો આવશે ત્યારે તેને વિચાર કરવાનું કારણ મળશે કે પોતે પણ બ્યારે એક ખાનગી આસામીનાં ઈર્ગમાં હતા ત્યારે તે રાજના કાયદાને નમ્યો હતો.”

“ બેશક ! તારૂં બોલવું વાજખી છે, સર માઈલ્સ ! વધુ બોલ ના, હું બિલકુલ સમજી ગયો; હવે તું પણ જોશે કે, ઈંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર ખીરા-જલો કોઈ પણ રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર જે કાયદાનો અમલ ચલાવે છે તેજ કાયદાનો અમલ તે રાજા પોતે પણ એક પ્રજાની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે પોતાના ઉપર ચલાવવાને તત્પરજ રહેવો જોઈએ.”

આ વાતચીત થયા પછી, સઘળાઓને ડોઈમાં ઉભા કરવામાં આવ્યા. ફરિયાદી સ્ત્રીને જુઝાની માટે હાથી કરતાં તેણે પ્રતિજ્ઞા ઉપર જણાવ્યું કે, સામે ઉભેલો નાનો બંધવોજ મારી મતા ચોરનાર છે. એવી વિશ્વની હકીકત રજુ કરનાર ત્યાં કોઈ હાજર નહતું એટલે શાહજાદા ઉપર ચોરીનો અપરાધ પુરવાર થયો. બોયકામાં શું હતું તે કોઈ હજુર બોલી જોવામાં આવ્યું, તો તેમાંથી નાહતું સરખું હુકરનું બચ્ચું, કપડામાં લપેટેલું નિકળી આવ્યું. ન્યાયાધીશ તો આ સઘળું જોઈને આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો; પણ હિન્ડનનો ચહેરો શીકાસ મારી ગયો. અને વિનક્ષીના ચમકારાની પેટે તેના આંગમાં સલવલાટ થઈ રહ્યો. પણ શાહજાદો તો પોતાના નિર્દોષપણાને લીધે તદ્દન નિરપ્રહતાથી ઉભો હતો, ન્યાયાધીશ વિચારમાં પડ્યો, અને તે પછી ફરિયાદી સ્ત્રીને કટલાક સવાલો પુછ્યા માંડ્યા—

“ આ તારી મતાની કિમત શી છે આઈ ? ફરિયાદી સ્ત્રીએ નમન કરીને જવાબ આપ્યો, “ એની કીમત તો શીલીંગ અને ૮ પેન્સની છે, નામવર હું એમાં એક પેની સરખી કંમી કરવા માંગતી નથી, કારણ એ કિમત મેં પ્રમાણિકપણે જણાવી છે.”

ન્યાયાધીશ, ડોઈમાં લેગાં થયલાં ટોળા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો અને તે પછી કન્સ્ટેબલને પોતાની પાસે બોલાવી તેને હુકમ કીધો કે, ડોઈમાંથી લોકોને બાહાર કાઢી, ડોઈના દરવાજા બંધ કર.

પોલીસે, ન્યાયાધીશનો હુકમ તુરત અમલમાં મુક્યો. ડોઈમાં માત્ર એ અમલદારો, આરોપી, ફરિયાદી અને માઈલ્સ હિન્ડન સિવાય બીજા કોઈ ન હતું. હિન્ડનનો ચહેરો બહુ શીકાસ મારી ગયો હતો અને તેને બહુ ચિંતા થતી હતી. તેનાં કપાળ ઉપર ઈંડા પરસેવાનાં ટીપાં આઝ્યાં;

છે, એનાં ચહેરા ઉપર મકારા લક્ષણનું સહેજ પણ ચિન્હ નથી, પણ  
 ભુખ કશું જોતી નથી. માટેજ આ ભલી બાઈ હું તુને સમજાવવા  
 માંડું છું તે એકે બ્યારે એકામાણસ પગાપેની ફરતાં વધુ કિમતનો  
 માલ ચોરે છેતો તેને ફાંસીની સજા કરવામાં આવે છે.”

આપડો શાહજહાન ન્યાયાધીસે સમજાવેલા કાયદાનો અર્થ સાંભળીને  
 સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે અભિપ્રાયથી ડોળા ફાડીને જોવા લાગ્યો; અને  
 કાંકડાઓ લવાઈ જતો હતો. પણ તેણે આ પ્રસંગે સુમકીદી પિંકડવાનું કોય  
 ધાર્યું. પણ પેલી ફરિયાદી સ્ત્રી તો છલાંગ મારીને બલબાત ચહેરે  
 બોલી ઉઠી કે—

“આહા! મારાં તસીખ! મેં આ શું વેતરી નાખ્યું; પ્રભૂ કૃપા કરો!  
 દુનિયાને ખાતર પણ હું આ આપડા ગરીબ છોકરાને ફાંસીની સજા થવા  
 દેખશે નહિ; આહા! પરમેશ્વર, આવી હલ્લા મારે હાથે થવા દેખશે નહિ,  
 પણ હવે હું કંઈ શું?”

ન્યાયાધીસ પોતાનો દમામ રાખી બોલ્યો—“એ શક તારાં ફુકરની  
 કિમત ફરીથી આંકી શકાશે, કારણ કે તેની નોંધ લેવાઈ નથી.”  
 “લારે તો ઇશ્વરનાં નામથી, મારાં ફુકરની કિમત માત્ર આઠજ  
 પેન્સ ગણો, સાહેબ, ખસ;” ફરિયાદી બાઈ બોલી ઉઠી.

આ બાઈએ હેન્ડનનાં મોઢ ઉપરથી ખુશાલી તો ઉડી જાય હતી અને  
 તે આ ખટખટનાં આખર પરિણામની, ચિંતાથી રાહ જોતો હતો. તે  
 પોતાની તરવાલ તથા હથિયાર શાહજહાન પગ આગળ દેખી દેખને બહુ  
 ચિંતાતુર હતો. ફરિયાદી સ્ત્રી તો સર્વને સલામ કરીને કાર્ટમાંથી  
 ઉતાવળે પગે પોતાનું ફુકર લેઈને ચાલવા માંડી. કાન્સ્ટેબલ તેણીની પુકે  
 લાગ્યો. ન્યાયાધીસે, ન્યાયની નોંધ લખવા માંડી. ફરિયાદી સ્ત્રીની પુકે  
 કાન્સ્ટેબલ શા કારણે ગયો તે જાણવાની હેન્ડનને જિજ્ઞાસા થઈ એટલે  
 તે ધીમેસથી બારી આગળ ગયો અને જંને વચે થતી વાતચીત સાંભળી.

કાન્સ્ટેબલે, બાઈને પકડી, “એ બાઈ, બાઈ! આ બચું મને  
 આપ, હું તને એની કિમતની આઠ પેન્સ આપીશ, લે આ આઠ પેન્સ  
 ને બચું મને આપ.”

“આઠ પેન્સ, ખસ, નહિ નહિ, છેક એટલી નિર્જીવ કિમતે એ નહિ  
 આપું;” બાઈ બોલી, “એની મને ૩ શીલીંગ ને ૮ પેન્સ પડી છે. તારી  
 આઠ પેન્સના તો એને માટે ખવાડવાના દાણા જોઈયે છે.”

“પણ બાઈ! તે પોતે એની કિમત આઠ પેન્સની ઠરાવી છે; નહિ  
 તો ચાલ, ન્યાયાધીસ પાસે હું તને લઈ જઈ, અને પછી પેલા છોક-  
 રાને પણ ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવશે,” કાન્સ્ટેબલે બોલી દમ પાડ્યો.

“લે લાઇ, લે ! હવે વધારે બકબક ત્રા કરે લાવ આઠ પેન્સ તો આઠ પેન્સ લાવ” ફરિયાદી બાઇએ ડરી જઈને ઉતર આવ્યું.

પોતાનાં ત્રણ શીલીંગ આઠ પેન્સનાં બચાંની માત્ર આઠ પેન્સ ઉપજી તે માટે તે આપડી રડતી કકળતી ચાલી ગઈ. હેન્ડન પણ આ સંઘર્ષ સાંભળી લઈ બારી પાસથી ડોઈ આસન પાસે ગયો, તેમજ કાનસ્ટેબલ પોતાનું ઇનામ છુપાવતો છુપાવતો ડોઈમાં દાખલ થયો. ન્યાયાધીશે પોતાનો ચુકાદો લખી કાઢ્યો અને શાહજાદાને લગાર શાણુપતનો બોધ આપ્યો; તે પછી તેને કોમન જેલમાં થોડોક વખત પરી હજ રાખવાની અને તે પછી જાહેરમાં થોડાક ફટકા બાંધી મારવાની સજા કરી. ભયભીત થયેલો શાહજાદો યુમ પાડી ન્યાયાધીસને ગદન મારવાનો હુકમ કરવા જતો હતો, પણ તેટલામાં હેન્ડન તરફથી ઇસારત થતાં, મુંગો ઉભો રહ્યો. હેન્ડન તેને હાથ પકડી લઈ આવ્યો. ન્યાયાધીસને નમન કીધું અને બંને જણ કાનસ્ટેબલની સાથે તુરંગ ભણી આવ્યા. ડોઈમાંથી નિકળીને શહેરમાં આવ્યા નહિ તેટલાંમાં જુસ્સાથી બળી મરતા શાહજાદાએ હેન્ડનના હાથમાંથી પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો અને મારવાનો ઇસારો કર્યો.

“બેવકુફ ! શું તું એમ વધારે છે કે, હું તારા સવાલોને તો ઇન્કાર દાખલ થઈશ ખરો ?”

હેન્ડન તેની આગળ ગુંડણે ખેડ્યો અને માથો, “એની કહિસ હેન્ડન તું મારો ઉપર વિશ્વાસ નહિ. મુકશે એક પેની સરખાવવા તથા બોલી બકીને આપણા બગડેલા કેસને વધારે બુકપણે જણાવી દેલો હતો. હશે તે બનશે ; માટે તું ઉતાવળ નહિ કર ; જો તારા ટગર ટગર નોરો પોતાને બનવાનું હતું તે બની ગયું છે અને હવે ખુશી થવાનો વખત નથી. (૧૧)

## પ્રકરણ ૨૪ મું.

છૂટકો.

શિયાળાનો દુકો દિવસ પુરો થઈ સૂર્ય નારાયણ ક્ષિતિજમાં છુપાવવાની દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. કામધંધાનો વખત પુરો થવા આવ્યાંથી મહોલ્લાઓમાં લોકોની દોડધામ અને આવજા નરમ પડી ગઈ હતી. રસ્તાઓમાં લોકોની ઝાઝી વસ્તી દેખાતી ન હતી. જરૂરનાં કામ વાળા અને કેટલાક છુઆં ખુશાલો શીવાય ખીજા કોઈની જ આવ



જરે પડતી નહતી. અંધારાની અગવડોમાંથી પસાર થઈ જવાને અને  
સત પડતાં નિકળતી કકડતી થંડીમાંથી બચવાને, જેઓ રસ્તોમાં દોડ-  
ધામ કરતા હતા તેઓની આંધમાં ફેર જણાતો હતો. સર્વ કોઈ બંધ  
પોતાનું કામકાજ જેમ બને તેમ જલદીથી આટોપી દેખે પોતપોતાના  
ઘરોમાં. દાખલ થઈ જવાની ઉતાવળ કરતા હતા. ડાકી કે જમણી  
બાબુએ શું છે અને શું નહિ તે જોવાનીએ દરકાર તેઓ તરફથી કર-  
વામાં આવતી ન હતી. મહોલ્લામાંથી પસાર થતાં શાહનંદન તુરંગમાં  
જતાં સંસ્કૃત ઉપર પણ તેમનું ધ્યાન ખેંચાતું ન હોતું, અથવા કોઈનું  
ધ્યાન ખેંચાતું તો વધારે પુછપરછની કે બાળવાની દરકાર રાખ્યા વગર  
તેઓ રસ્તેથી પસાર થઈ જતા હતા. શાહનંદો આવા દેખાવથી બહુ  
આશ્ચર્ય પામ્યો. ઈંગ્લંડની ગાદીના સ્વામીને તુરંગમાં લઈ જવામાં આવે  
તે બિનાય તરફ પણ શું પ્રજ્વળતી અભયથી નહિ ખેંચાય એમ વિચારીને  
શાહનંદો મનમાં ખિન્ન થયો ; અને તેમ થવાનું ખરું કારણ સમજી  
પકથો નહિ. સાક્ષતાં સાક્ષતાં કાનસ્ટેબલ એક ઉજડ સરખા મોટા  
ગોગાનમાં તેમને લઈ આવ્યો. તે ગોગાનમાંથી સૌ પસાર થવા લાગ્યા.  
ગોગાનની વચોવચ આવતાં હેન્ડને તેના ખભા ઉપર હાથ નાંખ્યો અને  
પીમા અધાજ તેને કહેવા લાગ્યો કે,

“એક પળ, માંડે સાંભળી લે, મેહરબાત પોલીસ દાદ સાહેબ !  
બહી ખીન્ન કોઈ જુણાતું નથી કે તે આપણી વાત સાંભળશે, અને હું  
જાઉં કહેલાએ માંગતો નથી.”  
“નહિ, નહિ, હું કશું સાંભળતો નથી, મને કાયદાની મનાઈ છે ;  
મટિ મને મારાં કામમાં હરકત કરીશ નહિ, એક તો રાત પડવા આવી  
કે.” કાનસ્ટેબલે ઉતર આપ્યું.

પીશીકર નહિ, કાનસ્ટેબલ દાદ થોભો ! જેમાં તમારોજ લાલ છે,  
માંડે કહેવાનું એટલુંજ છે કે, તું એક ધડીલર તારી પીઠ ફેરવીને જાણે  
ઈંજોતો નહોત્ય તેમ ઉભો રહે અને આ ગરીબ છોકરાને નાશી જવા  
દે.” હેન્ડને માંગણી કીધી.  
“હોં હોં ! લુચ્ચા, કમખખ ! એ શું બકેજ ? સખૂર, હું તને હમ-  
યાન એનો સ્વાદ ચખાડું છું. ઉભો રહે.” કાનસ્ટેબલે દમ ભરાવ્યો.

“એ ભલા માણસ, જરા ધીરો તો થશે,” હેન્ડને તેને સમજાવ-  
વામાં રૂપમાં બોલ્યો, “ભલા માણસ એટલો બધો આકળો પડીને એવી  
ધાડ મારે છે કે તું જાણતો નથી કે, પેલું ડુકરનું ખરું તું આઠ પેન્સ  
પીને પેલી બાઈ પાસે પડાવી લાવ્યો છે. એ વાત જાહેરમાં આવી  
તારી ગરદન નહિ જશે કે.”

તો પોતાનાં પ્રાપ્તોં ધડોં આ પ્રમાણે પુટી નવાની : અણી ઉપર છે, એમ ન્યારે કાનસ્ટેબલ દાદાએ બંધુ સારે તે આશ્ચર્યચકિત થયો અને કંટાળાક વારે તો ગુપ્તગુપ્ત ઉભો થયે ધારણી પછી થોડોકવારે હિમત પકડીને હેન્ડને દમ ભિડાવવા લાગ્યો, પણ તેના એવા સુકા દમથી હેન્ડને ગભરાઈ ગયો નહતો. તે તો શાંતપણે પોતાનું કામ કાઢી લેવાની ચુકિત ગોઠવેલા લાગ્યો અને ધીરજથી બોલ્યો કે—હું તું નહીં મિત્ર હું તને ચાહું છું અને તેથીજ તારા ઉપર કાંઈ આફત આવી પડે તે જોવાને રાહ નથી જોતી ભાઈ! તે પેલી બાધ સાથે જે વાત કરી છે તે સઘળાં મેં સાંભળી છે, અને તે હું તારી સામા પુરવાર કરી શકીશ. એમ બોલી તે સ્ત્રીને કાનસ્ટેબલને જે વાત થઈ હતી તે સઘળાં તેણે કહી સંભળાવી અને પછી તેને ધીરજથી પુછવા લાગ્યો કે “બોલો લાલો, ન્યાયાધીસ હજુરે આ વાત જણાવ તો તમારા શું જવાબ થશે?”

પણ મેં તો આરી રમુજને ખાતર તે સ્ત્રીને દખરાવી હતી તેમાં શું? તું એટલો કાગનો બીધ કરવા શેનો માંગે છે?” કાનસ્ટેબલે ઉતરે આપું તો ઠીક રમુજને ખાતરજ તેની પાસેથી તેનું અર્થ પૂછું પડાવી લીધું અંકે કિ?” હેન્ડને તેના કાન જોઈયાં :—

“બેશક, બેશક ! એ તો સઘળું રમુજને ખાતરજ મેં કર્યું હતું,” કાનસ્ટેબલે જવાબ આપ્યો :—

“સારે ચાલે હું તારું કહેલું માન્ય રાખું છું, પણ તું અહીં થોડો વંચત ઉભો રહે અને દોડતો જઈ હું તેજ ન્યાયાધીસને એ વાત પુછું કે તેના અર્થભવ પ્રમાણે આ ખીના રમુજમાં થયેલી લાંબે છે કે ખરેખરી થયેલી લાંબે છે અને પછી જોઈશું, શું થાય છે તે,” હેન્ડને ટકારમાં નંદમ ભિડાવ્યા.

કાનસ્ટેબલે જોયું કે આ કાંઈ મારા સાથાનો છે અને મારા પીછા છોડનાર નથી, એટલે થોડુંક અળંગ્યો, કાંઈક ફરક્યો, લગી અટક્યો અને પછી બોલ્યો કે—

“કાંઈક, ભાઈ કાંઈક, લગાર થયેલ, પછી તું ન્યાયાધીસને લીંબજે. હું જાણું છું કે તેને મસ્કરીની ઘણી ચીહડી છે. આંહી મિશ્નર ! હું સાંભો સંકટમાં ફર્યો છું. ભાઈ, જે હું બચવાના માણસ છું, આપણે બચા અને સ્ત્રી ધરમાં કળાપિટા કરશે, પણ હવે તું મારી પાસે શું કરાવા માંગે છે તે તો કહે, કાનસ્ટેબલ દાદા ટેકાણે આવી ગયા.”

બીજું કાંઈ નહીં ભલા માણસ તુ લગાર મુંગો અને આંધળો થઈ જાતે પીકરવીને ઉભો રહે. એક માણસ એકે લાખ આંકડા બોલી નેય તેટલો જ વંચત, વધારે નહિ—જેની, એક, બે, ત્રણ, ચાર—” એમ હેન્ડને ધીમે ધીમે ગણી બતાવવા માંડ્યું.

“પણ એથી મારો નાશ થશે તેનું કેમ ?” નિરાશામાંજ કાન-  
 સ્ટેબલે જવાખ આપ્યો, “ભાઈ, તું આબુખાબુનો કાંઈક તો વિચાર કર,  
 અને જો કે મારી ખાખત તદ્દન મશ્કરી જેવી છે. કદાચ એમ માન કે  
 એ મશ્કરી નહિ, પણ બુલબુલોય તો તે, માટે ન્યાયાધિસત્ તરફથી માત્ર  
 સેહજ ઠપકો મળશે, એજ.” હિન્ડને ગંભિરાઈથી કાનસ્ટેબલને ઉતર આપ્યું—“અરે બહાનુ માણસ,  
 તારી એ મશ્કરીને કાયદામાં એક અપરાધ કરાવ્યામાં આવેલો છે, તો તું  
 જાણે છે કે ?” હિન્ડે કહ્યું, “કદાચ એમ કે મેં કાંઈપણથી કામ લીધું  
 નથી એમાં શું મોટી વાત ?” કાનસ્ટેબલે ધીરજ ધરી કહ્યું,  
 “જો સારે સાંભળ, એ અપરાધને કાયદામાં લંબાણથી વર્ણવામાં  
 આવેલો છે અને તેને માટે ફાંસીની સજા ફરિયાવામાં આવેલી છે, સમ-  
 બ્યા કે, કાનસ્ટેબલ દાદા ?” હિન્ડને ખૂબ તોરમાં કહ્યું,  
 “અરે શું ? હું ગુનહોગાર ?” કાનસ્ટેબલે અંજનયખી બતાવી,  
 “હા ભાઈ, હો,” હિન્ડને સમજાવવા માંડ્યું, “૧૩૦૦ પેનીને બંદ  
 દેલે તે, ૮ પેની આપી એ કાયદાની નજરમાં એક જનતની ફગાઈ, અને  
 શીતુરનો ગુન્હો ગણાય છે અને તેને માટે ફાંસીનીજ સજા ફરમાવ્યામાં  
 આવેલી છે.” કાનસ્ટેબલ તોથરર થરર ધ્રુવવો કિંપવા લાગ્યો, “રે-એ-અરે-  
 એ-એ-એ-તુ-તુ-શું કહે છે, વગેરે બોલતાં જે જે ફિજ થઈ ગયો, અને  
 પ્રોતીને બચાવી લેવાને હિન્ડને કાળાવાળા કરવા લાગ્યો; “મારા ઉપર-  
 દયા કર, અને હું તારી માંગણી કબુલ કરી પીકા ફેરવી ઉભો રહું છું.”  
 “શાઆશ, દાદા સાહેબ, હવે તમને કાંઈપણ આવ્યું નહિ,” એવો  
 તાનું કામ થતું જિંદ હિન્ડને તેને શાઆશી આપી, “અને પણ પેલું  
 હુકમનું ખિયું પાંછું આપી દેશે કે ?” હિન્ડે કહ્યું,  
 “હા ભાઈ હા ! મિર જહામખ, તે મને જોઈતું નથી.” એમ  
 બોલી તેણે પ્રોતીની આંખો મીચી લીધી. તે બોલ્યો કે “જો સને પુછ-  
 વામાં આવશે તો કહીશ કે એક શંખસ મારી હાથમાંથી બંધવાને છો-  
 ડાવી નાશી ગયો.” કાનસ્ટેબલે ડેકોણે આવ્યાંજ તો પાછા ફર્યો.  
 “અસ, અસ, બહાનુ ભાઈ, હવે તું કશી ઈન્ન પ્રોહિંચનાર નથી;  
 ન્યાયાધિસને પ્રોતાને આ બેકાંકરો કિત્તે દયા છે અને તે નિહસી ગયો  
 એમ બાણીને તે દિલગીર થવાનો નથી અને જોલરનાં હાઉકાં ભાંગવાનો  
 નથી, એની તારે આતરી રાખવી, તારે જાણવું હશે કે જાણ  
 નથી,” હિન્ડને ધીરજ આપી.

આવી નહિ લાગ્યાથી તે દિલગીર અને ઉદાસ થઈ ગયો હતો, "હેન્ડને  
 પોતાની પાતળા પુરી કરતાં જણાવ્યું. આજે મારા મનમાં આવી રહ્યા છે. આહા! હા! સર આમ કહો હેન્ડને, તે અગસાધુએ તને સારી  
 રીતે કહ્યો છે." એમ કહી આહવાન એ પોતાની ઉપરાંત વિતેલી પિતક  
 વાર્તા કહી સંભળાવી, અને તે જણીને હેન્ડનેનું લોહી ઉઠી આવ્યું;  
 એણે જોયું તે સાધુને જીકમાં હોત તો હમણાં તે તેનો ખોરકુટો કરી નાખત  
 પોતાના મન સાથે તે પ્રસ્તાવ લાગ્યો કે, આહા! તે ચંડાળને તેજ વેળાએ મો  
 ઝાંઝનમમાં મોકલ્યો હોત તો કેવું સાઈ? કેવું મોં? વેર વળત? ચંડાળ  
 અગસાધુએ આપેલા નિર્દોષને આટલી હદ સુધી સતાવ્યો છે. એમ જો  
 તેજ વેળાએ મારા જણવામાં આવ્યું હોત તો તેનું સાધુપણું તો લુલાવી જ  
 દેત! અચ્ચા! હેન્ડને, હવે તો ગઈ ગઈ તીથિ પાછળ અણ નહિ વાંચે  
 છકકો અરે! છકકો મારા હાથમાંથી, એકે જરા શિલુસારો પણ મારે  
 કાને આવ્યો હોત તો હું તેજ કરી તેનાં જણાંમાં ધોંચી ધાલત ને  
 માઈ હેન્ડનેપણું બતાવી દેત; છોડત નહિ; કદાચ તેની પાંચે સ્વર્ગે  
 પોહોંચી જાત અને તેની લાસ કુતરો કાઢનાં ના જાય, થઈ પડત. ફર  
 નહિ, ક્યાં જાય છે? આ હેન્ડને જવતો છો તે કોઈપણ દિવસે તેની  
 અખર લીધા વગર રહેશે નહિ." એ કહી જઈ પડ્યો તેને તેજ જણ  
 શી હજીદો આ સંભળીને બહુજ ખુશી થયો, અને હેન્ડનેને ધીરજ  
 આપવા લાગ્યો કે, મારા નિમકલવાં નોકર તું જીશ નહિ; તારે એટલી  
 બધી તેસ્ટી લેવાની અને એ અગસાધુનાં લોહીમાં હાથ અરડવાની જરૂર  
 નથી, તું મને મારી સ્થિતિએ પુનઃસ્થાપિત થવા દે અને પછી જો કે  
 હું એની શી દશા કહું છું? મારા પ્રત્યે એણે નિષ્પશુપણું બતાવ્યું છે  
 તેની યોગ્ય સન્માન હું એને કરાવીશ ત્યારે જ મને નિરાંત લેજશે. મારે તું  
 મને મારી સ્થિતિએ સ્થાપિત કરવાની ત્વરા કર; અને પછી જો કે  
 તે હમમખત નિર્દયનાં શું હાલ કહે છે? તે કહી જઈ પડ્યો તેને તેજ જણ  
 પોતાની રિખડપટ્ટીનાં છેલ્લાં દિવસે, એટલે આવતી કાલે હેન્ડને  
 હાલમાં પોહોંચવાની એણી ઉપર આવ્યા હારે, હેન્ડનેના ડીલમાં, આજ  
 પેરે ખુશીલી થવા લાગી આજકો નેમ આવતી કાલનાં પહલુરેલા દિવસ  
 સને મારે, અગલાં દિવસથી આનંદ અને એટલી યાચ છે અને કાલે  
 એમાં કરીશું ને તેમ કરીશું એવી ને એવી ખુશાલીની લિહરમાં ને લેહરમાં  
 અમનદારી રહાવે છે તેજ પ્રમાણે આવતી કાલે, હેન્ડનેના હોલમાં દાખલ  
 થવાની વ્યવસ્થા, હેન્ડનેનું હેયું પહલુથી ઉઠવા લાગ્યું. આજે જો કે  
 ને વાત કરે તેમાં તે હેન્ડને હોલને જાગિણું આવે, ઘણી ખરી ગપસપ  
 પણ તેણે પોતાના હેન્ડને હોલની જાલવાવા માંડી પડીકમાં તે પોતાના

પિતાની વાતો ચલાવતો, ઘડીકમાં પોતાના ભાઈ આર્યરની ગપસપ  
 વતો, તેમનો ઉંચા ચુણો અને પપ૨ોપકાર શુદ્ધિનાં વખાણું ઉપર  
 ાણું કરતો, ઘડીકમાં પોતાના ભાઈ જુની પોતોના તડકા ચલાવતો;  
 પતી કાલે, ઘણીક મુદ્દે, હેન્ડન હોલમાં પગ મુકતાં સધળાં કેવાં ચિત્તે  
 જાનશે, કેવાં હેતથી ભેટવા આવશે, કેવાં તેઓ હર્ષ થેલાં થઈ મારી  
 કીકત પુછશે; અને જીવતો ભગતો અને રાતો માતો નેધને તેઓ  
 રમેશ્વરનો કેવો ઉપકાર માનશે તેના તે આનંદથી હવાઈ કિલ્લા આંધતો  
 મને મનમાં ને મનમાં મલકાતો હતો.

ચાલતો જતો અને આનુઆનુની ટેકરીઓ ઉપર ઈતેનરી સાથે  
 મનર કરતો હતો કે માફ ગામડું અહીંથી મનરે પડે છે કે નહિ ? એમ  
 જોતા જોતા અને ચાલ્યા જતાં હતા. સંધ્યાકાળ થવા આવી. આથમતા  
 સૂર્યનાં આનંદવર્ધક કિરણોથી દેખાવ અહીં રમણીય લાગતો હતો. આનુ  
 આનુનાં ઝાડપાને, ઝાંખાં કિરણોથી જાણે ચકચકીત થઈ રહ્યાં હોય તેવાં  
 જણાતાં હતાં; આનુએથી જોતાં સમુદ્રનાં ખાણી પણું જાણે રૂપેરી હોય  
 તેમ ઉછળતાં હતાં. સધળો દેખાવ મનહરણું કરનારો હતો. શાહબદાનું  
 મન તે રણિયામણું દેખાવમાં લપટાયું હતું, અને હેન્ડનનું મન તે  
 પોતાનું ગામ ક્યારે દેખાય તેની ને તેની જ આશામાં લીન થઈ ગયું  
 હતું. બ્યારે શાહબદા ઘડીકમાં દરીયાનાં ચકચકીત ખાણી નેધે ધસી  
 લીલાની અલિહારી ગાતો હતો, ત્યારે પોતાના ગામ અને મુકામને જો-  
 વાની લગનીમાં લીન થયલા હેન્ડનને દરથી પોતાનું ગામ નજરે પડ્યું  
 એટલે ખીજે કશો વિચાર કર્યા વગરજ તે ઉલટ અને આનંદથી ખોલી ઉઠ્યો-  
 “આહા ! પેલું, પેલું, માફ ગામ મારા શાહબદા, જો જો, પેલું,  
 પેલી ઝાડીઓમાંથી તું તારી નજર ફેંકે, તેજિતને પેલા ઉંચા ઉંચા વરે  
 નજરે પડશે, અને તેની વચોવચથી તને પેલો મારો હેન્ડન હાલ નજરે  
 પડશે, અને તેની જોડેજ પેલો દરણો હેન્ડન હોલને લગતો, મારા પિતાનો  
 મનીતો અગીચો. જો જો તે કેવો દમમાદાર દેખાય છે, આપણે  
 તજક જઈશું ત્યારે જોતો તેનો ઠાઠ તારી જોવામાં બરાબર આવશે. એ  
 હોલમાં ૭૦૦ તો ચારડાઓ છે, અને બેઠાંસાંને સાત તો તેમાં ચાકર  
 નકરો ફૂંકાફૂંકરો છે. જેવું જંગી મકાન મારા શાહબદા, ખોલની, કાંઈક  
 ખ્યાલ આવે છે કે ? હાં જો, જો, તે હોલનું જાપડું, ને તેની ટોચ  
 પેલી દેખાય છે. આલો, નામવર, જલદી પગાઉઓ, આપણે જલદી  
 પહોંચી જઈએ.” ત્યારે શાહબદા હેન્ડનને કહીને કહીને કહીને કહીને કહીને  
 હેન્ડને કુદરતની અલિહારીનું વર્ણન કરતા શાહબદાને પણ હેન્ડન હોલ  
 નજીકમાં આવેલો જતાવી, તેનું મન ડાલાયમાન કયું. તે આપણને પણ કાંઈ

સારાં મકાનમાં જઈ આશાએ સ લેવાની ઇચ્છા હતી, અને તેથી જ એમને તેમ જલદીથી ચાલવા માંડ્યું. હેન્ડન હોલ, તેના બગીચા વગેરેને માટે હેન્ડન, શાહનશાને ધણા સારા વિચારો ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો, પણ તે તેણે થંડા ડીલથી સાંભળ્યો; અને તેનું કારણ કુદરતીજ હતું. હેન્ડન હોલ કરતાં લાખ કર જે ચઢીયાતા હોલો અને ઇંદ્રલુવન સરખાં સણગારેલાં દીવાનખાનાઓ કે જે કુડીને સાત તો શું, પણ હેન્ડનની સ્થિતિ અને દરબીની ચોગણો ચઢતો દરજો અને મોભો ધરાવનારા હજારો આકર નદરોની સેવાઓમાં તે ઉછરેલો હતો, તો પછી હેન્ડન હોલની ગમે તેટલી સ્તુતિથી તેને આનંદ થાય તેમ હતું નહિ. આ જોઈને તેણે કહ્યું કે, "તેની શકે તેટલી ઝડપથી તેઓએ ચાલવાં માંડ્યું; છતાં છોકરો પણ વાગ્યા પછી તેઓ ગામને પાદરે જઈ પ્રહોંચ્યા. રસ્તામાં તેમને મુસાફરો વગેરે મલવા પાગ્યા જેમને હેન્ડન સલામ આપેલું મ કરતો ચાલ્યો. આ દરમિયાન દેવલ ! આહા ! તેના રૂપરંગમાં કશો ફેરફાર થયો નથી; આહા ! જેવું મેં તેને છેલ્લું જોયું હતું તેવું ને તેવું જ આજે પણ દેખાય છે. પેલી સામે વીશી દેખાય છે. આહા ! રેડ લાયનવાળી અને પેલી તરફ મારફટ નજરે પડે છે. આ અહીં "મેમોલ" (મેમોલીનામાં ડાન્સ વગેરે કરવા માટે ઉભું કરેલું રમત ગમતનું મથક) દેખાય છે. હવે વરસમાં માણસોમાં નૂતન નૂતન ફેરફાર થયો છે, કેટલાકોને હું ઓળખી શકું છું અને કેટલાકો તો ઓળખાતા પણ નથી, પણ જેમને હું ઓળખું છું તેઓ મને ઓળખતા જણાતા નથી. એ બતાવે છે કે, માણસોમાં ફેરફાર થાય છે પણ મકાનોમાં કશો ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. આવીને આવી વાતચીત કરતા તેઓ ગામને નાકે આવ્યા નાકે આવ્યા પછી આજેનું મુસાફરો એક સાંકડી, વોડી ચુકી ગલીમાં પેઠા આ ગલી અરધો મૈલ લાંબી હતી તે પ્રસાર કીધા પછી તેઓ ભપકા ભરેલા એક દરવાજામાંથી ફક્ત ઇંદ્રવાણી બગીચામાં દાખલ થયા; જેના મોટા મોટા પ્રત્યરના સ્થલો ઉપર હથિયારોની આકૃતિઓ કોતરવામાં આવી હતી. મકાન તો બહુ ભપકા ભરેલું હતું તેમાં શક નહિ કે આ દરવાજામાં પેસ્તાં, માઇલ્સ હેન્ડને, શાહનશાને નમન કરીને આવકારે દીધો; "ભલે પધાર્યા, મારા શાહનશા આ હેન્ડન હોલમાં આહ ! અંદર પેસ્તાંજી મારો પિતા, મારો ભાઈ તથા લેડી એડીથ અને જેમને શુશાલીથી દીવાનાંજી બની જશે, મહદાય અને આવકારે દેતાં નામવર શાહ, તારા પ્રયે તેઓ થંડા આવકાર બતાવે તો તું મનમાં એછું લાવીશ નહિ; તે લોકો જ્યારે જાણુશે કે તું કોણ છે ત્યારે તારાં પાંચે તેઓ જ્યારે જાણુશે કે તું નામવર મારા રક્ષણ હેઠળ

કે અતે તારે માટે હું કૃપ્યો બિચો વિચાર રાખું છું ત્યારે તેઓ તું નામ  
ઉપરથી શીદ શીદ થવામાં કશી ઝાઝપ રાખશે નહિ, અને હેન્ડ  
હોલ તારીજ સેવામાં મુકશે.

આમ તડાકી મારતો હેન્ડન હોલમાં દાખલ થવાના દરવાજા આ-  
ગેલે આવી લાગ્યો. શાહબદાના હાથ સાથે પોતાનો હાથ મુટી તેઓ  
અંદર પેદા. સહેજ ચાલતાંજ તેઓ એક વિશાળ દીવાનખાનામાં દાખલ  
થયા, ત્યાં કશીપણ ક્રિયા કીધા વગરજ હેન્ડને શાહબદાને ઉતાવળમાં  
એક કોચ ઉપર બેસાડ્યો, અને પોતે જળતી સિગડીના ધગધગારા આ-  
ગલ મુકેલી એક ટેબલ ઉપર બેસીને ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં લખતા એક  
માણસ આગળ ઝડપથી ગયો.

“લેટ મને, છુ !” હેન્ડન તેને ઝાળખીને લેટી પડ્યો અને  
પુછવા લાગ્યો કે, “તું સારી પકે છે? આપણા પિતા શ્રી ક્યાં છે?  
તેનો હાથનું ચુંબન કીધા વગર હું આગળ જતો નથી; તેનો અવાજ  
હું ક્યારે સાંભળીશ?”

જે માણસને તેણે છું તરીકે માનીને આ પ્રમાણે લેટી ક્યાં તે  
તો ધડીભર સ્તબ્ધ થઇ રહ્યો. કશું પણ બોલ્યા વગરજ તે તો હેન્ડન ત-  
રફ ટગર ટગર નેમી રહ્યો, અને ગુસ્સાથી ભવાં ચઢાવ્યાં. શુંયવાડા અને  
અન્યબી વચ્ચે લગાર નરમ પાણુ ગેલીર અવાજે તેણે હેન્ડનને જવાબ  
આપ્યો—

“ગરીબ અન્યાયો પુરુષ ! તું કોણ છે? મને લાગેછ કે તારી  
કાગળી કાંઈક ચસી ગઇ છે; બેશક મારી ખાતરી થાય છે કે તારા ઉપ-  
ર હુબમરો પડ્યો છે. અથવા દુનિયાદારીનાં ચક્રનો બહુ સખત આંટો  
તારા ઉપર ફરી બેઠો છે; તારો પોશાક અને ચહેરો એ મારાં અનુમા-  
નને ટેકા આપે છે. તું મને કોણ માને છે?”

“તને કોણ માનું છું? તું જે છે તેજ તને ગણું છું; હું તને છું  
હેન્ડન ગણું છું,” માઇલ્સ હેન્ડને પ્રેમથી ઝાલખાણ આપી; અને તેને  
પાંછો સવાલ ક્યાં કે, ત્યારે શું તું મને ઝાળખતો નથી કે? શું હું એમ  
એમ માનું કે તું તારા ભાઈ માઇલ્સ હેન્ડનને ઝાલખતો નથી?”

છુના કોઈ ઉપર અન્યબીનો છાપ પડ્યો. માઇલ્સ હેન્ડનનું  
નામ સાંભળી તે પોતાનું આશ્ચર્ય બતાવતો બોલ્યો—

“શું? તું કાંઈ મશકરી તો નથી કરતો કે? શું મુએલાઓ છવ-  
તા થાય પણ ખરાં કે? જો તેમ હોય તો પછી પરમેશ્વરની લીલાનું  
વર્ણન કોણ કરે? અમારો ગરીબ, શુભ ચયક્ષો ભાઈ, અદ્વિસોસ ભરેલી  
ભાખી મુદત પછી અમને પાંછો આવી મળે! પણ એ સારું લાગતું



નથી. કૃપા કરીને તું અમારી કઠાઈ મશકરી કરીશ નહીં; પણ જોઈ, જોઈ, તારો ચહેરો તો અરાબર તપાસવા દે, જોઈ, આવ જરા અજવાળામાં.”

હુંએ, માઇલસને બગલમાંથી પકડ્યો અને ખારી આગળ અજવાળામાં લઇ ગયો, પછી ધારી ધારીને માથાથી પગ સુધી જોયો. તેને આમ તેમ ફેરવી ફેરવીને જોયો, તેનું માથું તપાસ્યું; માથું તપાસી ના જોયું; નાક ઉપરથી પાછો મોઢું જોવા લાગ્યો; મોઢું જોઈને પગ ઉપર નજર કરી; એમ દરેકે રીતની સુક્ષ્મ તપાસ કરતો જોઈ; હેન્ડન હતો પ્રડ્યો અને ડોકું ધુણાવી હસ્તે મોઢું ભાંઈને ફકલેવા લાગ્યો કે, મારા માથાળું ભાઈ જરા તપાસ, તપાસ મને ખૂબ ખારીકાથી તપાસ, કોઈ ચીજ ખાકી રાખતો નહિ. તું સંતોષ પામેલાં સુધી મને તપાસ, મારી જાંઘાઈ પોહળાઈ પણ કુટ મંગાવીને માપી લે; મારા કૃપાળું ભાઈ! હું તને ખાતરી આપું છું કે હું તારો ભાઈ માઇલસ હેન્ડન છું; હંજ, હંજ, માઇલસ, તારો શુભ થઈ ગયલો ભાઈ માઇલસ હંજ છું. આહ! ધન્ય આજનો દિવસ; મને તારો હાથ આપ અને સુખનં કરવા દે, આજે હું હરખથી કદાચ મરી જમશ કે શું?”

આટલું બોલી તે પોતાના ભાઈના અંગ તરફ ભેટવા માટે ગયો, પણ તેમ ભેટવાની સુગ ખતાવી હુંએ પોતાના હાથ આડા કર્યા અને પછી બોલી ઉઠ્યો—

“આહ પરમેશ્વર! આ નાસીપાસીથી ઉપજેલું દુઃખ ખમવાની મને શક્તિ આપ.”

માઇલસ ચોક્યો અને કાણુભર કશું બોલી શક્યો નહીં; પણ હીમ ત રાખી અંતે તેણે જીલ બોલી—

“શાની નાસીપાસી? શું હું તારો ભાઈ નથી કે?”

હુંએ ગમગીન ચહેરે માથું ધુણાવ્યું અને ઉતર આપ્યું—

પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છું કે મારો ભાઈ અહિં જીવતો હાજર થાય, કદાચ મારી આંખ લુલ કરતી હોય તો ખીન્નજો તેને પિછાણે; પણ મને ભય છે કે, અમને જે પત્ર મળ્યો હતો તે ખરેખરો હતો.”

“કયો પત્ર?” માઇલસે પ્રશ્ન કર્યો.

“એક પત્ર અમને આજે છથી સાત વરસ ઉપર દરિયા-મારમે મળ્યો હતો તે પત્રની હું વાત કરું છું. તેમાં ખુલ્લું લખ્યું હતું કે, “મારો ભાઈ-લડાઈમાં માર્યો ગયો છે.” હુંએ ખુલાસો કીધો.

“તે તદ્દન ખોટી વાત છે—બોલાવ મારા પિતાને, તે મને ઝટ ખીજાણશે” માઇલસે કાંઈક આશા ભરેલે ચહેરે કહ્યું.

“મુએલાને હું ક્યાંથી ખોદાવી આણું?” હુએ નિશ્વાસ સાથે  
જવાબ આપ્યો, અને તે સાંભળતાં જ માઇલ્સને રોહિરો શોકાતુર થઈ  
ગયો. પોતાના ડીલમાં જો આશાનું કિરણ ક્યુરી આવ્યું હતું તે જાંખ  
મારી ગયું, એટલું જ નહિ, પણ પોતાનો મહાલો પિતા મરણ પામ્યો  
છે એમ જાણ્યાથી તેને જમણા ખેદ થયો. પણ હંજી જાણે કાંઈક આશા  
હોય તેમ તે ધુછવા લાગ્યો, “પણ મારો ભાઈ આર્થર, તે ક્યાં છે ?  
તે તો મને જરૂર જાણશે.” એ જિજ્ઞાસુ કહ્યું, “તે ક્યાં છે ?”  
“અહીંસ, તે જાપાનમાં પણ ક્યારેનો સ્વર્ગવાસ કર્યો છે સાહેબ—”  
હુએ જાણે આપડને નિરાશ કરવાનું કાર્ય હોય તેમ ઉત્તર આપ્યું.  
“જો ખૂબ આ હું શું સાંભળું છું ? શું જાને મરી ગયો ? પિતા  
પાછળ ભાઈ પણ આલ્યો ગયો; જો સારું હતો તે આલ્યો ગયો અને  
મારા સરખો છુટો રહી ગયો; આહા ! પરમેશ્વર ! તુજા માટે આલ્યો  
ફૂર થયો હશે ?” દશ દશ દરસનાં વહાણાં વાયાં ચારે તરફ મને મારા  
માતપિતા, ભાઈભાંડુએને મળવાનો આ સંલેગ આપ્યો તે તેમાં આ વિદ્ય  
શું કરવા આશુર હશે ?” આમ વિલાપ કરી તેણે લેડી એડીય વિષે હુને  
સલાહ કર્યો કે, “શું તે પણ મરી ગઈ છે ?” હવે છે ? તે તો કહે ભાઈ.”  
“નહિ, તે હવે છે” હુએ ઉત્તર આપ્યું.

“હારે તો પરમેશ્વર તારો પાડ ! એના સ્વર્ગવાસ સાંભળી મારો  
ગુમ થય્યો, આનંદ પાછો આવ્યો છે. ભાઈ હારે તો તું ઉત્તાવળે તેને  
મારી પાસે આણુ અને હું માનું છું કે તે તો જોતાં વાર મને  
જોળખી કાઢશે. મને જરા પણ શક નથી. ખોલાવ, ભાઈ ખોલાવ, આપણા  
ખીજ જુના નોકરો હોય તેમને પણ ખોલાવ, તેઓ તો મને ખીજાણશે  
ખરા કેની ?” માઇલ્સે, આશાભરેલાં અંતઃકરણથી માંગણી કરી.

“જુના નોકર ચાકરો તો સંઘળા આપડ ક્યારેના પહોંચી ગયો  
છે, માત્ર પીટર, હાલ્સી, દેવીડ, બર્નાર્ડ અને મારેગાર્ટ હવે છે”  
હુએ, માઇલ્સને વધુ નિરાશ કર્યો. પછી હુ અંદર ગયો અને માઇલ્સ  
ચોડીક વળે એકલો પડ્યો. પછી તેને એકેક કલાક સમાન લાગી. ચોડી  
ક્ષણમાં તો તેને અનેક વિચારો આવ્યા. તે પોતાના મન સાથે આલ્યો  
કે, “પ્રમાણિક એક એ ને રર નોકરો આપડ સ્વર્ગે સીધાંવી ગયા અને  
પાંચ જ લક્ષગાંઓ હતા તેને આડી રહ્યા છે. એ પણ કુદરતનો અદ્ભુત  
ખેલ જ હોવો જોઈએ.”

આ સંઘળા વખત તે શાહજહાને તોં ભૂલી જઈ ગયો હતો. તે ધીમે  
ધીમે તેની પાસે ગયો અને પોતાના કમનસીબની કહાણી કહેવા લાગ્યો.  
તે સાંભળી શાહજહાને તેને દિવાસો આપ્યો—

“ધ્યારો મિત્ર ! આ તારી નાનકડી પીડનો કાંઈ ખાળખો મા કરા મા કરા ! એ પ્રમાણે દુનિયામાં એવા તો ઘણાએ માણસો હશે, જેમની જોળખમાં એવાં વિઘ્ન પડતાં હશે, અથવા તેમના હૃદયનો ઇતકાર કરવામાં આવતો હશે તારી સારી સોખતનો વિચાર કરી તેનાથીજ સંતોષ માન, સર્વ સાફ થશે.”

આહ ! મારા નામવર શાહ ! તું ઘગાર ધીરો પડશે તો જોશે કે આ બાબતનું શું પરિણામ આવે છે. તારી હમણાંજ ખાત્રી થશે કે હું કોઈ ઘગારો નથી, હમણાં લેડી એડીથ આવશે તે મારા કહેવાની ખાત્રી આપશે. શું હું ઘગારો ? નહિ, કદી પણ નહિ, આ હોલ મારા ધ્યાનમાં છે, આ સઘળાં ચિત્રો મારા વડવાઓનાં છે, અને આ સઘળી મારી આનુબાનુની ચીજો, હું જોઉં છું તે, મારી બાળવયથી મારા વપરાસમાં હતી. અહીંજ મારો જન્મ થયો છે, અહીંજ હું ઉછરી મોટા થયો છું, એ હું અક્ષરે અક્ષર સત્ય કહું છું. નામવર શાહ ! તું ખાતરજ મારા ખજે કે, એ વિષયમાં હું તને કહતો નથી; કદાચ ખીજો કોઈ મારી વાત ઉપર શક લઈ જાય, પણ તું નામવર મારા કહેવા ઉપર જરાએ શક રાખીશ નહિ, એવી તારો પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે,” હેન્ડને શાહનદાને આગ્રહ કીધો.

“હું તારી હકીકત ઉપર સેહજ પણ શક લાવતો નથી,” શાહનદાએ બાળકપેરે સાદાધથી ઉત્તર આપ્યું.

“અને તે તારી કૃપા માટે હું તારો ઉપકાર માતું છું,” હેન્ડને બોલ્યો.

“પણ ત્યારે તું મારા ઉપર શક લાવે છે ખરો કે ?” શાહનદાએ વળતો પ્રશ્ન કર્યો.

આ પ્રશ્નથી હેન્ડને ગુચવાયો; તેનું અંતઃકરણ એ બાબતમાં નિખાલસ અને નિર્દોષ નહતું; કારણ તે શાહનદાને, ખરેખર જીવિહીન રાજના દીકરા તરીકે માનતો નહતો; પણ તેનો આ ગુચવાડો તુરત એક નધારેલા બનાવથી દૂર થઈ ગયો. બારણું ઉઘડ્યું અને છું અંદર આવ્યો. એક સૌંદર્ય સંપન્ન સ્ત્રી, ઉમદો પોશાક પહેરી છુતી જોડે અંદર આવી, જેની માછળ વળી ફેટલાક નોકરો પણ હતા. બાઈ મંદમંદ પગલે અને કંઈક ઉંડો વિચાર કરતી હોય તેમ આનુબાનુ જોવાને બદલે, જોઈ ઉપર નજર કરતી ચાલતી હતી. તેનો ચહેરો ખેરાક ઉદાસ હતો. તેને જોતાંજ હેન્ડને પ્રેમથી ખુમ મારી ઉઠ્યો —

“ઓ, મારી એડીથ, મારી પ્યારી !” —  
પણ છુંએ તેને બોલતો અટકાવવા, “ચૂપ, ચૂપ” એવો પોકાર કરી, તે બાઈને પ્રશ્ન કર્યો કે, “જુઓ, આ માણસને તમે જાળખો છો ?”



બન્ને લાં સુધી ભજવવા દે. પછી શું થાય છે તે જોઈ લેઈ શકું. પણ  
આમ આવવા પેટે આખો દાંડીને શું હેન્ડન આવી પડ્યો? રહેશે?  
હેન્ડન આવી વિચારમાં લીન હતો તે જોઈ હુને લાગ્યું કે, એ રખેને  
કાંઈ તાલતલાવટ રમતો હોય. તેણે ધાર્યું કે, નાધારેલી આખી ડાખે  
વળગી છે તો એને અહીંથી જમ અને તેમ જલદીથી હાંડી કાઢવામાં  
શોભા છે, નહિ તો કાંઈ નવું જુનું કરશે. એને હવે આમ આખી દાં  
ડીને વધુ વખત ખેસવા દેવો જોઈતો નથી. આકરો બાસે પળું ઓળ  
ખાવતો શરસ ભજવી એને સમજાવીને કહ્યું કે, બાપુ, તમે કાંઈ ભુલ્યા  
છો, માટે જરા કોઈ શાંત જગાએ જઈને શાંતપણે વિચાર કરીને કામ  
કરો, નહિ તો આવી હેરાનગતિમાં આવી પડશો. કદાચ નહિ સમજે તો  
લગાર તાલતલાવટથી, એને તેમ પળું નહિ સમજે તો પછી લગાર  
કઠણાઈથી કામ લઈને પણ એ જોડેને અહીંથી કાઢવામાં જ શોભા છે,  
નહિ તો એ હેન્ડન હોલને આજે ગળવી મૂકશે એમાં કશો શંક નથી.  
કાં નહિ તેમાંથી આખરના કાંકરા પિણુ થાય? માટે આલે હવે ઉતાવળ  
કર. એમ વિચાર કરી તેણે પાંચે નોકરોને કમમાં જ હાંકી મારી અને  
તેઓ લાં અડી થતાં જ તેણે તેમને હુકમ કર્યો કે, “ખુરશી ઉપર  
મિરાનેલા આ અનુભવી ગ્રહસ્થને ધ્યાનથી જુઓ અને મને કહો કે  
એ તમારા ઓળખાણમાં આવે છે અને આવતો હોય તો તે કિણુ છે?”  
અધાઓ હેન્ડનને આમ તેમ જોવા લાગ્યા અને મુશો શરસ ભજ  
વતા હોય તેમ પાંચે જણ એક બીજા સાથે ધશારતથી જવાતો કરવા  
લાગ્યા અને તેમાં જોણે તેઓ તેને ઓળખતા જ ન હોય એવો ભાવ  
ખતાવ્યો. તેઓ પાણુછેરા ધુણાવવા લાગ્યા અને તે જોઈને હુએ  
હેન્ડન તરફ ફરીને કહ્યું, “સાહેબ, આ નોકરો પણ તમને ખીછાણતા  
નથી. હું કાંઈ છું કે તમે કાંઈ ભલું કરી છે, ગોથું આધું છે. તમે  
વળી જોયું કે મારી ધણિયાણી પણ તમને ખીછાણી શકતી નથી.”  
“મારી ધણિયાણી!” એવા બોલ હુના મોઢામાંથી સાંભળતાં જ  
હેન્ડન તો વાધની પેટે બરાડ મારી ઉઠ્યો અને હુને એક આંધકા  
સમેત દીવાલ સાથે આંધો અને તેનાં ગળામાં લોખંડનો એક પૂંજો  
ધોંચી ધાલ્યો, અને પછી તે બરાડ મારી હુને કહેવા લાગ્યો કે—  
“કંગાળ! ગુલામ! હું હવે સધળો ભેદ પામ્યો છું. જે જુદા  
કાંઠાની તુલાત કરે છે તે તે પોતે જ કૃત્રિમ લખેલો છે, અને તેનાં  
પરિણામમાં તે મારી સ્ત્રી અને આ સધળો વહીવટ તુ તારા પોતાનો  
કરી બેઠો છે. કંગાળ! દુર થા! નહિ તો તારા સરખો એક અંડાળ  
ગુલામના લોહીમાં મારા આખર ભરેલા વીરમદના હોય, બરડાશે.”

ગણાંમાં થોડેલી આપથી લુનું ગળું ભુગળાઈ ગયું હતું, અને તેના મોઢાં ઉપર રતીશ ચઢી આવ્યો હતો. તે હેન્ડનના હાથમાંથી છૂટી થઈ એક ખુરશીમાં બેઠો. અને નોકરેને કહ્યું કે, આ અનુભવી સુનીને મુશ્કેલી આપો. શેઠને કહ્યું કે તમારે ચઢાવ્યો, પણ પાંચમાંથી એક બિલુ હેન્ડનને પકડ્યા નવાની હીમત કરી શક્યો નહિ. લુએ કહ્યું કે તારા કાંઈક કારણે એક નવું વાર્તાળો બોલ્યો કે—

“સાહેબ, હમે અને કેમ પકડીયે? એની પાસે તો હથિયાર છે અને અમારી પાસે તો એક સોટાએ નથી.”

“અરે જો, મુજબ હથિયાર છે તો શું થયું? એ એકલા છે ને તમે આટલા બધા મુજબ છે કેની? તુડી પડો એકદમ એ લુચ્ચા ઉપર, ચાલો, વેહલા ચાલો, લુએ ખરાઈ મારી.”

માઇલ્સે તેમને ખૂબ તતડાવ્યા, “અપરદાર અચ્ચાછા નરા પણ મારો આંગ ઉપર આવ્યા તો તમારે કાઠું તમે ભોગવેશો. તમે મને અચપલુંથી જાળવો છો, નાલુને કે હળુ પણ મારામાં કશો ફેરફાર થયો નથી. છતાં મરજી હોય તો આવો, મુંઠો સ્વાદ આપી શો.”

આપડા નોકરો તો પાછલે અંગલે હડતાળ ગયા. તેમની જરાએ હીમત ચાલી નહિ કે, હેન્ડન ઉપર ધસીને તેને પકડે. તે નોઈ લુ ખૂબ ખખચો—

“નજો, અહીંથી હીચકારાઓ, કાળું કરો તમારું, અને ખારણી બંધ કરો અને હું હમણાં એક નાલુને દરવાજા સાચવવા બોલાજી છું.” એમ બોલી તે માઇલ્સ તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “હું ધાંડું છું કે, તું બ્યારે આટલું બધું પાણી ધરાવે છે તો પછી અહીંથી નહાસતો ના.”

“નાહમું?” કદી નહિ, એવું કહે. તું શું એમ ધારે છે કે, આ માઇલ્સ હેન્ડન તારા સરખા હીચકારાથી ડરીને અહીંથી પીઠ ફેરવશે? તે તો તું માંડીને વાળને, નહાસશે શું? માઇલ્સ હેન્ડન, આ માઇલ્સ હેન્ડન, આ હેન્ડન હોલનો અને તેનાં સર્વ વહીવટનો ખરો માલિક છે— તો પછી તે અહીંથી ભાગે શું કામ? તે નહિને ભાગે—તું નિશ્ચિત રહેજે, હેન્ડને બહુનું તિરસ્કારથી, લુની ધમકાનું ઉતર વાલ્યું.

**પ્રકરણ ૨૬ મું.**

**ધનકાર.**

હેન્ડન હોલમાં, હેન્ડન અને તેના કુટુંબ વચ્ચેના અનાવ અન્યા તે શોહનદો સામે બેસી ગયું ગયું બિચારો હતો. માટેને બિહુનું શુંય

વાડો ઉપજ્યો. અને ખરો ભેદ શું હશે તે તે સમજી શક્યો નહિ. કાલુ-  
ભર તેને એમ લાગતું કે, માઇલ્સ હેન્ડન કાંઈક ઠગાઈ તો નહિ ચલા-  
વતો હોય, વળી ધડીકમાં તે ખ્યાલ નિકળી જઈ, વળી એવો વિચાર  
આવતો કે આ લોહો કાંઈક સ્વાર્થી પ્રપંચ રમે છે. ગમે તે હોય, હેન્ડ-  
ન ખરો હોય કે હેન્ડન હોલમાં રહેનારાં વાળખી હોય પણ તેને તો  
એમ લાગતું કે હું ક્યારે મારી ઠગાઈ અને સતા ઉપર આવું કે  
શહેરમાં ચાલતાં આવાં કુલાંડો અને કર્પકોનો નાશ કરવાના કાંઈ  
ઉપાયો થાનું. નાદાન મગજમાં તરેહવાર વિચારો ભરાયા; તેને એમ  
શુર વધુતું કે એક મજબૂત લશ્કરની, દુકડીની જાતે સરદારી લઈ  
આવા આવા બદમાસોને હું મારા દેશમાંથી હાંકી કાઢું; ધડીકમાં તે  
વિચાર બદલાઈ એવો વિચાર આવતો કે એ સઘળા છે તો લકપંઠ સર-  
ખા, તો એમને હું ફરજિયાત કાંઈ ધંધે નોકરીએ લગાડી દઈ સુધારે તો  
કેમ? માઇલ્સ હેન્ડન વિષે પણ તેને અનેક વિચારો આવતા. તે મારે  
માટે આટલો બધો શ્રમ શા માટે ઉઠાવતો હશે? તે પણ તે બરાબર  
સમજી શક્યો નહિ. તે જે સમજી શક્યો તે એટલુંજ કે હું શાહનદો,  
અથવા ખરું કહું તો ઈંગ્લેન્ડનો રાજા છું એમ માઇલ્સની આત્રી થઈ  
હોવી જોઈએ અને તેથી તે જોઈને તે પોતાના રાજાની સેવા ઉઠાવે તેમાં  
નવાઈ શી? ધડીભર તેને એમ પણ લાગતું કે એ સેવા બળવવામાં  
તેની કંઈ મતલબ તો હોવીજ નોઈએ, કારણ કે હું અત્યાર સુધીમાં જે  
મના સમાગમાં આવ્યો છું તેઓએ મને પોતાના રાજા તરીકે માનવાની  
ના તો માડીજ છે પણ બિલકુલ મારી મશકરી બનાવી છે, અને મને  
એનેક કષ્ટો આપ્યાં છે, લારે આ સખસ, જે પણ દેખાવે, સોખતે અને  
ચાલ ચલણે તેઓને મળતોજ જણાતો હોવા છતાં, તે તેમનાથી જુદા-  
જ પ્રકારનું વર્તણુ મારા પ્રત્યે દર્શાવે છે, મારી બની શકતી સેવા કરે  
છે, મને સાચવવાને આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ  
પેલા મુજબ ગસાધુનો બનાવ યાદ કરું છું તો મારે માટેન-માત્ર મા-  
રેજ માટે તેનો જીવ લેવાને પણ તયાર છે-તો પછી એ માણસને શું  
એટલો બધો શ્રમ મારે મારે વેઠવામાં કાંઈજ હેતુ નહોય? એ કેમ  
બને? બેશક એને કાંઈપણ હેતુ હોવાજ જોઈએ; (અને ઠીક હશે તોએ  
શું છે ને ન હશે તોએ શું છે?) મારે તો કાંઈ પણ રીતે એની સંગ-  
તમાં લાભજ છે, અને પછી એની મહેનતથી હું મારી પુનઃ સ્થિતિને  
એકવાર પહોંચ્યો તો એનો સ્વાર્થી પુરો કરી આપવામાં મને બાધ પણ  
શું નડનાર છે? એની આ સેવાનો બદલો તો મારે કાંઈ પણ રીતે મારા  
મનને સુકોતેવો જાણવો તો ખરોજ કેની? પછી તેમાં એ કાંઈ વધુ



ઝાઝી જીજાંસા બતાવશે તો તે તુપ્ત કરવાને મને શી ખોટ છે? મારા મોઢાંમાંથી શબ્દ નિકળવાનીજ ખોટી છે કે કાંઈ ખીજું? આજ તરંગોની લહેરમાં ઝુકાવી શાહનદા એકાએક તેડલામાં માઈલ્સ હેન્ડન તેના આગળ આવી ઉભો; એટલે તેના ઉત્તરંગો નિકળી ગયા.

“આ બનાવ બહુજ આશ્ચર્યકારક લાગે છે, અને મને તો તેની જરાપણ સમજ પડતી નથી,” શાહનદાએ ખોતાને થયેલો ગુંચવાડો બતાવ્યો. “નહિ, નહિ નામંવર! એમાં આશ્ચર્ય સરખું કશું નથી; હું એને સારી પઠે બોલખું છું અને એમ કુદરતીજ બનવું બાકી હતું એ બાલપણથીજ બડો લુચ્ચો છે સમજાવેની? હેન્ડને શાહનદાનો ગુંચવાડો દૂર કરવાની મેતલ બની જવાળ આપ્યો.

“તો તો હશે સર માઈલ્સ, પણ હું તે વાતની પુછપરછ હાલ કરતો નથી; મને તો વધી એક જૂદીજ આગત સર કૌતક થાય છે અને તે—” શાહનદાએ બોલવા માંડ્યું.

“અને તો શું, વળી તું નામંવરતા મનમાં શું આશ્ચર્યચકિત વિચાર આવ્યો છે વાટે?” માઈલ્સે પ્રશ્ન કર્યો.

“મને જે અન્યથા લાગે છે તે એ કે, શહેરનો મામલો નજીક ગાદી ઉપર રાજા હાજરા હજુર હોય તેમ આવ્યો નય છે. ઈંગ્લેન્ડની ગાદીને દીપાવંતાર આરાજન એનો રાજા માત્ર કેટલાક દિવસ થયા પછે છે તેથી હું એમ માનતો હતો કે, મને શોધવાને કાસદો અને એલચીઓની દોડાંદોડ થશે, પણ તેવું કંઈપણ બેવામાં આવતું નથી, નથી કામ કામ જાહેરનામો દેખાતાં, નથી કહેરો પીટાયો; એટલે ઈંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર શું મામલો આવ્યો નય છે તેની મને સમજણ પડતી નથી કાશું મારા સર્ગા સંબંધીઓ, મારો પિયરો બોલ હાલનારા મારા સેક્રેટરી, કલેક્ટર હજારો હજુરિયાઓ, કે મારો બોલને માથે સઢાવવાને કૌત્યાર એવા હજારો અમીર ઉમરાવો કે ઈંગ્લેન્ડની તીજેરીનું લુણખાનારા, હજારો નાના મોટા અધિકારીઓ સઘળાજ આજે પાટા બાંધી એકાદશે? તેની સર માઈલ્સ, મને સમજણ પડતી નથી. એક ગરીબમાં ગરીબ આજકે બોલાઈ ગયો હોય તો તેને માટે તુરતા તુરત પોલીસને બોલાવવામાં આવે, પોલીસ એકીએકી તેની બખર અપાય, આખા શહેરમાં તેની થાલી પીટાવીને બખર આપવામાં આવે, કે તે માણસ કાંઈક સાંસારિક સારી સ્થિતિમાં હોય તો જાહેર છાપાઓનો આસરો લે, કેરે કેરે જાહેરનામો દોડાવવામાં આવે, એ સર્વ હું સારી પેઠે જાણું છું તો પછી આખી ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાનો બાલણહાર, સમસ્ત પ્રજાની શિરજીવ સરખો, તેમનો રાજાજ આટલા આટલા દિવસ સુધી મેહલ

અને દરબાર છોડીને ક્યાં ને ક્યાં ભટકે, અમેક સંકટો ભોગવે, અને તેને શોધી કાઢવાની લેશ પણ દરકાર નહિ થાય એ શું તેને આશ્રય લાગતું નથી? મને તો જ્યારે એ બાબતનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે માંડ ચિત્તભ્રમ થઈ જાય છે કે, એવો તે શું અંધાર ખીજોડો મારી દરબાર ઉપર ફરી વળ્યો છે કે આજ કેટલા દિવસનાં વહાણાં વાયાં તો પણ કોઈ નેજા મારી મરવા છવવાની ખબર જણાતી નથી? બોલ સર માધવસ, એ બાબતમાં તારો અનુભવ શું કહે છે? તેને કંઈ ખ્યાલ આવતો નથી?"

"બેશક, બેશક, નામવર, એ વિષે તો હું તંદન ભુલી જ ગયો હતો." હેન્ડને શાહનવાને બહારથી રાહ રાખવાને ઉતર આવ્યું, પણ પાછળ મોહું ફેરવી તે બગડ્યો કે, "આપડો હજી પોતાને કિંગડોના રાજ માનીનેજ આ લવલવારો ક્યો જાય છે, હજી એનું માથું ઠીકણે આવ્યું જણાતું નથી, હજી એનાં નામનાં મનપર થયેલી કલ્પિત અને સ્વપ્નવત અસર દૂર થઈ જણાતી નથી.

"પણ હા! હવે મને એક તાલ સુઝે છે તે તું સાંભળ સર હેન્ડન! મને તો તે ઠીક લાગે છે, અને લાગે છે કે તેમાં તારી જે સહાયતા અને જોષએ છે તે જો બરાબર મળી તો આપણા બેડો પ્રાર સાંભળ ત્યારે, હું એક પત્ર લાડીને, થીક અને ઇંગ્રેજ એમ ત્રણ ભાષામાં લખી કાઢું તે લખને તું સવારે ભારતી સ્વારીએ લઈડના જા, તે પત્ર ખીજા કોઈને આપીશ નહિ, પણ મારા મામા લોર્ડ હર્ટફોર્ડને જાતો જાત આપને; તે પત્ર જોતાં જો તે સમજી જશે કે એ લખનાર હું છું અને તે જાણતાં જો તે મને અહીંથી લઈ જવાનાં તાલિલિક ઉપાયો લેશે, એમાં સંદેહ નથી. કેમ કે હું કહું છું તે તારા ધ્યાનમાં ઉતરે છે કે નહિ? હું બોલની, સર માધવસ, શાહનવાએ પોતાની રિયલિટી જોઈ અને તેમ જ અહીંથી બિરાં સ્વરૂપમાં આવી જાય એવી આશામાં ને આશામાં આ યુક્તિ ગોઠવીને હેન્ડન પાસે હા કહેવડાવવા માંગી.

"પણ, મામવર! હજી થોડો વખત થોભીશું તો મને લાગે છે કે આપણું કોઈ બગડવાનું નથી, કારણ મારે મારા હકો પુરવાર કરીને મારી મીલકત મારે અસ્તક લેવાની ધણી આશ્ચર્યકતા છે. મારે હાથ આવેલી તક—" હેન્ડન આ પ્રમાણે પોતાને હક લેવાની ઉતાવળમાં રમત કરતો હતો, પણ તેને બોલતો અટકાવી શાહનવા હસ્તે મુખે બોલી ઉઠ્યો—

"સખૂર, સખૂર, સર માધવસ, તિખોતાને અને આખી પ્રજાનાં સુખશાંતિનાં લાભો આગળ તારી નિર્જીવ મીલકત અને તારાં તેવાં નિર્જીવ હકો તે શું વિસાત ધરાવે છે? હું કહું છું તે કમુલ રાખ, અને જી હા માં, હું એકવાર મારી ગાદી ઉપર પુનઃસ્થાપિત થયો કે હું તેને

પુરેપુરે ન્યાય આપીશ; તારા કલાવગર એ ખીના હું આપીશ, માન કે તે મારા હૈયામાં કોતરાઈ ચુકી છે અને તારો મુકરદમો પણ નીચે મારો આગળ રજુ થઈ ચુક્યો છે." આટલું બોલી શાહનદાએ કલમ લઈ એક કાગળ લખવા માંડ્યો.

તે લખવા બેઠો તેટલામાં મળેલી તક હાથ ધરી, હેન્ડને આખર પ્રતો રસ્તો કેમ કાઢવો તેના વિચાર કર્યો. પહેલાં તો આ છોકરો હતો પોતાને આટલા બધા મક્કમ પેણાં સાથે અંધારા દિવસના રાત્રિતરીકે ગણાવી જે બંધનકારો હયાં નય છે તે ખીના ઉપર તે માથું પકડી હત્યો, હસ્તાંતી સાથે તેને ડેહલોક અંધસોસ પણ ઉપન્યો કે, હતો તેનું માથું ઠેકાણે આવ્યું નથી. તેણે માન્યું કે એ આપડો શ્રીકે તે લાટીન એ શું નળતો હતો કે વળી ત્રણ ત્રણ લાપામાં કાગળ લખશે; તેણે તો માન્યું કે કાંઈક આમ તેમ લીસાટા પાડતો હશે, માટે હવે એના કાંઈક ઉપાય કરવો નેધશે. કારણ કે આ ભેળ વગરના સંદેસો લખને આવતી કાલે મારે અહીંથી કેટલે નધ આવી તેનું ચુક્તિ પુરેસર ઉતરે આપવું પડશે. પણ મરવા દેની એના કાગળને અને પત્રને, હું માંડ પોતાનું તો કાઢું. એમ બોલતો તે પોતાની મીલકત, જે હું પ્રયાવી પડ્યો છે તે તેના હાથમાંથી કેમ લેવી તેના ઉપાયો યોજવા લાગ્યો, અને તેનાજ વિચારમાં એટલો લીન થઈ ગયો કે, શાહનદાએ પેલો પત્ર લખીને તેને આપ્યો તે કરાં પણ ધ્યાન વગર તેણે એમને એમ હાથમાં લખને ખીસાંમાં મુકી દીધો. તેનું ધ્યાન તો હેન્ડન હોલમાં અને લાંબા બનાવ ઉપર લાગ્યું હતું. તે વિચારવા લાગ્યો કે, આહ એ મુછ અચ્ચો હું તો બચપણથી જ એવો છું પણ તેણીએ શા કારણે મારા તરફ આવી અમર્યાદ ચાલ ચલાવી હશે? શું હું ધડીભર પણ એમ માની શકું કે તે મને અરેખરજ ખીજાણતી નથી. નહિ, રે નહિ એમ કદી બનેજ નહિ; મને નેતાને વાર તેણે મને ખીજાણેલો હોવોજ નેધયે; મારો અહેરો મારો રંગ, માંડ રૂપ, અને છેલ્લો છેલ્લો મારો સ્વર તેણે બોલખેલો હોવોજ નેધયે; પણ સારે તે બોળખતી નથી એમ કેવા ભયથી બોલી હશે? પણ સમુદર હવે મને સમજણ પડે છે; કદાચ તેણેજ તેને બોટ બોલવા ઉશ્કેરેલી હોવી નેધયે, ઉશ્કેરેલી શું તે આપડીને ફરજ પાડી હશે; એમજ એમજ હોવુંજ નેધએ; ભેદનો શુંય વાડો દર અતો નય છે તે ભયથી તદ્દાલેલી બની ગઈ હતી; હવે તે એકલી છે તો કદાચ સાચુંજ બોલશે. હું નેહ, તે અંધર છે કે નહિ અને તે એકલી હશે તો પોતાનું અંતઃકરણ પુલ્કું કરશે. બોળખેલું હું તેની બેડે રમતો હતો તે વિખતની વાતો તેના ધ્યાનમાં તાજાં હશે, અને

તે વાતચિત્ત યાદ આવ્યાથી તેનું અંતઃકરણ પીગળી જશે, તે કદી ખોટું બોલશે નહિ. પણ તે સાચું બોલી મને સ્વિકારશે. મારી ખાત્રી છે કે તેના શરીરમાં પ્રપંચનું લોહી મથી પણ તે હંમેશા પ્રમાણિક અને સાચી હતી. તેવી જ છે. આ વખતે પણ તે મને આહે છે અને આગળ પણ આહતી હતી એટલે તે કદી પણ મને ફસાવશે નહિ.”

આવો તર્ક આંધી તે દરવાજા ભણી ગયો; આરાણું ઉઘડ્યું એટલે લેડી એડીય અંદર આવી. તેનો ચહેરો ફની પુણી જેવો શીઠા થઈ ગયો હતો, છતાં તે બહુ હીમતથી અંદર આવીને વેળા તેના મોઢા ઉપર નરમાશ અને સામાનાં મનને આકર્ષે એવો આભાસ જણાતો હતો, જે કે તેનો ઉપર આગળના સરખીજ ઉદાસી છાઈ રહેલી હતી.

આ વેળા તે સાચું બોલશે એવી પૂર આશાથી માઇલ્સ, હસ્તે મુખે તેની તરફ ધસ્યો, પણ તેણે તેને ધસારત કરી દૂર રાખ્યો એટલે માઇલ્સ બેઠો લાંબ ઉભો રહ્યો. તે પોતે એક ખુરશી ઉપર બેસી ગઈ અને માઇલ્સને પણ બેસવા જણાવ્યું. આટલી સભ્યતા પોતાની તરફ વપરાયેલી જેઠ માઇલ્સને પોતે કાણ છે અને તે તેને પીછાણે છે કે નહિ તે વિષેના સવાલો કરવાની મંછા થઈ. આ સંઘળા સવાલો ધીરજથી સાંભળી, લેડી એડીયે મક્કમ પણાથી ઉતર આપ્યું—

“સાંભળ. એ અનજણો પુરુષ! હું તેને ફરીથી ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. કદાચ કોઈ માણસ દીવાને થઈ ગયો હોય અને તેવા દીવાના પણામાં તેને કોંઈ કોંઈ ભ્રમણા થઈ આવી હોય તો તેમાંથી તેને સાંભળે કરવાનું કામ થઈ મુશ્કેલ છે અરે, તથાપિ એમ હું માનું છું કે તેવી ભ્રમણામાં જે ભય સમાયેલું હોય તે વિષે તેને ચેતવી પણ શકાય. હું માનું છું કે, તમને જે ભ્રમણા લાગી છે તે તમે બેશક પ્રમાણિકપણે ખરેખરી માનો છો. અને તેટલા માટે તેમાં તમે કશો અપરાધ કરતા કરતા નથી; પણ હવે મારે તમને ચેતાવવાનું છે એનું કે, તમે અહીંથી જલદી ચાલ્યા જવો તેમાં જો શોભા છે; કાઝો વખત અહીં ખોટી રહેવામાં માલ નથી, કોરણ તેમાં થઈ ભય સમાયેલું છે.”

આટલું બોલી, માઇલ્સના ચહેરા તરફ બહુ આંતરતાથી જોવા લાગી, એટલાજ માટે કે પોતાનાં બોલવાની તેના ઉપર શી અસર થઈ છે તે તપાસવી, અથવા પોતાની આવી ચેતવણીથી તે શું હીલચાલ કરે છે તે તપાસવું. માઇલ્સના લગાર ઉદાસી થઈ ગયેલા ચહેરા તરફ જેઠ તે ફરીથી અસરકારક રીતે બોલી કે, “અમારા ગૂમ થઈ ગયેલી માણસને તમે થોડુંક ભાગે મળતા આવતા દેખાઓ છો, માટે જ તમારી આ અજાણી અને નકામી મુલાકાત બહુ જોખમી બરેલી છે; માટે એ ભલા

માણસ ! તું માઈ માન અને આવ્યો છે તેવો અહીંથી ચાલ્યો જ, હું ને રસ્તો ખતાઉં તે રસ્તે અહીંથી નિકળી જા, એટલે સઘળાં લયમાંથી મુક્ત થશે.”

“ધનશ્વર તમારે કહ્યાણુ કરે, બાઈ તમે સોયુંજ બોલ્યા, હું પોતે તમારો ગુમ થયલો માણસ છું,” માઈલસ તુરત કીધુંજ આશાથી બોલી ઉઠ્યો.

“તમે જેમ માનો છો તેમજ હું પણ ધાઈ છું, એજ તમે સસ છો; એ તમારી માન્યતાનાં પ્રમાણિકપણાં માટે હું કશો શક ધરાવતી નથી; પણ હું તમને તેનાં પરિણામથી ચેતાવવા માંછું છું, એટલુંજ ખસ. મારો ખાવિંદ, આ સઘળા વહીવટનો માલીફ છે; તેની સત્તાની હદ નથી; તેની છાયા નીચેનાં લોકો તેની મરજી ઉપર જીવે છે અને તેનીજ મરજી ઉપર જીવે મરે છે. જે માણસ હિંમતો તમે દાવો ઉઠાવ્યો છે તેને જો તમે મળતા આવતા ન હોતો તો, મારો ખાવિંદ તમારા હવાઇ, ખ્યાલને માટે માત્ર હસીનેજ મુગો રહેતે; પણ બાઈ, તમે નહિ જાણતા હો તો, જાણજો કે તે શું કરશે તે હું જાણું છું; તે સઘળાંજોને એમજ કહેશે કે તમે ઠગારા છો; અને સઘળાંજો તેની જોડે એકમત થઈ તમને ઠગારાજ કહેશે, એમાં કશો શક નથી.” આટલું બોલીને લેડી એડીયે એકવાર ફરીથી માઈલસના અહેરા તરફ ટીકી ટીકીને જોયું અને ફરીથી તે બોલી ઉઠી: “જો તમે માઈલસ હેન્ડનજ હો, અને તે તેમ માનતો હોય તો પછી પરિણામ શું આવશે તે મેં તમને કહ્યું છે તે ઉપર તમે ગેર કરો; મેં જે લય ખતાવ્યું છે તેજ લયમાં તમે આવી પડશો, અને તે માટે તમારે કાંઈ નાહની સુની સજ્જ લોગવવી પડશે નહિ તેની તમે ખૂબ સંભાળ રાખો; તે તમારો નકાર કરે છે, કરશેજ અને કરવાનોજ અને તમને ધિક્કારે છે, ધિક્કારશે અને ધીકારવાનોજ, અને તેને તેમ કરતો જોઈને, કાંઈની મગદૂર શી કે તમને જરાપણ કોહું આપે ?”

માઈલસે કપાળ કુટ્યું અને, લેડી એડીયના બોલવાને પુષ્ટિ આપી; “હા બાઈ હા, હું સમજ્યો, જેમ તમે કહો છો તેમજ ખતવાનું. એજ સસ છે એમ મારી ખાત્રી છે; જે માણસ પોતાના એક બાઈ નો કે જની મિત્રનો નકાર કરવાને સતા ધરાવતો હોય, અને જેનો હુકમ તેના ઉપર રોડી અને હાંદગીનો આધાર રાખનારાંજો વચ્ચે ઉઠાવતો હોય; જ્યાં રાજસકિત અને માન પ્રતિષ્ઠાની દરકાર ન હોય ત્યાં એ શીવાય ખીનું કશું બનેજ નહિ. તમારી કહેલી વાત જરેજર મારા ધ્યાનમાં ફરી ગઈ છે, તમારી બેલી સૂચના માટે હું તમારો આભાર માનું છું, તમારો ખુલાસો મારા મનમાં રમી રહ્યો છે; પણ હવે ઉપાય ?”

માધવસનો અફસોસ સાંભળતાં, લેડી એડીયનો ચહેરા ઉતરી ગયો; તેણે ડોકું નીચું નાખ્યું અને નનર ભોંય ઉપર ઠેરવી; તેનાથી માધવસની સામા જોઈ શકાયું નહિ, કે કેટલીક પણ સુધી તેનાથી ઉગ્રા પણ કાઢી શકાયો નહિ; છતાં માધવસે જાણવા માંગેલા ઉપાયના બુલાસામાં તેને કેટલુંક વધુ બોલવાની જરૂર પડી.

તે બોલી કે,—"એ અબણ્યા પુરૂષ ! ઉપાય, ઉપાય શું કરી રહ્યો છે, ઉપાય તો હું તને બતાવી ચુકી; તે ઉપાયનો અમલ નહિ કરવામાં આવે તો તેનાથી શું ભય થશે તેની તને ચેતવણી પણ આપી ચુકી અહીં અઝોવાર બોટી રહેવામાં તને કેવા સંકટ ખમવા પડશે તે વિશે હું તને બતાવી ચુકી, અને હજુ તું મને ઉપાય, ઉપાય પુછે છે ? તો લેડીથી એકવાર બુલા શબ્દોમાં તે ઉપાય તને બતાવે છું; અને તે એજ કે, મારો ખાવિદ, જે તને પકડાવા મારે સત્તાવાળો બોલી મદદ લેવા દોડ્યો છે તે પાછો ફરે તેટલામાં અહીંથી મહાસી ના જાણુ એ પુરૂષ, મારો ધણી એક એવો નિર્દય માણસ છે કે જેના હૈયામાં દયાનો તો અંશજ નથી; તેના શબ્દકોષમાં જાણુ દયા બોલ જીવતાજ નથી હું તેની બેડીમાં જકડેલી એક ગુલામડી છું, તે જો તેના અવાસથ માહિતગાર ન હોય તો પછી બીજું કાણુ હોય ? ગરીબ આપકે માધવસ અને આર્થર, અને મારો વહાલો રક્ષણહાર સર રીચડ તો તેના જીવમથી ક્યારના છૂટી થઈ ગયા છે, અને હું ધન્ય છું કે, હું હજુ તેમના લેલો જય તે કીક, પણ આ ચંડાળના પંજમાં ફસાશે તે બોટું તું જે કાવો ઉઠાવી આવ્યો છે તે તેના અમીરી ખીતાબ અને માલમીલકત ઉપર તારા પ મારવા સરખા છે; તે ધર એકાં આવીને તેને અપમાન આપ્યું છે; તું અહીં અઝોવાર રહ્યો તો જાણુ કે તારૂં સલાનાશ વાળવાને તે ચુકનાર નથી. મારે જ-જ-જો ભલા માણસ, તું અહીંથી નાશી જ-અહીં ના થાલ; જો તને નાણાંની જરૂર હોય તો લે, આં કીકળી, અને હું તને હાથ જોડી કરગરીને કહું છું કે તું અહીંથી નાશી જ નોકરોનો સખત પેહરો તારા ઉપર રાખેલો છે તેજો તને અહીંથી જવા દેશે નહિ, પણ તે મુછજોને લલચાવવાને આ મારી આપેલી કાઠલીનું પોતું પુલ્કું મુકજે, એટલે તેજો તને પસાર થઈ જવા દેશે. ચેત, ભલાં જુસ ચેત. અહીંથી જ, જાણીજોઈને, ચેતાવ્યા છતાં શું કામ તું આ અમદતના હાથમાં સપડાય છે ? તક મળી છે તેનો લાભ લઈ લે, એ તને મારાથી જની શકે તેટલી મદદ અને સલાહ આપી છે; તે ઉપાય પુછ્યો તો તે ઉપાય તેના, સાધનો સહિત મેં તને બતાવ્યો છે, મારે લાગ, લેલો માણસ ભાગ-નાસ અને તારો જીવ અચાવ."

લેડી એડીયે તેનાં મોઢા આગળ ધરેલી નાણાની ઠેલી લેવાની માઈલ્સે ઉપકાર સાથે નાપાડી, અને ખુરશી ઉપરથી ઉભો થઈ લેડી એડીયની ધરાખર સામે ઉભો રહ્યો, ને “આનું, મલી આનું,” માઈલ્સે ઉપકાર માનતાં જણાવ્યું, “તારી ભલી લાગણી માટે હું તારો બહુજ આભારી છું; તું બ્યારે મારા ઉપર આટલી બધી ઉદારતા બતાવે છે તો મારી એકજ માંગણી સ્વીકાર; તું તારી આંખો મારી આંખો સાથે મેળવ ને મને જોવા દે કે તારી આંખો મારા સામા ટકી રહી શકે છે કે નહિ? અને પછી મને જવાબ આપ કે, હું માઈલ્સ હેન્ડન છું કે નહિ?”

“નહિ, હું તને જાણખતી નથી,” લેડી એડીયે તકાર કર્યો.

“સોગદ ખાશે,” માઈલ્સે તેને શરમાવી.

લેડી એડીયે એનું ઉત્તર બહુ ધીમા અવાજથી, પણ ખુદ્દા શબ્દોમાં આપ્યું; “હા, હું પ્રતિજ્ઞા લખને કરું છું.”

લેડી એડીયના મક્કમપણાથી માઈલ્સ કપાળ કુટે છે તેટલામાં હેન્ડન હોલના દરવાજા આગળ ગડબડ સભળાઈ, એ સરકારી અમલદારોની દોડધામ હોવીજ જોઈએ એમ માનીને લેડી એડીયે હજુ એક છેલ્લી વાર લાંથી નાસી જઈ જીવ બચાવવાને માઈલ્સને સમજાવ્યો. તેટલામાં તો અમલદારો જોરડામાં ધસી આવ્યા અને હેન્ડનને પકડવાની ખેંચાખેંચી આલી. તેમની સંખ્યા ઝાઝી હતી એટલે હેન્ડન થાકીને તેમના હાથમાં પકડાયો. પેલી તરફ ખાપડો શાહજોડો ખેડો ખેડો અનેક તરંગોની લહેરોમાં રમતો હતો તેને પણ તેઓએ પકડયો; અને તે મુરકો તોટ કર્યો અને અનેક કદખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યા.

## પ્રકરણ ૨૭ મું.

### કેદખાનું.

કેદખાનાની કોટડીઓ સઘળી ભરાઈ ગઈ હતી. આ જે મિત્રોને રાખવાને માટે એકે કોટડી ખાલી નહોતી. આથી તેમને, નજવા આરોપોસર પકડવામાં આવતાં ગુન્હેગારોને રાખવાના એક મોટા જોરડામાં રાખવામાં આવ્યા. આ જોરડામાં પણ કેદીઓનું મોટું ટોળું હતું. કેટલાક હાથ કડી નાંખેલા અને કેટલાક કડી વગરના મળી લગભગ વીશેક કેદીઓ તેમાં જગાસા ખાતા હતા. એમાં પુરૂષો ભેલી સ્ત્રીઓ પણ હતી; કેદની વય દશ વરસની, તો કોઈ ખાપડો કમરમાંથી તુરિયાં પેકે વાંકો વગેરો ડોસો હતો. આ સઘળાંઓની વાતચિતથી જોરડામાંના કોઈકોણનું તો પુછવુંજ શું? માઈલ્સ હેન્ડનને મનથી કેદખાનામાં જવું



અને કેદખાનામાંથી આવવું એ નવાઈની વાત નહતી, પણ આપડા શાહ-  
જાદાને મનથી તો મરવા સરખું હતું. ગુસ્સાથી તેનાં ફવારાં ઉભાં થઈ  
ગયાં હતાં; ક્રોધથી આંખનાં ભલાઓ ખેંચાઈ ગયાં હતાં. પોતાને  
આપવામાં આવેલાં આ અપમાનથી તે તપી તપીને વાતો કરતો હતો,  
તેનું કાળજી જાણે કોરાઈ જતું હતું; જલદીથી રાજપાટની પુનઃસ્થિતિએ  
પહોંચી જવાની આશામાં રમતી તેની ઉમેદો બ્રહ્મ થઈને રાજપાટને બદલે  
ના લેવે દેવે તુરંગની કોટડીની હવા ખાવા આવવું પડ્યું એ તે આપડા  
નિર્દોષને મનથી કઠારના ઘા જેવું લાગ્યું. હેન્ડન, તેથી ઉલટોળ હતો.  
તે શાંત પડી ગયો હતો; જાણે ગમરાઈ ગયો હોય તેવો જણાતો હતો.  
પોતાના કુટુંબને મળીને સુખાનંદનો લહાવો અને અમનદારી ઉડાવવાની  
ઉમેદમાં તે તલીન થઈ ગયો હતો; પોતાની નધારેલી મુલાકાતથી કુટુંબનાં  
માણસોને કેવો આનંદ થશે તેના તર્ક વિતર્કમાં તે આલોટો હતો,  
પણ તે સઘળું આવા નધારેલા બનાવમાં બદલાઈ ગયું તે જાણીને તેને  
આશ્ચર્ય લાગ્યું. ચોમાસાના દિવસોમાં આકાશ ઉપર, વરસાદના રંગબેરંગીન  
મેઘ ધનુષનો દેખાવ ભોગવવાને બહાર પડેલો એક માણસ, તે મનહ  
ભોગવવાને બદલે વિજળીથી કપાઈનેજ ઠાર થઈ જાય તેને મળતો આ  
બનાવ તેને લાગ્યો. તેને કશું સૂઝ પડ્યું નહિ. ધડીકમાં પોતાની સ્થિતિનો  
વિચાર કરતો, ધડીકમાં હેન્ડન હોલ ઉપર નજર દોડાવતો, ધડીકમાં  
પોતાને લીધે ફસી પડેલા છોકરાનો-શાહજાદાનો-વિચાર કરતો, પણ  
છૂટકારાને માટે શું કરવું તેનો તેને ખ્યાલજ નહોતો. કેટલોક વખત  
પસાર થઈ ગયા પછી તેને તે વિષે કાંઈક વિચાર આવ્યો અને પોતાના  
વિચારોની સાંકળ ગાંઠવવા માંડી. એડીથના સંબંધમાં તેણે પહેલાં  
પોતાની વિચાર શક્તિ દોડાવી. શું તે મને ઝાળખતી નહિજ હશે?  
શું ખરાં અંતઃકરણથી તેણે મારો ઇનકાર કીધો હશે?” એ વિષયમાં  
ઘણો વખત તેણે ચેક્યો અને પછી તેણે નિર્માણ કર્યું કે, તેણે  
મને ઝાળખ્યો તો છે, પણ તેણે સ્વાર્થને ખાતર મારો ઇનકાર  
કર્યો છે, અને સ્વાર્થને ખાતર પણ તેણી જીહ્વા બોલી તે માટે તેણે  
તેનો બહુ શીટકાર કીધો. છતાં પણ લેડી એડીથનું નામ તેને એટલું  
પ્યાઈ હતું કે તેટલાજ માટે તેણે તેને પડતી મુકી.

કકડતી થંડીમાં તુરંગના ઝારડામાં, તુરંગની ફાટી તુટી ધાબળીઓ  
ઝાઢીને હેન્ડન તથા શાહજાદાએ રાત ખેંચી કાઢી. જલરને લાંચ આપ-  
વાથી તેણે કેટલાક કેદીઓને દારૂ આણી આપ્યો હતો અને તેનાં પરિ-  
ણામમાં રાત્રે તુરંગમાં તરેહવાર ગાયનો અને ખુશ મીનજ ટોલટપા કે  
ચચ્યા મમ્માની નાહની સરખી વાતોના તડાકા ચાલી રહ્યા હતા. મોડી

રાત્રે વળી એક નવોજ ચમત્કારિક બનાવ જોવામાં આવ્યો. એક પુરૂષે એક સ્ત્રીને સખત ધબોલી નાખી, અને જોલર આવીને તેને બચાવે તોટલાં તો તે બાપડી અધમુદ્ધ થઇ ગઇ. જોલરે આવતાંને વાર પેલા તોફાની માણસને સજડ ઘોળ થગડાકે લગાવી, સઘળું રમખાણ નરમ પાડ્યું અને તે ગરબડમાં તુરંગી ગાયનોના લલકાર પણ બંધ થઇ ગયા અને તેની જગા ઉપર પેલી માર ખાધેલી સ્ત્રી તથા જોલરની મુક્કીઓના અતુલવી પુરૂષના કકળાટ અને બગડાટ સંભળાયા, જે સાંભળતાં સાંભળતાં સર્વ કોઇ ઉંધી ગયા.

તે પછીનું અફવાડિયું, દિવસ તેમજ રાત એક સરખા પસાર થયાં. તે દરમ્યાન તવું કંઇ બન્યું નહોતું માત્ર જે નવું જોવામાં આવ્યું તે એજ કે, હેન્ડનને પીછાણતા કેટલાક માણસો તેને જોવાને તુરંગમાં આવતા અને તેને ઠગારો કહી ધિક્કારીને પાછા ચાલ્યા જતા. કોઇ કોઇ તેને સખત ને નખમી શકાય તેવું અપમાન આપતા, દિવસના વખતે આ બનતું, અને રાત્રે તરેહવાર હલકાં અને નીતિબ્રષ્ટ ગાયનોના લલકાર ચાલતો. કેટલાક દિવસ અને રાત એ પ્રમાણે પસાર થઇ ગયા. પછી અંતે ફેરફારનો દિવસ આવી લાગ્યો. નધારેલી રીતે, જોલર એક ધરડા માણસને પોતાની જોડે લઇ આવ્યો અને હેન્ડનને બતાવી તે ડોસાને કહેવા લાગ્યો કે, “આ રહ્યો તે ચોરો, તારી આંખો ઉઘાડી ને જો ને પછી કહે કે તે કોણ મુવો છે.”

હેન્ડન, જે વિચાર સુન્ય એટલો હતો તે આ બનાવ જોઇ તુરત ઉભો થયો અને આટલે દિવસે તુરંગમાં આવો ફેરફાર ભરેલો બનાવ બનવા પામ્યો તે માટે કાંઈક ખુશ થયો. તે ડોસાને જોતાંજ હેન્ડન તેને પીછાણ્યો, “ઓહો આ તો પેલો “બલેક એક્રુ” છે. એ મારા પિતાનાં કુટુંબમાં વર્ષો સુધી નોકર હતો; એશક એ તો પ્રમાણિક ને ભલો છે, અને તે સાથે સ્વચ્છ અંતકરણનો છે. પણ ધન્ય જાણે, હાલ તે તેવોજ રહ્યો છે કે બદલાઇ ગયો છે, કારણ હેન્ડન હોલમાં તો મોટા નાનાં સર્વ લુચ્ચા અને સઘળાંજ જુદાં થઇ ગયાં છે, એટલે એ વળી શું કાંદો કાઢવાનો ને ઉનાક ઉઠાવવાનો હતો એ પણ સઘળાઓની પેઠે મારી ઝાળખતો ધનકારજ કરશે.”

ડોસાએ ચોરડામાં નજર કરી અને એક પછી એક બધાને તપાસ્યા પણ હેન્ડન નહિ જણાયાથી તેણે જોલરને દમ ભીડાવ્યો, “અરે આ તો બધા ખીન્ન ખીન્ન ધરફાંસીયા છે પણ જે માણસને દેખાડવા લાગ્યો તે ક્યાં મુવો છે, તેજ બતાવી દેની કે સઘળું પતી જાય.”

જોલર હસ્યો અને હેન્ડનને આગલ કરી તે ટકોરમાંજ બોલ્યો, “જો આ રહ્યું તે કાલું ભુંડ, લે તપાસ એને ને પછી તારો અભિપ્રાય આપ.”

“જેઊ, માધ જેઊ, તમારૂં મોઢું, જરા આમ અનવાળામાં આવોની, જેઊ લગાર આમ ફરોને, જેઊ તમારી ગર્દન, અતાવોજ ! પણ જરાક લખાવોજ, જેઊ આમ આમ આંખ અચમચાવોજ કે હું જરા બર જેઊ, એમ તેણે હેન્ડનને આમ તેમ તપાસ્યો, ને પછી, “અહ ! છટ ! છટ ! એ કોણ, હેન્ડન, ના, ના, એ કંઈ હેન્ડન નથી, હેન્ડન આવો હતોજ નહિ ” એવો અભિપ્રાય ડોશાજીએ આપ્યો, અને જલ્દી તેને પાક ઠોકી શાળાસી આપી કે, “હજુ તારી કચડી આંખો બહુ સાવધ છે હાં બુઢા.” એમ કહી તે ડોશા જોડે હેન્ડનની મશકરી કરવા લાગ્યો અને તેની ખુબ ઠોકલી બનાવી, જે આપડો હેન્ડન મુંગા મુંગા સાંભળી રહ્યો. મશકરીમાં કટલોક વખત કાઢ્યા પછી તે ડોશાને સાંથી રૂબરૂ લેવા કહી, પોતે પણ આલ્યો ગયો. તે ગયા પછી ડોશા, હેન્ડન હજુર ચુંકણીયે પડ્યો અને ધીમેસથી તેને કહેવા લાગ્યો—

“પ્રભુ કૃપા કરો, તેનો પાડ માતો, તું મારો શેક આજે મારી આગળ ઉભો છે. હું એમ માનતો હતો કે સાત વરસ થઈ ગયાં તું મરણ પામ્યો છે પણ આહ ! તું તો જીવતો છે. જે પળે મેં તને જોયો તેજ પળે મેં તને પીછાણ્યો, સર માધલ્સ, હું તો હવે બહુ ઘરડો થયો છું અને બહુ ગરીબીમાં દિવસ ગાળું છું; પણ જતાંનેવાર હું બુઢી રીતે સત્યે સત્ય જાહેર કરીશ કે જેને મેં જોયો તે ખરોજ માધલ્સ હેન્ડન છે; પછી પોતાના બળની સત્તાથી તેઓ અને ચુંગળાવીને મારી પણ નાખે તો શું થયું ?”

“નહિ, નહિ,” હેન્ડન બોલી ઉઠ્યો, “તું એમ સાચું બોલતો ના, તેમ બોલશે તો તું તારે હાથે તારો નાશ કરશે અને મારા દાવામાં કંઈ સહાયભૂત થશે નહિ; પણ તારા આવા પ્રમાણીકપણા માટે હું તારો ઉપકાર માનું છું.”

આ ઘરડો નોકર હેન્ડન અને શાહબદાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. કારણુ તે દિવસમાં અનેકવાર તુરંગ આગળ આવતો, તેમને માટે કંઈ કંઈ ખાવાનું લાવતો, કંઈ કંઈ વેળા થોડા થોડા પૈસા પણ આપી જતો, ગામ ગપાટથી તેમને માહિતગાર કરતો. તે કંઈ કંઈ સાંઝે ખાવાનું લાવે તે હેન્ડન શાહબદાને આપતો, કારણુ જે તેને મળત તે તે આપડો તુરંગમાં જીવી પણ લાગ્યેજ શકત, કારણુ કે તુરંગમાં જે કંગાળ અને ગંધાતો ખોરાક મળતો તે તે ખાઈજ નહિ શકત. શક નહિ પડે તે માટે એક તુરંગમાં ઝોઝો વખત ખોટી થતો નહિ, પણ તે જોટલી વખતે સાં આવતો તેટલી વખત કંઈ ને કંઈ ઉપયોગી ખખરો લેતો આવતો હતો અને તે સઘળી ધીમા સાહે તે હેન્ડનના કાનમાં

સંભળાવે, પણ ખીજાઓના કૈયતીં તો તે વહેમ નહિ પડે તેટલા માટે હેન્ડનને ઠગારો, લુચ્ચો વગેરે કહેતો હતો.

ધીમે ધીમે, હેન્ડનને પોતાના કુટુંબને લગતી સંઘળી હકીકત મળી ગઈ. આર્થર છ વરસ થયાં મરણ પામ્યો હતો. પોતાના આ દીકરાનાં મરણના ગમથી, તેમજ હેન્ડનના કશા સમાચાર લાંબો વખત સુધી જાણવામાં નહિ આવ્યાથી, તેના પિતાને માંદગી લાગુ પડી. પોતાનો અંત પાસે આવ્યો છે એમ માની તેણે મરણ પહેલાં હું અને એડીથને ઠેકાણે પાડવાનો ઠરાવ કીધો. આ ઠરાવ મુલતવી રાખવા માટે એડીથે ઘણા કાલાવાલા કર્યા. એટલા માટે કે કદાચ માઇલ્સ પાછો ફરશે. થોડા વખતમાં માઇલ્સનાં મરણનો પત્ર આવ્યો; જે જાણતાંજ સર રીચર્ડની માંદગી વધી ગઈ. તેને લાગ્યું કે હવે અંત પાસે આવ્યો છે, એટલે તેણે, તેમજ હું એ લક્ષ્મી હક લીધી. એડીથે ઘણા કાલાવાલા કીધા અને એક માસની મેહતલ માંગી. તે પછી વળી ખીજ એક મહીનાની મેહતલ મેળવી અને તે પછી જીવે મહીનો ખેંચી કાઢ્યો. અંતે સર રીચર્ડની મરણપથારી આગળ તેમનાં લગ્ન થયાં. એ જોડું સુખી નિવડ્યું નહિ. શહેરમાં એવી અફવા ચાલી રહી કે, લગ્ન થયા પછી, લેડી એડીથને, તેણીના ઘણીનાં કાગળયાંઓમાંથી, પેલાં નાશકારક પત્રના ઘણાક કાગળ અને અસંપૂર્ણ ખરડાઓ હાથ લાગ્યા છે. આવી રીતે ઉતાવળથી લગ્ન કરવા માટે લોકો શીઠકાર નાખવા લાગ્યાં, અને તે સંઘળી ગરબડે સર રીચર્ડનો અંત આવ્યો. લેડી એડીથ ઉપર તથા મહેલના નોકરો ઉપર જીલ્લમાત ગુન્જ રવાની અફવાઓ ગામમાં ખૂબ જોરમાં ચાલવા લાગી; પિતાની હયાતી સુધી હું એ પોતાનો સ્વભાવ છુપાવી રાખ્યો હતો; પણ પિતાનાં મરણ પછી તે પોતાનાં ખરાં સ્વરૂપમાં બહાર આવ્યો; અને પોતાના હાથ હેઠળનાં સંઘળાંઓ તરફ તે બહુ કરડાપણાથી ડામ લેવા લાગ્યો. એંદ્રુની આ સંઘળી વાતમાં શાહજાદાને તો કશું લાગતું વળગતું નહતું એટલે તે તો બાપડો કાંઈપણ વિચાર વગરનું દિગ્ગજ થઈ એ સંઘળું સાંભળતો હતો; પણ બ્યારે ખીજ એટલીક વાતો એંદ્રુએ એવી ચલાવી કે જેમાં તેને પોતાને લાગતું વળગતું હોવાથી તેણે તે ધ્યાન દઈને સાંભળવા માંડી. એંદ્રુએ ચલાવ્યું કે, “પણ બ્યારા સર માઇલ્સ, તું ખીજ કાંઈ ગામગપાટા જાણે છે કે? શહેરમાં એવો ગપાટો ચાલ્યો છે કે, રાજા દીવાનો ચુધ્ડાઈ છે, પણ સરકાર તરફથી એ વાત જાહેરમાં બોલવાની કે કહેવાની સખત મનાઈ કરવામાં આવી છે, મનાઈ કરવામાં આવી છે એટલુંજ નહિ પણ જેના મોઢાંમાંથી તે વાત નિકળે તેને ખીજ કશી નહિ પણ કાંશીની સજા કરવામાં આવી છે.” આ વાત સાંભળી,

શાહનદા બહુ ચક્રિત થઈ ગયો, તે એંદુ તરફ ડોળા ફાડીનેવા લાગ્યો, અને તે પછી તે એંદુની અન્યખી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો—

“રાજ દીવાનો થયો નથી હોં, ડોશાણ! પણ મારા વિચાર પ્રમાણે આવી રાજદ્રોહી ગપસપ ચલાવવા કરતાં તું તારી પોતાની જ વાતમાં માથું ખાસે તો બહેતર.”

“આ પોરીયો શું બકબકારો કરે છે? તે આહે શું પીએ છે?” એંદુએ પોતાની સામા થયલા દીકાથી આશ્ચર્ય પામીને હેન્ડને સવાલ કર્યો, અને આગળ કાંઈક બોલવા જતો હતો, પણ હેન્ડને તેને ચૂપ રહેવાની ઈશારત કીધાથી તે મુંગો રહ્યો. તે ચુપચુપ ઉભો ખરો, પણ તેમ જાઓ વખત તેનાથી થોભી શકાયું નહિ અને તેણે બોલવા માંડ્યું કે,

“જુઓની, સર માઇલ્સ, મરનાર રાજની લાસને આજકાલ એકાદ બે દિવસમાં વિડસર ખાતે ભૂમિદાહ કરવામાં આવશે, જે માટે મારી જાણ પ્રમાણે તા. ૧૬ મીનો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો છે, અને નવા રાજને તા. ૨૦ મીને દિવસે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવનાર છે.”

“પણ તા. ૨૦ મીએ તેને પટાભિષેક કરશે તે ક્યાંથી કરશે? તે આગમજ તેઓએ મને શોધી કાઢવો પડશે; હા, પણ મારી ખાત્રી છે કે જ્યારે તેઓએ એ દિવસ મુકરરજ કર્યો છે તો પછી તેઓ મને શોધી કહાડવાના આપતા ઉપાયો લેશે; અને તેમ હું પણ સાં જલદીથી દાખલ થઈ જવાની તજવીજ કરીશ,” શાહનદાએ એંદુના મ્હોડાની એ ખજર સાંભળીને તાપસી પુરી.

શાહનદાને આ પ્રમાણે બોલતો સાંભળી એંદુ ચીરડયો અને તે પોતાની ચીડ ખાલી કરવા જતો હતો, તેટલામાં હેન્ડને તેને ફરીથી નાક પર આંગળી મુકી મુકી ચુપ કીધો અને પોતાની વાત આગળ ચલાવી.

“સર માઇલ્સ, તમને ખીજ ખજર છે કે? સર હું આ પટાભિષેકની ક્રિયામાં ભાગ લેવા જનાર છે, અને તે વેળા કાંઈ માન ખાટવાની તેને આશા છે. તેને તો એવી ઉમેદ છે કે, આ શુભ ટાંકણે તેને ઉમરાવનો ખિતાબ મળશે, ખિતાબ! કારણ લોર્ડ પ્રોટેક્ટર-લોર્ડ હર્ટફર્ડ-સાથે તેને ઘાડી મિત્રાચારી છે અને તે ઉમરાવની તેના ઉપર કૃપા પણ છે, એટલે હું સાહેબ તો ઉમરાવ બનવાની પૂર ઉમેદમાં ડોલ્લા ખાય છે, પછી તો ઇશ્વર જાણે કે શું થાય છે તે?”

“શું, લોર્ડ પ્રોટેક્ટરની મહેરબાની છે કે?” શાહનદાએ ઈતેભરીથી સવાલ કીધો.

“હા, નામવર ડચુક આફ સમરસેટની”—એંદુએ ઉત્તર આપ્યું.

“કયો ડચુક આફ સમરસેટ?” શાહનદાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“અરે વળી ડયુક આફ સમરસેટ કંઈ પાંચ દશ મુવા છે કે ? પેલો સીમોર, એર્લ આફ હર્ટફર્ડ છે તેજ તો,” એંદ્રુએ લગાર કડકાધથી જવાબ આપ્યો.

“ઓ હો હો ! તે સારે ડયુક અને વળી લોર્ડ પ્રોટેક્ટર ક્યારથી થઈ બેઠો છે ?” શાહનદાને પોતાની ગરહાજરીમાં બનેલાં બનાવોની આવી આડકતરી ખબર પડતાં તેને અંદરખાતેની વાત જાણવાની છતાંસાં ઉત્પન્ન થઈ.

“જન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખથી,” એંદ્રુએ ખુલાસો કીધો.

“પણ કૃપા કરી, જાણતો હોય તો મને કહે કે, તેને તે ખિતાબો કોણે આપ્યા ?” શાહનદાએ સવાલ કીધો.

“તેણે પોતે લીધો, અને વડી કાઉન્સિલે તે માટે અનુમતિ આપી અને રાજ્યે તેમાં ટેકો આપ્યો, વળી ખીન્નું કોણ આપે, જેને સત્તા હોય તે આપે ? એમાં તે શું મોટા સવાલ તું પુછે છે ?” એંદ્રુએ દેકાર કીધી.

“શું બકે છે, રાજ્યે તેમાં ટેકો આપ્યો ? કયા રાજ્યે, રાજ્ય કયાં છે ? તે તો મને કહે, કે કીયો રાજ્ય ટેકો આપે ?” શાહનદા તો એંદ્રુની છેલ્લી ખબરથી જાણે વાઘની પેઠે છેડાઈ પડ્યો.

“એશક, રાજ્યે, રાજપાટ ભોગવે છે તે રાજ્યે, તાજે તખ્ત ચલાવે છે તે રાજ્યે, જેના પડ્યા બોલ ઉચકાય છે તે રાજ્યે, ખીન્ને કોણ રાજ્ય ? ઇશ્વર સૌનું સાફ કરે ! પણ આ આપડા પોરીયાની ડાગળી તો ચરકેલી લાગે છે ! એ એ—અક્કલના ઝોથમીર, રાજ્ય તે વળી કાંઈ એ ચાર હશે, નામના ઉઠાવનાર મહારાજાધિરાજ એડવર્ડ છઠ્ઠાએ, ઇશ્વર તેનું દીર્ઘાયુષ કરે—તેણેજ એ સઘળું બળવ્યું; તે પણ તારા સરખા નાનકડાજ છે; અને લોકો કહે છે તેમ તે દીવાનો હો કે નહોય—તોપણ સઘળી પ્રજા એકે અવાજે દિન પ્રતિદિન તેનાં વખાણુ ગાય છે—અને વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તે રોજ રોજ સુધરતો પણ જાય છે દરેક જણ તેને આશીર્વાદ આપે છે અને ઈંગ્લેન્ડની ગાદી ભોગવવાને તે ચીરાયું રહે એવી પ્રાર્થના, સર્વ કોઈ અહોનિશ કરે છે; કારણ તેણે પોતાનો વહીવટ જાણુસાધ દયાથી કરવા માંડ્યો છે; ધરડા ડયુક આફ નાર્થેકેકની સજ્જ રદ કરી તેણે તેનો પ્રાણુ ઉગાર્યો છે, અને દેશના કાયદાઓ ને સખત હોય અને જ્યો રાંક પ્રજા ટળવળતી હોય તેવા કાયદાઓ પણ સુધારવા માંડ્યા છે. સારે, તેની સ્તુતિ કોણુ નહિ કરે ? લોકો તેને દીર્ઘાયુષ કાં નહિ ઇચ્છે ?” એંદ્રુએ રાજખટપટનું લંબાણુ ત્રિવરણુ કર્યું.

એ સમુજા સાંભળતાં આપડા શાહજાદાનો તો શુસ્સો ને આશ્ચર્યનો  
તો પ્રાર રહ્યો નહિ, તેનાં રોમાંચ ખડાં થયાં, તેના શરીરનું લોહી ખળ  
જેરથી ઉતું ઉતું થઇ દોડવા લાગ્યું, અને ચહેરા ઉપર, એટલી બધી  
ઉદાસિનતા પ્રકાશી નિકળી કે, મોઢું નિચું નાખીને તે કંટલોકવાર પડીજ  
રહ્યો અને એંદુની વાત વખારે સાંભળવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો.  
તેણે વિચાર કર્યો કે, એંદુને રાજાને પણ નાનકડો પોરીયો પકડે છે, તે  
પેલો ભીખારડાનો પોરીયો તો ન હોય. પણ એ બની શકે તેવું તેને  
લાગ્યું નહિ, કારણ તેણે માન્યું કે તે તેની હલકી વીતિભાત, તેનાં હલકા  
ભાષણોથી તે તુરંતજ ઓળખાઇ આવશે જોઇયે, અને તેને તો ક્યારનો  
રાજમહેલમાંથી હાંકી પણ કાઢ્યો જોઇયે, અને અરા શાહજાદાની શોધ-  
ખોલ આલેતી હોવી જોઇયે. કદાચ એમ તો નહિ બન્યું હોય કે, દરબા-  
રીઓએ, કાંઈ ઊમરાવનાં પોરીયાને લાવીને ગાદી ઉપર ઠસાવી દીધો હોય.  
પણ મારો મામો તેમ કરવા દે એ હું માનતો નથી, તે મારો હક્ક  
લુટી લેવા દે તેવો માણસ નથી અને કદાચ કાંઈ તરફથી એવી  
તજવીજ થઇ હોય તો તે તેને ઝટકે ચડી નાખ્યા વગર રહે નહિ.  
શાહજાદાએ આવા આવા તર્કો દોડાવ્યાં માંડ્યાં, પણ તેથી તેને કશો  
ફાયદો થયો નહિ. બેઠનો પડદો ઉઘડવાને જેમ જેમ તે વધુ ને વધુ  
પોતાની વિચાર શક્તિ દોડાવતો તેમ તેમ વધુ ને વધુ તે ગુચવાતો ગયો;  
તેનું માથું દુઃખી આવ્યું, ઊંધ પણ આવતી નહિ. આ ગપાંટાં સંભ-  
ળતાં લડત જવાની તેની અધિરાઇ વધવા લાગી, અને તેનું આ કેદ-  
ખાનું તેને ખૂબ જુલમાત ભરેલું અને અસહ્ય થઇ પડ્યું.

શાહજાદાને આ પ્રમાણે બેઆકળો બનેલો જોઇ હોતો તેને સમ-  
જવવાને ઘણા ઉપાય થિજ્યા, પણ તે સર્વ ફેકર. કાંઈ પણ રીતે તેના  
પર તેની અસર થઇ નહિ, પણ તેની નજીકમાં જે બાંધજો કેદમાં હતી  
તેઓ હજુ તેને સમજવવામાં ફાવી શકી. તેમના મધુર ને મંજુલ શ-  
બ્દથી શાહજાદાને કાંઈક ધીરજ આવી. જેમ તેને ધીરજ આવી તેમ  
તે લગભગ ઠંડો પડ્યો અને પોતાના ઉપર આવી સારી અસર નીપજ-  
વવા માટે તેણે તે બંને બાંધજાનો ઉપકાર માન્યો અને તે તેણીઓને  
અરાં અંતરજાથી ચોંદાવા લાગ્યો, તેમને આ કેદી સ્થિતિમાં આવવાનું  
કારણ તેણે જાણવા માંડ્યું અને બ્યારે તેઓએ પોતાને “ખાપદિસ્ત”  
તરીકે જાણાવી ત્યારે શાહજાદા હસ્યો અને તેમને પુછવા લાગ્યો કે—

“કેદખાનામાં બંધ પડવું એ શું ગુન્હા છે? અરો કે? તમે તમા-  
રીથી જોડાથી જનાર છો, અને નિર્જીવ વાંક માટે તમને હિલે વધુ  
વળત અહીં રાખવામાં આવશે નહિ તે જાણીને હું દિલગીર છું કારણ



તેમંત્રા સરખીઓની સંગતથી મને મારી આ અસહ્ય સંકટમાં ધીરજ  
અને સંતોષ મળે છે.”

બંને કુરુ ખોલી નહિ, પણ તેમના ચહેરા ઉપર કોઈક અસંતોષના  
ચિન્હો દેખાયા અને તે જોઈને તે તેમને આતુરતાથી કહેતા લાગ્યા કે,  
“તમે શા માટે ખોલતી નથી; મેહરખાની ફરીને મારી સાથે તમે અપહ-  
રણ વાતેચીત કરો, અને મને કહો કે આથી ખીલું કંઈ શિક્ષા તેમને  
થઈ શકે તેમ છે કે? બોલો, બોલો, તમે તે માટે ડર નહિ,” શાહ-  
જહાંએ તેમની જોડે વાત આલુ રાખી. “તેઓએ, એ વાત ફરવી નાખવાની તજવીજ યોધી, પણ તેમ  
કરતાં શાહજહાંને વહેમ પડ્યો અને તેણે તે વાત આલુ રાખી.  
“શું તેઓ તમને આંધી મારનાર છે કે? નહિ, નહિ, હું માનતો  
નથી, તેઓ એટલો બધા ઘાતકો નહિ થશે.”

બંને બાયડી, શાહજહાંની આ માલ વગરની ધીરજથી સામી ગ-  
ભરાઈમાં પડી અને પોતાનું સંકટ વળવવા લાગી. “કેટલોક વખત તેઓ  
બોલી શકી નહિ પણ બોલ્યા વગર” આલ્યું નહિ, અને તેમાંની એકે  
લંગર ગદગદિત કંઠે ઉતર આપ્યું કે—

“ઓ, તારાં આ બોલવાથી અમારી છાતી ફાટી જાય છે. અમે  
માંગીએ છીએ તે એટલું જ કે, ઇશ્વર અમને અમારા ઉપર આવી પડેલી  
શિક્ષા અમલાને શક્તિ આપે.”

“અરે ઇશ્વર ! આ તો ધારું છું તેજ થયું, એનો કહેવાથી માલમ  
પડે છે કે એ બાપડીઓને આંધીને મારવામાં આવનારનું હશે અને તેમ  
ખાત્રી થયાથી શાહજહાં આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યો, “હારે શું તે પથ-  
રની છાતીની ફર માણસો તમને મારશે જ કે? પણ એ બલી બાપડીઓ  
તમે રડો ના, મારાથી તે અમી શક્તિ નથી. તમો એમ હિમત શું છોડી  
દોછો, પણ હિમત રાખો; ઇશ્વર ફરે ને તમને સળ થનારા ફરાવેલા  
વખત પહેલાં હું મારી પુનઃ સ્થિતિને પામું તો તમને એ ઘાતકી સળ-  
માંથી બચાવીશ; બેશક હું તમારી બહારે ધાપશ, માટે તમે ડરો નહિ,”  
શાહજહાંએ તેમને ધીરજ આપી.

સવારે બ્યારે શાહજહાં સુતેલો ઉઠ્યો ત્યારે તે બંને સ્ત્રીઓને  
તેણે જોઈ નહિ એટલે તે આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેઓ બંન્ની બામી  
છે એમ માનીને ખુશ થયો. એક તરફથી તે ખુશ થયો બરા, પણ  
ખીલું તરફથી તે દિલગીર બન્યો થયો, કારણ તેઓ તેના દુઃખમાં દિલાસા  
સમાન હતી.

બંનેએ પોતાની આદગીરી અપવાને ખાતર તેના કપડાઓ અકેક

રીખન ડાંચલીથી વળગાડી હતી, અને તે જોઇને તેણે તે જાન્યુક સુધી સાચવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને પુનઃ સ્થિતિએ સ્થાપિત થતાં એ થાદગીરી તે અનેને શોધી કાઢવામાં કામે લાગશે એમ તેને લાગ્યું.

સૂર્ય સેહજ ઉપર આવતાંજ જલ્દર કેટલાક નોકરોને લઇને સઘળા બંધવાઓને તેમની કોટડીમાંથી બહાર કાઢવા આવ્યા; તે જોઇ શાહજાદો તો ખેદદ ખુશી થયો કે લગાર પણ ખુદ્દી હવા ખાવાની મળશે. એક મઠી એક સઘળાઓને કોટડી ઉઘાડી બહાર જલના યોગાનમાં ઉભા કર્યા, અને તેની સાથે હેન્ડને પણ કાઢવામાં આવ્યો. તુરંગના યોગાન ઉપર પત્થરની ફરસબંદી કરી લેવામાં આવી હતી, અને સઘળા બંધવાઓને લશ્કરની પેઠે, એકેકની પાછલ ચલાવીને એક મોટાં આરકાંમાંથી પસાર કરીને ત્યાં ભેંગા કરવામાં આવ્યા. તે દરેકને પંક્તિબંધ ભીતને અધેડીને ઉભા રાખવામાં આવ્યા. ‘હજી સવારનું પોહર હતું અને તે દિવસે લગાર થંડીનું જોર વિશેષ હોવાથી, બંધીયાર જગામાંથી ખુદ્દી જગામાં આવતાં તેમને થંડી વધારે લાગવા માંડી. રાત્રે બરફ પણ પુષ્કળ પડેલો હોવાથી જમીન તેમજ ભીંત પણ પાણીથી તરબોળ થયેલી હતી. વળી જગા તદ્દન ખુદ્દી હોવાથી હિમના પવનની ઠંડી અને શરીર કકડાવી નાખે તેવી ફૂક પણ લાગતી હતી. આ યોગાનની મધ્યમાં એ સ્ત્રીઓને એક થાંભલા સાથે લોખંડની સાંકળવડે જકડીને ઉભા રાખવામાં આવેલી હતી. સહેજ નજર પડતાંજ શાહજાદાએ તેમને ઓળખી કહાડી કે આ તો ગદ્ય કાલે જે બાઇઓ જોડે તેને તુરંગની કોટડીમાં મુલાકાત થઇ હતી તેજ છે. “અરર, પણ આ હું શું જોઉં છું ! હું તો મનમાં મગ્ન થતો હતો કે એ બાપડી સ્ત્રીઓને અહીંથી મુક્ત કરી દેવામાં આવી હશે, પણ તેઓ તો હજી જવી ને તેવીજ સ્થિતિમાં મારી નજર સામા ઉભી છે. એ બાપડીઓને એવી હાલતમાં હંધ શા માટે લાવવામાં આવી હશે ? તેમને આ થાંભલા સાથે શા કારણથી બાંધી મુકવામાં આવી છે ? શું તેમના ઉપર કાંઈ જીલમ ચુગરવાનો હશે કે શું તેમને બાંધી મારવાની સજા કરવામાં આવનાર હશે ? શરમ, શરમ ! ઈંગ્લિંડ તારા એવા અધમ અને ઘાતકી કાયદાઓને શરમ ? આવી નિર્દય સજા કોઇ મૂર્તિપૂજક રાજમાં નહિ પણ ઈંગ્લિંડના ખ્રિસ્ત ધર્મ પાળનારાં રાજ્યમાં ! અફસોસ ! ક્યારે હું મારી સત્તા ઉપર સ્થાપિત થાઉં કે ઈંગ્લિંડ અને ખ્રિસ્તનાં નામ લજવનાર આવા અધમ કાયદાઓનો નાશ કરું ? અફસોસ ! હું પોતે પોતાને રાજ કહેવડાવું છું, જ્યાં ત્યાં મને ઈંગ્લિંડની રાજગાદીના વારસ તરીકે ઓળખાવા અને મનાવવાનો યત્ન કર્યો જઈ છે, પણ હું મારા પ્રયે અતિ કૃપા દ્રષ્ટિ દેખાડનારી એ નાનુંક બાઇઓ તરફ ચુગરવામાં

આવતાં ધાતકીપણાને, કશા પણ અંકુશ વગર માત્ર જોઇ રહ્યા છું; અફસોસ ! અફસોસ, ! આવું અધમપણું મારી નજરે દેખી શકાતું નથી. કહે પણ શું ? આ વિશાળ શહેનશાહતનો હું માલિક, છતાં હાલ તો તેમને આવા ધાતકીપણામાંથી બચાવવાને તદ્દનજ લાચાર છું. આને આ ક્ષણે તો હું કશું કરી શકતો નથી, પણ એક દિવસ એવો પણ આવશે. અને તે અવશ્ય આવશેજ કે જે દિવસે હું એ બદમાશ હૈયા વગરના અમલદારો પાસે તેમનાં આ કામનો પૂરે પૂરો હિસાબ લઇશ. દેખહો તે દિવસ ! દિવસ દૂર કાં જાય છે ! આ મારી પ્રજાનાં સુખને કાળાતર તે દિવસ જલદી આવે. જે એક દ્રુતે તેઓ એ બાપડીઓને સજાવશે તે એક બદલ હું તેમને એકસો દ્રુત લગાવવાનો હુકમ કરીશ.”

પોતાના મનમાં આવા આવા તર્ક વિતર્કમાં રમતો હતો તેવામાં એક મોટો દરવાજો ઉઘડી ગયો અને તે વાટે લોકોનાં ટોળા ટોળાં અંદર પ્રવેશી ગયાં. તેઓ આ બંને બાઇઓની આજુબાજુ ફરી વળ્યાં, એટલે શાહજાનને તેમને જોઇ શક્યો નહિ. પછી એક ધર્મગુરુ, - મહાવિદ્યાવાળાંથી લોકોનાં મોઢાં ટોળાંમાંથી પસાર થયો જે પણ ભીત મીસાલે લોકોની આડી ધંધેલી ભીતે શાહજાનના દીકામાં આવ્યો નહિ. કેટલાક સવાલ જવાબો થતા હોય એવો અવાજ શાહજાનને કાને પડ્યો, પણ તે શું બોલાય છે તે તેને સંભળાયું નહિ. સવાલ જવાબ થતા બંધ પડ્યા પછી ન ધારેલી કાંઈક ગડબડ અને ધમાચકડી થવા લાગી, તથા સ્ત્રીઓની ખીજ આજુબાજુ ફેલા રહેલા નાના મોટા અમલદારોની દોડધામ થઈ રહી, અને તેની સાથેજ લોકોનાં ટોળાંમાં જખરી ધકામુકી થવા લાગી.

કોઇ એક અધિકારીના હુકમથી લોકોનાં ટોળાંને વિખેરી છુટું કરવામાં આવ્યું એટલે શાહજાનને એવો દેખાવ દ્રષ્ટિગોચર થયો કે જે જોતાં તેના હૃદયમાંનો ગર પણ બંધાઇ ગયો. તે બંને સ્ત્રીઓના પડખાંમાં સુકાં લાકડાં-ઓનો એક ઢગ સીંચવામાં આવ્યો હતો, જે એક માણસ સળીથી સળગાવેલો હતો. બંને સ્ત્રીઓ પોતાનાં માથાં નીચાં નમાવી ઉભી હતી. તેઓએ પોતાના બંને હાથવડે પોતાના મોઢાં ઢાંકી દીધાં હતાં. લાકડાંના ઢગલામાંથી ધીમે ધીમે ધુમાડો નિકળ્યો જે સપાટમાં ઢગલામાંથી બહાર પડી એમ અટાવતો હતો કે મેં આ કાષ્ટ ભારીને સળગાવવા માંડી છે. જે ધર્મગુરુને શાહજાનને લોકોનાં ટોળાંમાંથી પસાર થતો જોયો હતો તેજ આ સળગેલી ભઠ્ઠી આગળ ઉભો રહી, આકાશ ભણી જાયા હાથ કરી, કાંઈક પ્રાર્થના કરતો હતો. આ ક્રિયા ચાલતી હતી તે વેળા એ નાહની છોડીઓ મોટા દરવાજામાંથી ધસમસતી લાં આવી. તેઓ જે ચીચીયા-રીઓ પાડતી હતી તે ગમે તેવી વજ્ર છાતીને પીગળાવવાને બસ હતી.

ધસમસ્તે પગલે આવી તે અને બાળકીઓ અને બાઈઓને ભેટી પડી. પછી કઠેણ હૈયાના અમલદારોએ તેમને બાળકારે છૂટી પાડી. તેમાંની એકને તો મનબૂત પકડી રાખવામાં આવી હતી, અને ખીજી તો ખૂબ જોર વાપરી છૂટી થઈ ગઈ અને બોલવા અને રડવા લાગી કે, હું તો મારી મા જોડે બિળી મરીશ” અને એમ બોલતીજ, તેને માછી પકડી લાવ્યામાં આવે તેટલામાં તો તેણી દોડતી જઈ પોતાની માની કોટે બાંધી પડી. ધાતકી હૈયાના અમલદારોએ તેને માછી જળરજસ્તીથી તેની માની કોટેથી છોડાવી, જે વેળા તેનો પોશાક લગભગ સળગી જવા લાગ્યો હતો તે છોકરી એટલી તો તરફડિયાં મારતી હતી કે એક જળુના હાથમાં તેણી ઝલાઈ નહિ, જેથી ત્રણ ચાર જળા ખૂબ બળથી તેને પકડી રહ્યા અને તેણીનો બળતો ઝલો ખેંચી કાઢી તે બળતી ચેહમાં ફેંકી દીધો. છોકરી જો કે ચાર જળાના હાથમાં પકડાયલી હતી, છતાં તેમના હાથમાંથી છૂટી થવાને તે અનેક પ્રકારે મથન કરતી હતી. તેનું ખીનું કોઈ સંયું સંબંધી નહોવાથી તેનું શું થશે અને દુનિયામાં તેની દરકાર કોણ લેશે તેજ તે ખૂબ પ્રાડી બોલતી હતી, અને પોતાની મા જોડે ચેહમાં બળી મરી સુખી થવા માંગતી હતી. તેને જોઈને ખીજી છોકરી પણ સતાવાળાઓના હાથમાંથી છુટવાનાં તરફડિયાં મારતી હતી. થોડીજ પળ માં આ સઘળું તોફાન શાંત થઈ ગયું. શાહજાદો બહુજ ધુનતી છાતીએ આ દેખાવ જોઈ રહ્યો હતો, તેને એટલો કમકમાટ અને કપારી થઈ કે તે દેખાવ વધુવાર નહિ જોવાની ઇચ્છાથી તેણે પોતાની આંખે આડા હાથ કીધા. તે મનમાંજ બબડવા લાગ્યો કે, “આ જે દેખાવ મેં જોયો છે તે કોઈ કાળે મારાં રમરણમાંથી ખસવાનો નથી, એ બનાવે મારી છાતીમાં ધર કર્યું છે, દરરોજ રાત્રે મને તેનોતે તેનોજ સ્વપ્ન આવશે. આહ ધૃશ્વર ! હું આધિજો હતો તો કેવું સાફ ?”

હેન્ડન આ સઘળો વખત શાહજાદાને ખૂબ બારીકીથી જોતો. તે મનમાં સમજવા લાગ્યો કે, “આ છોકરાના મનની સ્થિતિ કાંઈક સુધરેલી જણાય છે, તેનું હૈયું બહુ નરમ થઈ ગયું છે ; કારણ જો તેમ ન હોતો એ તો હું રાત્રી છું એમ બકીબકીને આ દેખાવ જોઈ મોટું તોફાન મચાવી મુકતે અને અને સ્ત્રીઓને એકદમ છોડી મુકવાનો હુકમ પણ આપતે. મને લાગે છે કે, હવે જલદીથી તે તરંગી કલ્પના ભૂલી જશે અને બાપડાનું માથું ફરીથી શાન્તિ પકડશે. ધૃશ્વર તે દિવસ જગદી દેખાડે.”

અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે, જે જે સ્ત્રીઓને એહ આગળ ઉભી કરવામાં આવી હતી તેઓ બાપડી શાંત મનથી, ધર્મશુરની પ્રાર્થના

વચ્ચે બળી મુઠ હતી. વળી એજ દિવસે ખીન્ન કુટલાક બંધવાઓને રાતને વખતે પકડી આણવામાં આવ્યા હતા અને તેમને તેમના ગુન્હાની સજા ભોગવવા માટે ચોક્કસ પહેરા હેઠળ ભૂદે ભૂદે ઠેકાણે મોકલી આપવામાં આવનાર હતા. આ સંધળાઓ જેડે શાહબદાને વાતચીત કરવાની સારી-તક મળી ગઈ. પોતાના દેશમાં કેવો કાયદો છે, તે કાયદાનો અમલ કેવો થાય છે; અમલદારો કેવી સ્થિતિના છે; તેઓ કાયદો કેવી રીતે અમલમાં મુકે છે; તે કાયદા પ્રજાને સુખકરતા છે કે દુખ કરતા; તે સંધળું તેમના દુઃખની વાતો બાણવા માંગીને તે સાંભળતો હતો. આ બંધવાઓમાં બાપડી એક અરવી દીવાની સરખી સ્ત્રી હતી, જેના ઉપર એક વણકરને લાંથી એકાદ બે વાર જેટલું કપડું ચોરવાનો વાંક હતો, જેને માટે તેને પકડી આણવામાં આવી હતી અને તે માટે તેને ફાંસી ચઢાવવામાં આવનાર હતી. ખીન્ન એક પુરુષ ઉપર એક ઘોડો ચોરવાનો વાંક મુકવામાં આવ્યો હતો, પણ તેના કહેવા પ્રમાણે તે વાંક તેના સામે પુરવાર થયો ન હતો અને તેથી તે છુટી જવા માટે ખુશી થવા લાગ્યો; તેટલામાં અમલદારોએ રાજના બગીચામાં હરણુ મારવાનો વાંક મુકી પાછો સંપડાવ્યો, અને તે વાંક તેના ઉપર કમવાર પુરવાર કીધાથી તેને હાલ ફાંસી ચઢાવવાની સજા થઈ હતી. એજ ટોળાંમાં ખીન્ને એક વેપારીનો નોકર હતો જેની હકીકત સાંભળીને શાહબદા બહુ શોકાતુર થયો. તેણે કહ્યું કે, એક સાંજે રસ્તે જતાં એક બાજુ પક્ષી રખડતું મળ્યું અને તેને નધણિયાતું માની તે ઘેર લઈ ગયો, છતાં કોઈ તેના ઉપર તે ચોરી જવાનો વાંક મુક્યો અને તે પુરવાર કરીને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી છે.

આવાં આવાં ઘાતકીપણાની વાતો સાંભળીને શાહબદા તો ક્રોધમાં સળગી ઉઠ્યો. તે હેન્ડને કહેવા લાગ્યો કે, “ચાલ, ભાંગ આ ફરવાને ને જલદીથી મારી સાથે વેસ્ટમીનસ્ટર ચાલ, કે જેથી જલદીથીજ ત્યાં જઈ રાજપાટ મારા હાથમાં લઈ આવાં આવાં ઘાતકીપણાનો અટકાવ કરીયે. હેન્ડને તો વળી શાહબદાને મોઢેથી આવી વાત સાંભળી દિલ-ગીર થયો, અને મનમાંજ બોલ્યો કે, “ધન્યર નાણે આ બાપડાના માથામાં એવી તે શી માઠી અસર થઈ ગઈ છે, કે એને ઈગ્નિહંતો રાજ થઈ બેસવાનું ભાન ક્યાંથી થઈ ગયું છે; અફસોસ! એટલો ખ્યાલ એના મનમાંથી નિકળી નીકળે તો આ પોરીયો લાખ રૂપિયાનો થઈ પડે એમ છે.”

બંધવાઓના આ ટોળાંમાં એક ઘરડો વડીલ હતો. ઘરડો છતાં તેનો આઘો લઘ્ઘ સરખો હતો અને બહુ હિમતવાન દેખાવતો હતો. ત્રણ વરસ ઉપર તેણે એક ચોપાનિયું કાઢી તેમાં લોડ ચેનસેલર ઉપર ગેરકાયદે

વર્તવાનો વાંક મુકી તેના વિરુદ્ધ કેટલુંક સખત લખાણ કર્યું હતું. એ અપરાધ માટે તેના કાન કાપી નાખવાની સજા કરવામાં આવી હતી. તેને વકાલાત કરવાથી દુર કરવામાં આવ્યો, અને ૩૦૦૦ પૌડનો દંડ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે જાણે થોડું હોય તેમ જન્મકેદની સજા કરવામાં આવી હતી. આટલું છતાં થોડુંક ઉપર તેણે ખીજું એક ચોપાનિયું કાઢ્યું અને તેમાં ઉપલા અધિકારી વિરુદ્ધ સખત લખાણ કર્યું. એટલે તેને ખીજવાર તેના આંકી રહેલા કાન જડ મુલથી કાપી નાખી ૫૦૦૦ પૌડના દંડ, ઉપરાંત તેના ગાલ ઉપર કામ દેવાની સજા કરવામાં આવી હતી. જન્મની કેદની સજા તો હતીજ. આ વાત કરી તે ડોસાએ પોતાના બેડેલ થયલા કાન શાહજાદાને બતાવ્યા.

શાહજાદાની આંખમાં તો આગની પેટે ભડકા થવા માંડ્યા. તે બોલી ઉઠ્યો કે, જેમ કોઈ માંડે કહેલું માનતું નથી તેમ મને ખાતરી છે કે તું પણ માનવાનો નથી, પણ તેની ચિંતા નથી; એકાદ મહીનામાં તું આ સજામાંથી છુટો થઈશ; અને વધુ એ કે જે કાયદાએ તને આટલો બધો અપ્રતિષ્ઠિત કરી નાખ્યો છે અને જે કાયદાએ અંગ્રેજ નામને લગવ્યું છે તે કાયદાઓ ધારાપોથીમાંથી જન્મના છેકાઈ જશે. દુનિયાનું ચક્ર ઉઘે રસ્તે ચાલ્યું છે. તો પણ વખત આવતાં, રાજાઓએ પોતે પોતાના કાયદાઓ શું પરિણામ નિપજાવે છે તે જાતે જાણવાને પોતાની ઉપર અજમાયસ લેવી જોઈએ છે, અને તે પરિણામ જાણીને દયા એ શું ચીજ છે તે શીખવું જોઈએ છે. (૧૨)

## પ્રકરણ ૨૮ મું.

### ભોગ.

કારા ગૃહમાં કંઈપણ કામ કાંજ કે કંઈપણ હીલચાલ વગર પડી રહેવાથી માઇલ્સને સ્વાભાવીક કંટાળો છૂટ્યો. કદાચ તુરંગમાં તેને કાંઈ કામકાજ સોંપવામાં આવ્યું હોત તો તે ખુશીથી કરત અને તેમાં તેનો વખત પસાર થાત; તેમજ જે અનેક કલ્પનાઓ તેના મનમાં ધડીને પહે, ખોટી કે ખરી જિભી થઈને તેના મનને આકુળ વ્યાકુળ કરતી હતી તે પણ નહિ થાત. પણ સત્તાવાળાઓએ જાણી જોઈને જાણે તેને આવી સજા કરી હોય તેમ ચટપટિયા સ્વભાવના માણસને મુંગા બેસાડી રાખવાની શિક્ષા કીધી હતી. એવી વિટંબણાંમાં કેટલાક દિવસ પસાર કીધા પછી અંતે તેની તપાસ થવાનો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. એથી

તેને ધીરજ આવી. ધીરજ એટલાજ માટે કે, જે તે કાંઈ રસ્તા થઈ  
જાય. તે અંગ્રેજી કાંઈદામાં ફરમાવેલી કોઈ પણ સંજ્ઞા અમલાને તયાર  
થઈ રહ્યો હતો, પણ કેદની સંજ્ઞા તેને કરવામાં ન આવે એવી ધ્રુવ  
રાખતો હતો. પણ તેમાં તે ભુલ્યો. તેની તપાસ ટુંકમાંજ પૂર્ણ થઈ.  
તેના તરફનો કેસો પણ ખુલાસો કે બચાવ સાંભળ્યા વગરજ, ફરિયાદ  
તરફની સંઘળી હકીકતને સાચી ઠરાવી ન્યાયાધિશે તેને ભામદા તરીકે  
બહાર કાઢ્યો અને તેવી વર્તણૂક માટે તથા હેન્ડન હોલની માલીક ઉપર  
હુમલો કરવાના વાંક માટે તેને બે કલાક સુધી અપમાન સ્તંભ ઉપર  
બંધાવી બેસાડી રાખવાની સજ્જા ફરમાવી. માઇલ્સે, પોતાના સાંભા વડિયા  
હેન્ડન હોલના માલીકના ભાઈ તરીકેનો દાવો કરી હેન્ડન હોલની  
માલિકા, હેન્ડન વંશની માલિકત અને ખિતાબોનો જે દાવો કર્યો હતો, તેના  
ઉપર તો ન્યાયાધિશે લગભગ પણ ધ્યાન આપવાની ના પાડી, એટલુંજ  
નહિ પણ તેની તે માંગણીઓ માટે તુચ્છકાર બતાવ્યો.

માઇલ્સને જ્યારે સજ્જા કરવા માટે ઠરાવેલે ઠેકાણે ધસડી જવામાં  
આવ્યો ત્યારે, તેને થયેલા અન્યાયથી તે બહુ ગુસ્સે થયો. તેની નસ  
નસ લોહીથી ધુલી ગઈ, તેના બવાંપર ફરચલી મલી ગઈ, તેના હાથોમાં  
સળવલાટ થવા માંડ્યો, મોઢા ઉપર વિકાલ સ્વરૂપ દર્શાવનાર લોહી ફરી  
વેળું, અને છેડાયેલા સિંહની પેઠે તેણે બરાડ મારી; પણ હાં તેની એ  
બરાડ સાંભળનાર હતુંજ કોણ ? જેમ તે બરાડ પાડે તેમ તેમ તેને  
લઈ જનારા પોલીસમેનો તેની મશકરી બનાવતા; જ્યારે તે છેડાઈને જમીન  
સાથે ચોંટી ઉભો રહે, અને ચાલવાની તો શું પણ ત્યાંથી એક ડગલું  
પણ ડગમગવાની નાપોડી પોતાને ત્યાંથી ખસેડવાની કોણનામાં હીમત  
છે એવી ચાલેજ કરે, ત્યારે સઘળા પોલીસમેનો તે આપડાને મુએલા  
કુતરાંને ધસડે તેની પેઠે તેની કમરે એક દોરડું નાંખી, કેટલાકો તેને  
દોરડાંથી ખેંચે, બીજા કેટલાકો તેને પાછળથી હડસેલા મારે; અને બીજા  
કેટલાકો વળી ઉપરથી ધબોધબ ધબોવે; એટલે આપડાને નાચારીએ  
ત્યાંથી ખસવું પડે.

આની જોડે આપડા શાહજહાની સ્થિતિ પણ બહુ કઠંગી થઈ પડી  
હતી. આ ધસાધસી અને મુકાબાંની રમત તેનાથી શાંત મને એક  
શકાઈ નહિ; એક શકાય અર્થવા ન એક શકાય તો એ તે કરનાર શું  
હતો ? તે પોતે તો પોતાના મનમાં સમજતો કે હું આ દેશનો રાજા  
હું; મારો શબ્દ એ મારો કાયદો છે, તથા પિંજરો સુધી તે પોતાને  
ઠેકાણે નથી ત્યાં સુધી તેને રાજા તરીકે માનનારજ ત્યાં કોણ હતું ?  
માઇલ્સ ઉપર પડેલો જુલમ તેણે મુંઝે મોઢે જોયો કાઢ્યો, અને જ્યારે



તેનાથી દેખી ખમાયું નહિ ચારે તે પાછળ પાછળ ચાલવાને અદ્દે  
આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યો, અને તે પણ તેનાથી કેટલેક છેટે પડીને  
માઇલ્સ જોડે તેને પણ ન્યાયાધિશ હજુર ન્યાયને માટે ઉભો કરવામાં  
આવ્યો હતો, પણ તેના ઉપર માઇલ્સ હેન્ડન સરખા ભામટાની સોળ  
તમાં ફરવાનો સાદો વાંક મુકવામાં આવ્યો હતો. શાહમદાએ મનમાં  
વિચાર્યું કે, જ્યાં અધુજ ઉલટું અને ઉધું ચાલે છે, જ્યાં ન્યાયના નામ  
મીડું વળેલું છે, ત્યાં મારો ખ્યાલ અને હું કોણ છું તે કોઈ સાંભળનાર  
કે માનનાર નથી, એટલે પોતાની તરફનો કશો પણ ખ્યાલ આપ્યા  
વગરજ શું ન્યાય થાય છે તે સાંભળતો સુખ ઉભો. તેના મનમાં તે  
ચીડ ચઢે કે અખત્રીને કોઈ મને મારા મહેલમાં લઈ જઈ તપ્પે  
ખેસાડે તો પહેલી ધડીએ એ ન્યાયાધિશનો ન્યાય હું છાણું અને તેને  
ન્યાય એ શી ચીજ છે તે શીખવું? પણ તે અનેજ ક્યાંથી તે ભાગ્યશાસી  
ધડીને માટે તો તે આપડો વલખાં મારી રહ્યો છે અને જેમ વધુ તે  
વધુ તળપાપડ થાય છે તેમ વધુ તે વધુ મુંઝવણમાં મુંઝાતો જાય છે.  
ન્યાયાધિશ તેના ઉપર મુકવામાં આવેલો આરોપ સાબિત થયેલો જણાવ્યો  
અને તેને કેદની સજાને લાયક જાહેર કર્યો, પણ તેની બાળવય તરફ  
નીધા પહોંચાડી તેને શીખામણનો એક લંચાણ પાક આપી જતો મુક-  
વામાં આવ્યો, એટલું તો વળી ઠીક હતું; નહિ તો કદાચ કાંઈ આંધી  
મારવાની કે બીજી એવી કોઈ સખત ન ખમી શકાય એવી સજા કોઈ  
દીધી હોત તો તેને કોણ પુછવાનું હતું. આવા તરંગોમાં ને તરંગોમાં  
કેટલુંક ચાલી ગયા તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ. અંતે એક એકસ  
જગાપર આવતાં લોકોનું પોકાર કરતું ટોળું, જે તેમની પુઠે ગમત જોવાને  
ખાતર ચાલ્યું આવતું હતું તે ત્યાં ઉભું થઈ રહ્યું. અપમાન સ્તંભલાણી  
જગા નજીક તેઓ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં માઇલ્સને લઈ જઈને  
ખેસાડવામાં આવ્યો. શાહમદાને તે વિષે ખબર પડતાંજ આમ તેમ ફરી  
ફરીને અંદર ભરાયો; ત્યાં આગળ ખામડા માઇલ્સને અહુજ હીણપસ્તી  
ભરેલી રીતે ખડો કરવામાં આવ્યો હતો અને તેને કાંઈક હસ્વા મશ્ક-  
રીની વસ્તુ સમજીને લોકોનું ટોળું તેની પ્રુથ મશ્કરી સજાક બનાવતું હતું.  
શાહમદા તે દેખાવ જોઈને અહુજ ખિન્ન દૃઢ્યનો થઈ ગયો. ન્યાયાધિશ  
માઇલ્સને જે સજા ફરમાવી હતી તે તેણે સાંભળી હતી, પણ તે સજા  
કેવી હીણપસ્તી ભરેલી છે તેનો તેને જરાએ વિચાર તે વખતે ન હતો.  
માઇલ્સની સ્થિતિ જોઈને શાહમદાનાં ફવાટાં કોધથી ઉભાં થઈ ગયાં  
અને મોઢા ઉપર જુરસાથી લાલાસ ફરી વળી ઉતાળાના ઉકળાટની  
પેઠે તેનું લોહી ઉછળી આવ્યું, પણ હજુ તો તે પોતાના ગુસ્સાનો

ઉભરો બહાર કાઢે તેટલામાં એક કોહેલું ધુધુદરર કરતું આવીને આપડા માઇલસના ગાલ ઉપર જરાબર વાગ્યું, અને તે બનાવ જોઈને તોફાની કોકોનાં ટોળાંમાં હસવા મશકરીનો ગોંધાટ ઘૂંઘ રહ્યો, એટલે શાહનદો ગુસ્સાથી સિહડી પેટે ઉછળતો બહાર આવ્યો અને માઇલસ ઉપર દેખરેખ રાખતાર અમલદારને આગળ બોલાવી તેને તેણે ગુસ્સાથી જ કહેવા માંડ્યું કે,—

“એ બૂબખ, શરમ છે શરમ! આ મારો નોકર છે, છોડી દે. તેને એકદમ, હું કોણ છું તે તું જાણે છે? હું આ દેશનો—”

“ચૂપ, ચૂપ લલા માણસ, ચૂપ રહે,” માઇલસે તેને ધાર્તી આપી કે, “હાલ આવું બોલવામાં શેષા નથી, અને બોલ્યો તો એમ જાણ કે, આ મુછગો તને આંચક પેટે ચોળી ત્રાંખશે,” આમ શાહનદને સમજાવીને પછી તેણે તે અમલદારને શાંત પાડવા માટે કહ્યું કે, “ભાઈ એના બોલવા ઉપર તું લક્ષ આપતો ના, એ તો જાપડો દીવાનો છે.”

“લલા માણસ એ વિષેની તું કાળજી નહિ કર, અહીં કોણ તેના એવા ભસવાપર લક્ષ આપવા બેસી રહ્યો છે; પણ તેને કાંઈક તેની ફરજ શીખાડવી જોઈએ, અને તે કાંઈ અને સારી રીતે આવડે છે, અને તે બજાવવાનું માફ મન લલચાય છે, તે અમલદારે માઇલસને ઉત્તર આપ્યું અને એટલું બોલી તેણે પોતાના હાથ હેંલના અમલદારને હુકમ કીધો કે, “આ નાનકડા મૂર્ખા દેડકાને એકાદ બે ફટકાવ કે કાંઈ રીત-ભાત શીખે; તે તદ્દન ઉલ્લુના જેવો વધી ગયો છે.”

સર, છું, જે આ આગળ હાજર હતો તેણે પોતાનું વેર વાળવાને ચઢાવી આપી કે, “નારે ના, એકાદ બેમાં કાંઈ એ ચુલબુલિયાની શુદ્ધ બુદ્ધિ કોણે આવે એવું લાગતું નથી; કમમાં કમ એરવો ડઝન તો જોઈ-શેજ, અને સારેજ તેની ચંસકિલી ડંગલી કાંઈક કોણે આવશે.”

મોહું ઉઠાડવાને વખત મળે તે પહેલાં તો આપડાને એક ચાર લકપક સરખા માણસોએ પ્રકડ્યો. પોતાનાં પવિત્ર તન ઉપર જે ધોત-કીપણું ગુજરવાનો જલમ હુકમ થયો તે સાંભળીને તે એવો સ્તબ્ધ થઈ ગયો કે તેને પકડ્યો સારે તે લકાઓની ચુંગાલમાંથી છટકવાનાં તેણે લગાર કાંઈ વડીક ભર્યા નહિ, તો જો કે જે તેટલાં તરફડીયાં મારતાં પણ તેમનાં હાથમાંથી છુટવો તો મુશ્કેલ ન હતો. એક અંગ્રેજી રાજકર્તાને ફટકાનો માર પડવાના બનાવની ઇતિહાસના પાનામાં મોંઘાવાની આ અમલદારિક ગતિ હતી.

શાહનદને તો અતિ ઘણો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. માફ મારીને કે ફટકાની સજા વહેરવી તેનો તેને ગુન્યાડો થવા લાગ્યો. સલાહ પણ

કોની લેવી; અથવા એ સગા સામા વાંધા ઉઠાવવો અને પોતે રાજ છે એમ વંધારે બંધથી અને પુરવારથી જાહેર કરવું કે કદમ તે વિષે તેને કશી સમજણ પડી નહિ. પોતાને રાજ તરીકે જાહેર કરીને પોતાની અક્ષલ ઉપર પારકાઓને હિસ્વાનો ખોરાક આપી સામો શુરસો થવાને રસ્તો તો તેને પસંદજ પડ્યો નહિ, પણ હોરે રહ્યો એકજ માર્ગ, કાંતો સગા અમવી કે કાંતો ક્ષમા માંગવી. ઘણાક વિચાર પછી તેણે ઠરાવ્યું કે સગા અમવી એ સારી, પણ ક્ષમા માંગવી એક રાજકર્તાને માટે હણપસ્તી ભરેલુંજ છે.

પણ પુરતજ માધવસ હેડને શાહજાની મુશ્કેલીનો અંત આણ્યો. આવા સંકેતિલ બાલકને સગા કરવાને તત્પર થયલા અમલદારો તરફ ભારી તિરસ્કાર બેતાવી તે બોલ્યો—“જવા ઘો, જવા ઘો એ બાલકને વગર હયાના કુતરાઓ, એને જવા ઘો; તમારા તો કોલા કુટલા છે તે તમે જોઈ શકતા નથી કે એ કેવું કામલ બાલક છે એનો બાંધો કેટલો બાળુક છે તે તો જાણો, જવા ઘો એને અને એના ભાગના કટકા મિતે મારો.”

સર હુને તો આવુંજ કાંઈક જોઈતું હતું, એટલે તો તેને હર્ષ થયો અને હર્ષથીજ ખૂમ પાડી ઉઠ્યો, “હીક, હીક એ તો સોના કરતાં પીકું, આ તાના ભીખારડાને ખરવા ઘો અને તેને બદલે આ કમખખત પીખારડાને એક ડંડતા કટકાવી નાખો, જરાએ કેસર રાખતા ના.”

શાહજાદો તો સર હુનો આ અપમાતદાયી શબ્દોથી રાતો પીળો થઈ ગયો અને તે તેની સામા વાંધા ઉઠાવવાનું હોતો, પણ સર હુએ ટકારમાંજ તેને કહ્યું કે, “બોલ પ્રથા ભીખારડા બોલ, ફીકર નહિ, તારી છાતી ખુલ્લી કરી ત્રાખાપણુ ધ્યાન રાખજે કે, જેટલા શબ્દ બોલશે તે દર શબ્દેજ છાકટકા વધુ પડશે.”

માધવસને બહાર સેદાનમાં બાવીને તેની પીઠના ઉઘાડી કરવામાં આવી, અને તે ઉઘાડી પીઠ ઉપર ડંડના કટકા કટકાવી કાઢવામાં આવ્યા ને વખતનો દેખાવ પોતાનાથી નહિ જોઈ શકાયથી શાહજાદો પીઠ ફેરવીને ઉભો અને આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડી રડવા લાગ્યો. “આ હાન હીમતવાન બલા માણુસ આ તારી રાજમકિતી ભરેલી સેવા મારાં સ્મરણમાંથી કદી અપસનાર નથી નહિ નહિ હું એ સેવાના કદી ભુલીશ નહિ, ભુલીશ એવો હું બેવકુફ નથી તેમ આ સઘળા મુજબાને હું છોડીશ નહિ, તે પોતાના મન સાથેજ બોલવા લાગ્યો. માધવસની આ સેવાનો તે બહુ જિયોને જિયો વિચાર બાંધવા લાગ્યો અને તેને પુરતો બદલો આપવાની પોતાની ફરજ નહિ ભૂલવાનો પણ તેણે ઠરાવ કર્યો.

આહા, એ કેવો કુલિન છે, જે તે પોતાના રાજકર્તાને નજીમ અને દાય મોતના ધરમાંથી લેવાતો છે; પણ પોતાના રાજકર્તાને જે હિલુપ-તીમાંથી લેવાતો છે તેના જેવું હુખીનું કશું. મહાભારત કામ નથી પાંવા આવા વિચારો તે પોતાનાં મન સાથે કરવા લાગ્યો.

માધવસાહેબને ફટકાનો અમરમાટ કશા પણ ખુમ ખરાડા વગર હું હીમતથી લેખ્યો. એક કોમળ બાળકને આવી સખત સખમાંથી મડવી તે સખ પોતે ભોગવી તે બનાવે ત્યાં બેગાં થયલાં લોકો ઉપર મારે અસર ઉપજવી. અને ગમે તેવા તે ભામદાઓના મનમાં પણ, હુંડનને માટે બહુ સારો વિચાર આવ્યો, અને તેથીજ જે વેળા હુંડનને ટકા મારવામાં આવ્યા તે વેળાનો દેખાવ બહુ ચુપકાદી ભરેલો અને માંત થઇ ગયો હતો. લોકો જે ટોલટપાં અને મશ્કરી મગક કરતા હતા ત્યાં તદના શેલીરેતાથી આ બનાવ નિહાલતાં ઉભા હતા. ફટકા ખલાસ થયાં પછી, શાહજહાં માધવસાહેબને ધીમે પગલે આવ્યો અને તેના નિં ઉપર પડીને કહેવા લાગ્યો કે—

“રાજાઓ તને ઉમરાવપદ આપી આપીને કેટલી હદ સુધી આપશે; મારું કે, રાજાઓના પણ રાજાએ તે પદ તને આપ્યું છે; પણ એક રાજા તો કદાચ માણસોમાં તને ઉમરાવપદ આપી શકશે.”

એટલું બોલી ફટકા મારવાનો નેરબન તેણે ભોંય ઉપરથી ઉપાડ્યો, હુંડનનાં લોહીવાળા ખભાં ઉપર તે હળવેથી ફેરવ્યો અને બોલ્યો કે, “ઈશ્વરનો રાજા એક વડ, તને અર્લની પદ્ધતિ ચઢાવે છે.”

આ બનાવથી હુંડનની છાતી ભરાઇ આવી; તેની આંખોમાં પાણી ભરાઇ આવ્યું અને ન ધારેલી શોકની છાપ તેના મોં ઉપર છવાઇ પડી; પણ તે બહુ હીમત રાખી ઉભો રહ્યો ને જે દીવો ભરાયો હતો તે આંહર નહિ દેખાડતાં તે છુપાવવાની તજવીજ કરી. કેદખાનામાંથી એકદમ એક અર્લની પદ્ધતિ ઉપર ચઢવાના બનાવે—હાલ લાગતા કલ્પિત બનાવે—તેને હર્ષયેલો કાઢ્યો. “આહા! હવે તો હું સ્વપ્નાના અને ભગ્ન-તિના રાજ્યના “સેપતર નાઇટ”ની પદ્ધતિ ઉપરથી “સેપતર ઉમરાવ”ની પદ્ધતિ ચઢ્યો ખરો; પણ ગમે તે હો, તેક ખરા હો કે તરંગી અને કલ્પિત હો પણ જે હોત અને ભાવથી તે મારા ઉપર નવાજવામાં આવે છે તેને આતરંજ મારે તેની ખૂઠ મીઠાણુવી નેધયે છે.” માધવસાહેબ પોતાનાં મન સાથેજ સંતોષિત લેવા લાગ્યો.

આ સર્વળું ખલાસ થતાંજ સર હું ત્યાંથી આવ્યો ગયો; કોઇ પણ અંધવાની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં એક પશબ બોલી શક્યું નહિ, ગમે તે હોય પણ ફટકા મારવા આગમજ માધવસાહેબ તરફ જે તિરસ્કારક બતાવે

વવામાં આવતો હતો તે અંધ પડી ગયો એ તેને જોવું તેવું માન નહતું. વળી એક અદમાસ લાખેથી ડોકીયું દાઢીને માખલસ તરફ નજર ફરી કાંઈક મશ્કરી કરીને તેના અંગ ઉપર મુએલી ખીલાડી ફેંકવા જતો હતો. પણ લોકોએ તેને તેમ કરતો અટકાવીને લોચ ઉપર સામે પટકીનાખ્યો. એક નાણુક અદનના ખાળકને થયલી ઘાતકી સજા પોતાના શરીર ઉપર ખેંચી લેવાનાં ભલાં કામ માટે, પ્રજા લાગણીનો આ અદલો જોવો તેવો નહતો અને માખલસ તે પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજતો હતો.

### પ્રકરણ ૨૬ મું.

લડનને રસ્તે.

દુઃખે પાપે માખલસ હેલ્ડને પોતાની સજા પુરી કરી, અને તે પુરી થતાંજ, સરકારી અમલદારોએ તેને કદમાંથી છોડી, વડી-સરકારના હુકમથી આજ્ઞા કરી કે, તેણે એકદમ હયાથી આદ્યા જવું અને ફરીથી મોહું દેખાડવું નહિ. તેને વળી ધમકી આપવામાં આવી કે ફરીથી તેણે આ જગા ઉપર પગ મુક્યો અને ફરીથી કોઈ નાના કે મોટા અપરાધમાં સપડાયો તો પ્રછી આવી નાહની સજા જખમીને છુટવાની આશા રાખવી નહિ; પણ કદાચ હાલની આશા ઘોષ મુકવી. આ સઘળું તેને કહેવામાં આવ્યું તે કાંઈ મિત્રાચારી ભરેલી રીતે નહિ, કંઈ શીખામણરૂપે નહિ, પણ ખુલ્લેખુલ્લી ધમકી સાથે. એવી આશાથી કે તેની તેના ઉપર સારી અસર થાય. પણ માખલસ હેલ્ડનને આવી ધમકીની દરકાર નહતી; તે સઘળી વાતે નિરપહી હતો. શું કરવું, ક્યાં જવું અને હવે પછી કેમ કામ લેવું તે માટે તેને શીખવવાની જરૂર નહતી. તે સઘળું સમજતો હતો. તેની તરવાર, તેનું ગંધેડું તથા ખસર જે તેને પકડવામાં આવ્યો ત્યારથી સત્તાધિકારીઓએ લેધ લીધું હતું તે સઘળું તેને પાછું સપુરદ કરવામાં આવ્યું. તે સઘળું મળતાંજ એકવાર ફરીથી છુટાપણું મળવા માટે પરમેશ્વરનો પાંડ માની, કેવળ ખોટા ન્યાય અને કાયદાઓ વિષે હંડો નિશ્વાસ મુકી, તેણે લાંથી જવાની તયારી કીધી. ગંધેડું હાથમાં આવતાંજ તેણે તેના ઉપર સ્વારી કીધી અને શાહનદાએ તેની સાથળ આલવા માંડ્યું. તોફાની ભામદાઓનાં ટોળાંએ આ સમયે આ રસાલાને માનથી માર્ગ આપ્યો અને તેઓ નજરે પડ્યા ત્યાં સુધી તેમના તરફ નજર રાખ્યા પછીજ લાંથી વિખરાવા માંડ્યું. શો ચમત્કાર? જે ભામદાઓનું ટોળું થોડોજ સમય પહેલાં આ પાંપડાઓ ખરા અપરાધી છે કે નહિ તે જાણવાની લેશ પણ દરકાર રાખ્યા વગર તિરસ્કાર

પાતાવી તેમનો હુરીઆ કરવું હતું તેજ ટોળું તેમના તરફ આહુ માન  
 અને પ્રીતિની નજરથી જોવા લાગ્યું; અને તે દેરદાર આપણે આગલાં  
 પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ, આજ શાહજહાને કરવામાં આવેલી બાંધીમારતી  
 સજા હિન્ડને પોતાના તન ઉપર અમ્યાથી થયો હતો.  
 હિન્ડન છુટો તો થયો, પણ શું પોતાનો અમુલ્ય વારસો જવા  
 દેવો? શું હિન્ડના કુટુંબની મીલકતના વારસ તરીકેનો પોતાનો દાવે  
 છોડી દેવો? શું હિન્ડની આવા કંગાળિયાતપણાંમાંજ પુરી કરવી? નહિ;  
 તેમ અનેજ નહિ. ત્યારે કરવું શું? આ તકો હિન્ડને રસ્તે ચાલતાં થવો  
 માંડ્યા. કોઈની પાછી કુમક નહિ મળે, કોઈની ખરી સલાહનો લાભ નહિ  
 મળે ત્યાં સુધી આક્રમ હાર પડે અને તેમાં તેને ફતેહ મળે એવું દેખાતું નહતું.  
 તે મદદ કોણની અને ક્યાંથી અને કેમ મેળવવી? એ શું ચવાડાએ તેના  
 મનને ઘેરી લીધું. ઘણાં ઘણાં લાગવગવાળા આસામીઓ તરફ તેણે પોતાની  
 નજર ફેરવી, પણ કોઈ તરફથી તેને જોઈએ તેવો ને ઠેકના ઠેક સુધીનો  
 દેકોળમળી શકે એવું લાગ્યું નહિ. ઘણાક વિચાર પછી એક તરફ કાંધક  
 તેનો ખ્યાલ દોડ્યો; ખ્યાલ દોડ્યો ખરો, પણ ત્યાંથી તેને ધારવા જેટ-  
 લી મદદ મલશેજ એમ તેના મનમાં નિશ્ચય ન હતો. ખુદા પાદરી આવા  
 એંદ્રુએ, ઈંગ્લંડની ગાંદી ઉપર આવેલા જુવાન રાજાની ભલમનસાર્થ,  
 તથા કમનસીબ અને પીડાયલા માણસો તરફની તેની દીક્સોળ ભરેલી  
 લાગણી વિષેની ઘણી ઘણી વાતો કરી હતી, તે વાતો સાંભરી આવતાં  
 હિન્ડની નજર ત્યાં દોડી; કે તેની પ્રાસે જઈ, પોતાની ફરિયાદ રજુ  
 કરવી અને તેની પ્રાસેથી ચોગ્ય ન્યાય માંગવો. એ તો સઘળું ખરું; પણ  
 આવા એક સીઠરેહાલ બીખારડાને, આખા દેશના રાજકર્તા હજુર દાખલ  
 થવાની સહેલાઈ અને જોગવાઈ કેમ કરી મળશે? એ તો વીચાર  
 તેના મનમાં આવ્યો. ગમે તે થાય, પણ પ્રયત્ન તો કરવોજ એવો  
 નિશ્ચય તેણે કર્યો અને તે નિશ્ચય કરતાંની સાથે તેને પોતાના પિતાના  
 એક જુના મિત્ર સર હંદ્રી માલો, જે મરતાર રાજાના બખરથી ખા-  
 માનો વડો લફટેનટ હતો તેનું સ્મરણ થયું. હા, હા, તે જો હયાત હશે  
 તો તે અને મારાં કામમાં કોઈપણ પ્રકારની મદદ કરશેજ કરશે. પોતાનો  
 હેતુ આર પાડવાની મુશ્કેલીઓ વિશે આવા આશાનાં ઝાંખાં કીરણો  
 જણાવાથી તેનાં મનમાંની બેદાસી, તુરત નિકળી ગઈ. તેના મોઢા  
 ઉપર નવીન તેજ આવ્યું અને ઉલટમાંને ઉલટમાં તેણે રાજનગર તરફ  
 કુચ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાછળ ફરીને જોયું છે તો તેને માલમ પડ્યું  
 કે તે વિચારમાં ને વિચારમાં મુજબ આવી આવ્યો છે. આ સઘણો  
 વખત, શાહજહા આપડો પોતાના કતરંગોમાં અસ્તક નીચુ તમાવીને હિન્ડ-

નની પાછળ પાછળ ધસડાતો હતો. તે વળી તેના પોતાના તકમાં તક્તીન થઈ ગયલો હતો. હિન્ડન આશામાં ને આશામાં આવતો હતો તે દલામાં વળી એક નવા ખ્યાલથી તેના મન ઉપર લગાર ઉઠાવી ફરી વળી. હા, હું મારા મનમાં સંધળા પ્રકારની યુક્તિઓ રચું છું. પણ આ પગે વળગેલી પીડાનું શું કરવું? એ રાજા સાહેબ પણ મારા સાથે હિન્ડન આવશે કે કેમ? લાવની એને પુછું તો ખરો કે એ મહારાજાનું ધિરાજની કહી તરફ કુચ કરવાની મરજી છે કે એવો વિચાર કરીને હિન્ડનને જાણે કાંઈ ચાદ આવે ગયું હોય તેમ એક ખોખારમાંથી અને હાં, હાં, કરીને શાહજાદાને પાતચીત કરવા માંડી:—

“નામવર ખુદાવિંદા! હું તો માર્ગ ભાનજ લુલ્યો છું, તમે રાજા પતિનો હુકમ જાણવાની તો મેં દરકારજ કરી નહિ, અને ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં હિંડીયો જાઉં છું, તો ક્ષમાવંત કૃપા સાંગર, અને જોઈએ તો આપ હવે ક્યાં પધારી જવાની ઇચ્છા ધરાવો છો?”

“હું હિન્ડન જવાની આદેશ ધરાઉં છું,” શાહજાદાએ ઉતર આપ્યું. હિન્ડનને તો એજ જોઈતું હતું. વંગર માંગવે તેને પોતાની ઇચ્છાનુસાર જવાખ મળ્યો એટલે તે તો ખુશ થયો, અને “હા, મહારાજાનું ધિરાજ, ચાલો ચારે” એમ બોલી અને એ ખૂબ જોરથી પગે ઉપાડ્યા. આ મુસાફરીમાં કાંઈ અવનવો બનાવ બનવા પામ્યો નહિ, પણ એક અંતની ઘડીએ ન ધારેલો એક બનાવ બન્યો, જો હિન્ડન તેથી શાહજાદાના બંનેના આખતમાં ગુચવાડા ભરેલો થઈ પડ્યો. પોતાની પાછળી ફેશ્વઆરીની રાત્રે તેઓ હિન્ડન ખીજ ઉપર આવી લાગ્યો. ખીજ ઉપર, તેમજ તેના બંને છોડાઓ તથા આજુબાજુની સ્તમામ ખુલ્લી જગાઓ કે મેદાનોમાં લોકોનાં ટોળે ટોળાંઓ જાણે કાઠી કચકચતી હોય તેની પેઠે ભેગાં થયલાં તેમના દીકરામાં આવ્યાં. આ સંઘર્ષનું કારણ પુછતાં તેમને માલમ પડ્યું કે, ઈંગ્લિંડનો રાજા હેન્રી, ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં મરણ પામ્યો છે, અને તેની લાસને ત્રણ દિવસ થયાં લૂમિદાહ કરવામાં આવી છે. આવતી કાલે, તેના શાહજાદાને ઈંગ્લિંડની ગાદીએ બેસાડવાની ક્રિયા, ભારી ધામધુમ સાથે થનાર છે, અને તેની ખુશાલીની ખુમારીમાં લોકોનાં ટોળાંઓ આઘપીતે ચમનદારી ઉઠાવે છે. આ બખરે, શાહજાદાને ખહુ ઉદાસીન બનાવી દીધો. “આહ” તે વિચારવા લાગ્યો, “આ હું શું સાંભળું છું કે ઈંગ્લિંડની ગાદીને માલિક, મારો પિતા અંતે મરણ પામ્યો છે એ બખર સીચીજ માલમ પડે છે, પણ તેની જગા ઉપર આવતી કાલે કોને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવતો હશે? મૃત રાજા હેન્રીનો ખરો યુત્ર, ઈંગ્લિંડની ગાદીનો હકદાર પારસા અને સ્વામી શાહજાદા એદવડ



પ્રિન્સ આફ વેલ્સ, કર્મના કોઈ સંલેગથી આ ચીકરે હાલ ભીખારડાની  
સ્થિતિમાં ભટકે છે તો પછી મને નથી સુઝતું કે, મારી ગાદીનો દાવો  
ક્યા ખીન્ન માણસને સોંપવામાં આવ્યો છે ? આ શું ચમત્કાર છે તેની  
મને સમજ પડતી નથી. શું મારા સવળા દરબારીઓ, અમીર ઉમરાવો,  
મારા રક્ષક, મારા અતલગત સગા સંબંધીઓને, હું હયાત છું અને આ  
ભીખારી વેપે ભટકું છું તેની કશી ખબર નહશે ? મને અદ્ભુતાશ્ચર્ય તો  
એજ લાગે છે કે, રાજમહેલનું સુખ અને મૌજમઝા છોડીને આ જંગલે  
જંગલે અને પાદરે પાદરે ભટકું છું તો તેમને મારી શોધ કરવાની પણ  
કાળજી નહશે ? કે પોતાની શોધમાં તેઓ મારાજ સરખા કોઈ ખીન્ન  
પોરિયાને જોઈને દશાયા હશે ? પણ એમ તે કાંઈ અને ? કદાચ મારો  
અને તે પોરિયાનો ઘાટ રંગ રૂપ કે વય એકસરખાં હશે, કદાચ મારો  
અવાજ અને તેના અવાજ વચ્ચે કાંઈ ફરક નહશે, તોપણ મારી કેળવણી,  
મારો રાજવંશી વિવેક, મારા સદગુણો કે દુર્ગુણો ને હોય તે, મારી  
અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ટેવો, મારા સ્વભાવાદિકમાં પણ કશો  
ફરક દેખાયો નહશે ? શું તે બાબતમાં પણ તે મને મળતો હશે ?  
નહિ નહિ, એમ તો કંઈ અને નહિ, હોય નહિ-પણ સારે હું કલ્પના શું  
કરું ? તેઓએ મારી શોધ ન કરી હશે અને ગયો તો ગયો, ખર જહાન  
મ સમજી મારી જગા ઉપર જાણીજોઈને કોઈ બોધલાને અડાવી દીધું  
હશે ? કે જેથી તેઓ પોતાનું ધાર્યું અને મનમાનતું ગમે તેમ વેતરી  
શકે ? ના, ના, તેમ બની શકે તેમ લાગતું નથી, કારણ મારા પોતાના  
અમલ હેઠળ તેમને કશા પ્રકારનું દુઃખ હતું નહિ, હું તેમને પિડીશ અ-  
થવા તેમની સત્તામાં આઠો આવીશ એવું પણ કશું મારામાં જોવામાં  
આવ્યું હોય એમ હું માનતો નથી. સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્ય મને મારા  
વહાલા મામા લોર્ડ હર્ટફર્ડ મોટે લાગે છે. ખીન્નઓ મારા સંબંધમાં ગમે  
તે વિચારો બાંધીને મને છોડી દેવા માંગતા હોય, પણ મને અતિપ્રે-  
મથી ઉછેરનાર અહોનિશ મારી સંભાળ લેનાર, અને મારામાંજ પોતાનું  
સર્વસ્વ સમજનાર તે ઉમદા ખવાસનો ઉમરાવ પણ શું આ સમયે,  
તેમની સાથે મળી ગયો હશે અને મને જતો કરીને, મારા હકો હુઆ-  
ડીને, મારી જગા ઉપર કોઈ ખીન્નને ઈંગ્લેન્ડની ગાદીનો ચારસ ઠરાવી,  
મનમાં મલકાતો હશે ? નહિ, નહિ ? એડવર્ડ, લોર્ડ હર્ટફર્ડના સંબંધમાં  
તો આવા કુતર્ક કરવા લાંઝીમ નથી. ખેર, જે હશે તે લંડનમાં રાજ  
મહેલ તરફ જતાંજ, સવળો ખુલાસો થઈ જશે.

આ પ્રમાણે વિચારમાં ને વિચારમાં લોકોની મોટી ભીડમાં  
અને જણા રસ્તો કાપતા હતા, એવામાં લોકોનું એક મોટું ટોળું

ધાછળ દોડ્યું આવ્યું અને તેથી એટલો શોરબકાર અને ભયઝકચડી થઈ ગઈ કે નાસભાગમાં હેન્ડન અને શાહમદો બંને એકબીજાથી છુટા પડી ગયા. હેન્ડન શાહમદાને શોધતો અને શાહમદો હેન્ડનને શોધતો હતો- એમ બંને એક બીજાને શોધતા શોધતા ક્યાં તે ક્યાં નિકળી ગયા. એ વળી તા. ૧૯ માં ફેબ્રુઆરીની રાતનો, ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર નવા રાજકર્તાને રાજ્યાભિષેક કરવાના દિવસની આગળી રાતનો, વિચિત્ર અને શોકભરેલો બંનોવ હતો ! પણ ધણી વખત થયો, રાજમહેલમાં ભીખારડા ટોમની હીલચાલને પડતી મુશ્કેલી છે તો ચાલો આપણે એ થી ઈંગ્લંડના રાજમહેલમાં પધારિયે. હાલમાં તો હેન્ડન અને શાહમદા એકબીજાને આપણે ત્યાંજ રજળતા છોડી દેવા સારા છે.

### પ્રકરણ ૩૦ મું.

#### ટોમની બલિહારી.

શું કુદરતનો ચમત્કાર, શું તેની બલિહારી ! હકદારને કેવા ચમત્કારીક સંજોગથી તેની સુખાનંદની ગાદી ઉપરથી ગંગડાવી પાડ્યો છે ? એક એ બદામનાં ભીખારડાને તેની જગા ઉપર કેવો લાવી ગાઠવી દીધો છે ! ખરો હકદાર જ્યારે ભીખારી વેષે હાડમારી ભોગવતો ગામે ગામે અને પાદરે પાદર ભુખ્યો અને તંરસ્યો, ખૂની, લૂટારા અને ધરફાડી ત્રાટકાઓની સોળતમાં, તેમના ટોણાટપલા ખમતો, તેમના લકપક હાથોથી મેથીપાક જમતો ભટકે છે, સારે હલકામાં હલકો અને નીચમાં નીચ એક ભીખારડો, રાજગાદી ઉપર એસી રાજ્યનાં સુખો ભોગવે છે. તે રેશમી અને ઉંચમાં ઉંચી સાડીન કે મખમલના ડુંગર વચ્ચે પડેલો છે, સારે તે ચોખાકોનો હકદાર ધણી, ભીખારડાની સ્થિતિમાં તન ઉપર પુરેપુરાં વસ્ત્ર વગર ઉંચાલા ભરે છે, અને ચીકરેહાલ ભીખારડો, તે ડુંગરો વળે એવા ચોખાકોનો ન ધારેલો ધણી થઈ બેઠો છે. પડેલા માઉના દુકડા કે એક આધને ઉછરેલો એક ભીખારડો જ્યારે તેના આપદાદાએ કદી જોયલાં તો શું, પણ સાંભળેલાંએ નહિ એવાં પકવાનો અને મિષ્ટાંનો કે સુવાંસથી દીલદુંદું કરી નાખે તેવાં પીનાઓથી પેટ પંપાલે છે, સારે તેવાંજ સુખનો ભોગી, હકદાર ભોગી-એકેક માઉના દુકડાને માટે ટળવળે છે ! રાજમહેલમાં સેંકડો મણુ રૂનાં નરમ અને મનહરેણુ કરે તેવાં ગાદલાંઓ, તે પણ અનેક, -છત્રપલંગોમાં પડીને ચમનદારી ભોગવવાનો હક ધરાવનાર ભોગી જ્યારે તે સર્વસ્વ સજીને ભોંય ઉપર કે ઘાસ ઉપર, બળદો આંધવાનાં કોઠારમાં કે ખેતરોના ખુપરા ઉપર, પડીને વખત ગાળે છે,

સારે એક ભીખારડો, જે કદી મહેલની ખુમારી તો શું પણ મહેલ  
જેવાને પણ ભાગ્યશાલી નહિ, ગાદલાં તે શું તે તેણે કદી જોયલાં નહિ,  
તેવો ભીખારડો, રાજમહેલમાં ચમનદારી ભોગવે છે. જ્યારે પાણી માંગે  
તો દુધ-શરબતના પ્યાલા હાજર થાય, એક ચાકરને તેડે તો સેકડો  
ચાકરો જેની તેહનાતમાં ખડા રહે તેવો એક રાજવંશી, ચાકર નક્કર  
કરતાં પણ ભુંડા હાથે ભટકે છે, સારે ચાકરનક્કર વિનાની બલકે ખુદ  
ચાકરડા કરતાં નબેતર સ્થિતિમાં ઉછરેલો ભીખારડો, રાજવંશી મહેલનું  
સુખ આરોગે છે! ઇશ્વરની ગતિજ ન્યારી છે; રે! રે!

રંક નિવાળ બનત રાજેશ્વર, લુપ્ત બનત ભિખારી;

નકે પાઉમે પેનીયા નહિ, તાકુ દીયો કુળ વિહારી.

ભીખારડો ટોમ કેન્ડી રાજમહેલમાં આ પ્રમાણે મહાલે છે, એટલુંજ  
નહિ પણ ધીમે ધીમે તે રાજમહેલની અદ્યઅદ્ય શીખીને પાવરદો થતો  
જાય છે. દરરોજ જેમ જેમ તે વધુ ને વધુ દરબારીઓના કે રાજવંશી  
કુટુંબનાં માણસોના સમાગમમાં આવતો ગયો તેમ તેમ તે સઘળું જાણી  
લેતો ગયો અને એટલે મુધી કે તે દીવાનો થયેલો છે, તેની ડાગલી  
ચસકી છે એવાં એવાં જે વચનો સંભળાતાં હતાં તે પણ હવે બંધ  
પડવાં લાગ્યાં. દિવસે દિવસે તે પોતાના મનમાંની ધારતી છોડતો ચાલ્યો,  
એટલે ખુલાં મનથી વર્તવા લાગ્યો; લુલચુકનો જે છગરડો તે કરતો  
હતો તે પણ બંધ પડ્યો. જ્યારે કોઇ રાજમિલાવડામાં કે, ખાનામાં કે  
દરબારમાં ભાગ લેવો પડતો સારે, “હાય! હાય! કેમ થશે! અહીં શું  
ખોલવાનું હશે? કેમ મુંડવાનું હશે, કોની જોડે વાત કરવાની હશે, સાં  
શું થશે, કોઇ કાંઈ પુછશે તો તેનો જવાબ શું આપીશ, કોઇ ચીજની  
જરૂર પડશે તો તે માટે કેમ માંગણી કરીશ, શરીરે ખજવાલ લાગશે  
તો ખજવાલીશ કેમ? સઘળાઓમાં સાફ લાગશે કે કેમ તેની તેને  
ભારી મુંઝવણ થતી હતી, તે સઘળી મુંઝવણ હવે નિકળી ગઇ છે.  
એકાદ બે ખાનામાં ભાગ લીધો સાં જોઇ લીધું કે, ખાનું થાય સારે  
મારે શાહજાદા રાજકર્તા તરીકે આવી આવી રીતે વર્તવાનું; મિલાવડાઓ  
કે દરબારમાં બે ચારવાર હાજરી આપ્યાથી તેની ખાત્રી ગઈ ગઈ કે  
અહીં પણ ‘પાંચ વીસે સો’ તો આમ ગણવાના છે, એટલે હવે તેને ચિન્તા  
રહી નહિ. ચાકર નોકરોને તેડવા હોય તો શું કરવું, કોઇપણ કામ હાથે  
નહિ કરતાં, તે તે કામ ઉપર મુકરર થયેલા કામદારો પાસેજ કરાવવું  
એ પણ તે શીખી ચુક્યો; પોતાનાં અંગ ઉપરનાં કપડાં કાઢવાં કે  
પહેરવાં હોય તો તે પણ હાથે નહિ કરતાં ચાકરો પાસે કરાવવું એ  
સઘળું તે જાણી ગયો. ખાનામાં જવું પડતું કે મિલાવડામાં ભાગ લેવો  
પડતો તો સાં તે નિષકડ જઇ બેસતો હતો. આ સઘળું શીખવામાં

તેને વળી પેલા “બહીષીંગ યોગ”ની સારી સહાયતા મળી હતી. જ્યારે તેને રમવાનું કે વાતના તડાકાઓ મારવાનું મન થતું ત્યારે તે લેડી એલીનબેથ અને લેડી જેન એને નીધડક પોતાની હજુરમાં બોલાવતો, અને જ્યારે ધરાતો ત્યારે તેમને પોતાની હજુરથી રજા આપતો, અને તે સધળું તે એવી રીતે કરતો કે સામા માણસ એમજ માને કે, આ માણસ ખરેખર એડવર્ડ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ છે. તે શાહબદીઓ જ્યારે ટોમની હજુરથી રજા લેતી ત્યારે જતાં જતાં તેના હાથ ઉપર બોકીઓ કરીને જતી, જે ક્રિયાથી તે પહેલાં તો ગુંચવાતો હતો, પણ હવે તો તે નિધડક પોતાનો હાથ લાંબો કરી તેમના હજુર ધરતો. પહેલાં જ્યારે રાત્રે તેને ઉઘવાનું મન થતું ત્યારે ગમે તેમ દોડતો જઈ ગમે તે પલંગ ઉપર લાંબો થઈ પડતો હતો, પણ હવે જ્યારે તેને સુવાની કે આશાયસ લેવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તે, તે કામ ઉપર મુકરર થયલા કામદારોને હુકમ ફરમાવતો એટલે તેને રીત રીવાજ પ્રમાણે સુવાના દીવાનખાનામાં લઈ જઈ, યોગ્ય ક્રિયાઓ કરી, તેને પોઢાડવામાં આવતો હતો. પ્રથમ જ્યારે પોશાક કાઢવાની કે નવો પહેરવાની જરૂર પડતી ત્યારે તે વહેલો વહેલો પોતાને હાથે તે કાઢ પહેર કરવાની દોડાદોડી કરી મુકતો, પણ હવે તો તે નચિંતે તે કામ ઉપર મુકરર થયલા કારભારી કે કારભારણોને માત્ર ટચાકડી વગડીને ચેતાવતો અને પોતે સ્તબ્ધ થઈને ખડો રહેતો એટલે તેઓ અપાચપ મંડી જઈ ફરમાવેલું કામ કરતા. પહેલાં જ્યારે તેને ભારી ઠાઠમાઠ અને અમીર ઊમરાવોનાં મોટાં દબદબીત સરઘસને મોખરે ચલાવીને લઈ જવામાં આવતો ત્યારે ધડકતી છાતીએ, ધ્રુજતા અને લહડતા પગે અને ચિંતાતુર ચહેરે, ને સાવજ પેઢે આગળ પાછળ જોતો જોતો ચાલતો અને સામાવાળાઓનાં મનમાં તુરત શંકા પેદા કરતો કે બાપડો ખરેખર દીવાનો થઈ ગયો છે; પણ હવે તો તે, નિધડક બની, ગજબની છાતી કાઢીને, પૂર દમામ અને ટેક રાખીને તેમની વચ્ચે પસાર થતો હતો. પ્રથમ તેના અંગરક્ષક ગાર્ડસ-એટ-આર્મ્સની સંખ્યા ૫૦ ની હતી, જેમની દોડધામથી તે ગાભરો થઈ જતો, ત્યારે હવે તો એટલો નિધડક બની ગયો કે પોતાનો દમામ વધારવાને તે સંખ્યા સામી બેવડી કરી દીધી હતી. પહેલાં જ્યારે તેની પધરામણીનું રણસિંગડું કાનના પડદાં ફાડી નાખે તેવા અવાજથી મહેલો અને મહેલોઓને ગજબની મુકતુ ત્યારે તે બેઝાકજો બની જતો, પણ હમણાં તો તે બેવડા જોરથી ટુંકાવતો હતો. નકીબો જ્યારે “સલામ ઉપર નીધાહૂરખો,” કે “મહારાજધિરાજની સ્વારી માટે રસ્તો આપો” એવા પોકારો ગજવતા ત્યારે

હાંકળો કાંકળો થઈ આમતેમ જોતો હતો, પણ હવે તો જ્યારે એવા પોકારો થતા હોય તો તેનું હૈયું દરખથી ગળ ગળ ઉછળતું હતું.

પ્રથમ જ્યારે તેને ભર દરબારમાં તખ્ત ઉપર લાવી બેસાડતા હોય ત્યારે જોઈ લાલતું ચાલતું પણ મુગું મુતળું બેસાડ્યું હોય તેમ ચૂપ બેસતો અને બાજુમાં ઉભો રહેતો. “લોર્ડ પ્રોટેક્ટર,” તેના કાનમાં પડીને કાંઈ કહે સારેજ તે જરા તરા મોઢું ઉઘાડતો; હવે તો તે તખ્ત ઉપર બોલતાં મુતળાં પેઠે બેસતો, તેનું મોઢું સદા ઉઘડેલું રહેતું, આમ તેમ કરીને કાંઈ કાંઈ વાતો કરતો, કાંઈક હાસ્ય વિનોદ કરતો, અને એમ કરીને લોર્ડ પ્રોટેક્ટરને તદ્દન નકામો સરખો બનાવી દીધો હતો. દરબારમાં કાંઈ સલાહ થતો કે કાંઈ વાત અથવા ચર્ચા નિકળતી તો તેમાં પોતે ઝટ વચ્ચે પુરાતો અને ગંભીરથી, વિનોદી વિષય હોય તો વિનોદથી કે કાંઈ તકરારી બાબત હોય તો તેવાજ તોરથી તે બોલતો હતો. મોટા મોટા એલગીઓની મુલાકાતો લેવાનું તેને જ્યારે કહેણ મોકલવામાં આવતું હોય તે પોતાનું કપાળ કુટતો કે આ વળી પીડા નવી ક્યાંથી વળગી ? પણ હવે તો તે ખુશીથી તેમની મુલાકાતો લેતો. કામ જોગ વાત ચર્ચા થતો, અને પોતાના રાજકર્તાઓ તરફથી તેઓ જે મિત્રાચારીના સંદેશાઓ લાવ્યાં હોય તે રાજવિવેકથી સ્વીકારીને પછી વાંચીને, તેના યોગ્ય ઉત્તરો લખવાને મુનશીઓને તાકીદ આપતો, અને તેમાં તે બહુ મોજ અને ગમત મેળવતો હતો.

પ્રથમમાં તે સુશોભિત ચક્રચક્રિત અને એક ઉપર બીજા, બીજા ઉપર ત્રીજા એવા પોષાકોથી તે ગભરાતો, પણ હવે તો તેને તે એટલા મનગમતા અને મોહક થઈ પડ્યા કે હુંગરવળે તેટલા પોષાકો થોડા હોય તેમ તેણે બીજા સંકેદો પ્રકારના નવા નવા પોષાકો બનાવવાના રાજ દરજીઓને હુકમો આપ્યા. તેની તહેનાતમાં ચારસો નોકર ચાકરો હતા તે સઘળાંઓથી તે ગભરાઈ જતો, પણ જુઓ આશ્ચર્ય ! તે સઘળા હવે તેને થોડા પડ્યા, એટલા થોડા કે તે સંખ્યા વધારીને તેણે ચારસો ઉપર આણી મુકી. દરબારીઓ જ્યારે તેને સલામ ભરવા આવતા હોય તો તેને બહુ મુંઝવણ થતી, પણ હવે તો તેમની સલામ તે તેને મનથી મધુરગાન થઈ પડતું. પોતાનો સ્વભાવ બહુ માયાળુ અને નમ્રતાવાળો રાખતો, જેઓ જુલમથી દયાયશા હોય તેમને તે હીમાંયતી રહેતો, અન્યાયી કાયદાઓ સામા તે જોરથી લડતો ચલાવતો; છતાં જ્યારે કોઈ વાર તેનું અપમાન થતું તો તે અપમાન આપનાર ગમે તેવો અર્લની પદ્વી ધરાવનાર દરબારી હોય કે મોટી પદ્વીનો ડચુક હોય તો શું થયું ? તેની સામા તે એવા ડોળા કકડાવી

ભવાં ઉપર ભવાં ચઢાવી દેતો કે, સામો માણસ થરથર ધ્રુવે. તે વેળાના સખતમાં સખત ઓડીશ કાયદાની રૂયે ને કેટલાક અપરાધો, તુરંગની, ફાંસીની કે-ઉઠળતી કહડામાં નાંખવાની સજને પાત્ર થાય તેવા કેટલાક અપરાધીઓને તેમના અપરાધનાં વધુ ઓછાં નિર્ણયપણાં તરફ જોઈ, કોઈકને ધમકી આપીને, કોઈકને શીખામણ આપીને તે છોડી દેતો. આ તેની વર્તણૂક ખોટે માર્ગે દેરાયલી છે એવી તકરાર એક પ્રસંગે તેની એહન લેડી મેરીએ, તેના હજુર કહાડી કે એક વાર તેના મરહુમ પિતાની તુરંગોમાં કમમાં કમ ૬૦ હજાર અપરાધીઓ હતા અને તેના ઉત્તમ પ્રકારના રાજઅમલમાં કાંઈક કમમાં કમ, ૭૨ હજાર ચોટાઓ અને હુદારાઓને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યામાં આવ્યા હતા. આ વાત સાંભળતાં ટોમના વાળેવાળ ખડા થયા અને એટલો ગુસ્સે થઈ ગયો કે, તેને કોળા કકડાવીને પોતાની હજુરમાંથી ચાલી જવા દરમાંવું અને જ્યારે લાંથી જતી હતી ત્યારે તે બખાઈને કે, “આહ, પરમેશ્વર! આ કહોર હૃદયની શાહનશીની છાતીમાં પથર છે તે કાઢી નાખ, અને તેને બદલે તેણીને મનુષ્યનું હૃદય આપ.”

જે શાહનશીએ, પોતાની તરફ આટલી બધી મમતા બતાવી, પોતાનું રાજપાટ, સુખસંપત્તિ સહુ દઈ તેને નવાજ્યો હતો તે શાહનશીને માટે ટોમને હવે કાંઈ લાગતું ન હતું. પેહલી શરૂઆતમાં અનણ્યાપણાને લીધે તેને જે જે વિટંબણાઓ ખમવી પડતી હતી તે દયાનમાં લઈને તે એવી ચટપટીમાં પડ્યો હતો કે જો તેજ પૂજે તે શાહનશી સાં આવી લાગે તો તેનો ઉપકાર સારીને તે લાંથી ઝટ નાસી છૂટે, પણ જેમ જેમ વખંત વીતતો ગયો તેમ તેમ માહીતગારી થતી ગઈ અને રાજકાજનાં અને મહેલ બંગલાનાં સુખોનો સ્વાદ દેહડીને લાગતો ગયો તેમ તેમ તેણે બાપડા શાહનશીને હુલવા માંડ્યો. પહેલાં જ્યારે આખો દિવસ અને આખી રાત તે એમજ ઇચ્છતો કે ક્યારે શાહનશી અહીં પાછો આવે કે તેને તેનો હક સોંપી હું ચાલ્યો જઈ, ત્યારે હવે તો શું દિવસે કે શું રાત્રે, એક ઘડી પણ તે એવી ઇચ્છા વટીક કરતો નહિ, તેમ તેને ૨૪ કલાકના દરમ્યાનમાં એકવાર યાદ સુધાં કરતો નહિ. કોઈ કોઈ દિવસે તેનું તેને સ્મરણ થઈ આવતું અથવા પોતે કોણ છે અને કેવી રીતે આ સુખાસને આવી બેઠો છે તેનું જ્ઞાન-સ્મરણ થઈ આવતું ત્યારે તેવા વિચાર આવવાથી તે ક્યંવાતો અને તુરત તેમાંથી પોતાનું મન બહાર કાઢવાને અનેક રમત રમતમાં પોતાનું મન પરોવતો હતો, કે લેડી એલીજબેથ કે લેડી જેન ગ્રેને બોલાવી તેમના સાથે સમુદ્ર ટોલટપ્પા ચલાવતો ટોમના મનમાંથી તેની ગરીબડી માં તથા બેઠો

તેજ પ્રમાણે વિસરાઈ ગઈ હતી; તેના લંગોટીયા ગોંડીયાઓ પણ તે ભુલી ગયો હતો. પોતાની ઓફલ પોલ અને સાંના ભીખારડા પીન્નરડાઓ પણ તેના મનમાંથી નિકળી ગયા હતા, તેનું મન બાળે ઈચ્છાના ખરાજ રાજકર્તા તરીકે સ્વસ્થ થવા માંડ્યું હતું. શરૂઆતમાં તો, તે હરથડીએ પોતાની માં, બેઠન કે બાપ તથા ભાઈ ભાંડુઓને સંભારતો અને ક્યારે તેમને જઈ મળું, ક્યારે તેમની જોડે રમું એવી અનેક ઇચ્છાઓ કરતો, પણ હવે સધળું વિસરાઈ ગયું હતું. મા માને ઘેર બેઠી હતી અને બાપ ગયો છે. બગદાદે; બ્યારે કોઈ વેળા તે તેમને સંભારતો. સારે તેમનાં સરખાં ચીથરેહાલ માત પિતા કે બેઠન ભાઈ ભાંડુઓને મળવાને ક્યત્રાતો અને ઇચ્છતો કે તેઓ તેના સ્વપ્નામાં પણ દેખા ન દેતો. ભલ્લમ ભલ્લા ! સુખ ! અલીકીક સુખ, શું ન કરી શકે ? અને તેના આગળ ઇશ્વરની અમલદારિક ગતિ ! શું નિર્ણવ પ્રસંગથી આ મહાનૂ અમલદારીક ફેરફાર કરી દે છે અને એક ભીખારડા ગાંડ અલ્લાને રાજગાદીએ બેસાડી અમનદારીમાં મુકી દે છે તેજ પ્રસંગે ખરેખરા સુખવાસી અને અમનદારીની લહેરોમાં લહેરીયા લેતા એક કામળ રાજકુવરને તેની ચીથરેહાલ સ્થિતિમાં મુકી દઈ કેવી હાડમારીમાં મુકે છે ! સુખની લહેરોમાં ઉછરેલાઓને ગરીબોની કદર હોતી નથી, પણ જો તેજ સુખવાસી માણસ ગરીબાઈનાં સંકટો સહીને કાંઈક ઉંચાઈની ટોચે ચઢ્યો હોય છે તો તે ગરીબોની કદર પીછાણી શકે છે. કાં નહિ તેવાજ કોઈ હેતુથી પરમેશ્વરે આ ફેરફાર કર્યો હોય, અને ઇચ્છાના રાજકર્તાને; ગરીબો એ શી ચીજ છે અને તેમાં કેવાં કેવાં દુઃખો સમાયેલાં છે તેનો તેમજ બહારથી સુખી દેખાતી પ્રજા, અંદરથી કેવી દુઃખી છે તેનો અનુભવ કરાવી સર્વગુણસંપન્ન કરવાનો હેતુ રાખ્યો કેમ ન હોય ? વળી રાજકર્તાઓને, તેમની જૂદાં જૂદાં કામો ઉપર નીમાયલા અધિકારીઓ, દેશના કાયદાઓનો કેવી રીતે અમલ કરે છે; પ્રજા ઉપર તે કાયદાઓથી કેવું સુખ કે દુઃખ છે, તેનું જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ તે સધળું તેઓની નજરે પડી શકતું નથી, અને તેથીજ ચાપલુસીખોરા, પ્યાહ, નીચ, હરામખોર અને ઇંદુડખોરા અમલદારો, જે પડે સધળું તેમની નજર આગળ ધોલું ધોલું રજુ કરે તે તેઓને માનવાની ફરજ છે. અહાર સુધી ઇચ્છામાં તેમજ ચાલતું આવ્યું છે અને તેમાં કાંઈક ફેરફાર કરવાનો શુભ હેતુથી કે, પ્રજાનાં સુખ માટે બાંધેલા કાયદાઓ પ્રજાને કેવાં રંજડે છે તે કાયદાઓ અમલમાં મુકનારા અમલદારો કેવાં પ્રકારે કામ લે છે તે સધળું જનરો જનર દેખાડવાને; કાં નહિ આવો ફેરફાર પરમેશ્વરે બતાવ્યો હોય ?



ચાલો હવે આપણે આપણીજ કયા ચલાવીએ-એ બધા યાહેલા-  
 ઝોને મુકી દો. આવતી કાલે-તાં ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે-શાહનવાને-  
 ટોમને, હે કે-રાજ્યાભિષેક કરવાની બડી ધામધુમ નગરમાં ચાલનારી છે.  
 ટોમ પંજુ આવતી કાલના આ ખુશાલી બેરેલા બનાવને માટે આનંદની  
 ઝીણી ઝીણી આંખે લહરમાં તણાય છે. એ આવતી કાલના દિવસની  
 ધામધુમોનો વિચાર કરતો તે રાત્રે પોતાનાં સુવાળાં મખમલિયા ખીજાના  
 ઉપર, મહેલોમાં થઇ રહેલી સુવાસિક લહરોમાં લપટાઇને, બાદશાહી  
 ચોક્કી પહેરાઓ વચ્ચે સુતો છે. એક ખીજાના ઉપર ઉઘ નહિ આવી  
 તો ખીજા ઉપર અને ખીજા ઉપર નહિ તો ત્રીજા ઉપર, એમ તેને જ્યાં  
 સુધી જાંઘ આવી ત્યાં સુધી ફેરફાર કરે છે, અને તે વખતે તેની તહેના-  
 તમાં એક બે કે પાંચ પંદર નહિ પણ નોકર ચાકરોનું મોટું ટોળું ઉભું  
 છે. “શાહનવાને ખમા, બાપુને ખમા ! રાજકુંવરને ઘણી ખમા !” એમ  
 બોલતા જઇ તેને પંપાલે છે. આહા ! જેને સુવાને માટે ફાટી દુડી  
 ગોઠડીના પંજુ વાંધા હતા, જેને કકડતી થંડીમાં દીલપર ઓઢવાને એક  
 ચીથરાં સરખા આદરનાં સાંસાં હતાં, જેણે પલંગનું તો નામ પણ  
 સાંભળેલું નહિ, જેણે રાજમહેલો તો શું, પણ તેના સફાઇદાર તોજખાના  
 સરખા ઓરડાઓ પણ જોયલા નહિ, તેને રહેવાને રાજમહેલ, સુવાને  
 એક નહિ પણ અનેક સુવાળાં મખમલિયા ખીજાના સાથના છત્રપલંગો,  
 અને અંગપર ઢાંકવાને ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાશ્મીરી શાલો પળ શું એ ફેરફાર  
 બંધુકનોજ થશે કે ? જે વેળા બીખારડો ટોમ આ પ્રમાણે રાજમહેલની  
 મોજેમાં મહાલતો હતો, તેજ વેળા બાપડો શાહનવાને એડવર્ડ, લુખથી  
 ચેટમાં ખાડા પડેલા, ડાયાં બેસી ગયલાં, હંડીમાં ઉઘાડો રહ્યાથી અંગમાં  
 ચીરાં પડેલા, ચીથરાં સરખા અને તે પંજુ પુરું અંગ નહિ ઢાંકાય  
 એવાં કેપડાંમાં અનેક વિચારો કરતો એક ઢેકાણે પડ્યો હતો.

**પ્રકરણ ૩૧ મું.**

**બાદશાહી રેવારી.**

પિહો ફાટયું. સૂર્યનારાયણે દિવો પ્રકટાવ્યો. ટોમ કેન્ટી ઉઘમાંથી  
 નગર તથયો તેણે નજર ફાધી. જોયું શું ? શહેરમાં સઘળું ધામધુમ અને  
 ધમાચકડી, ગંગરબડ અને સરબડ ચાલી રહી છે. બારીએથી દૂર નજર  
 કરીને જોતાં માલમ થયું કે તે ધામધુમ આખા શહેરમાં ચાલે છે. એ  
 જોઈને તેની છતિ ધબકકા ધબકકા ઉછળવા માંડી. એટલા માટે કે તે  
 દિવસે આખી પ્રજા તેને બાદશાહી આવકાર આપવાને તૈયાર થઇ રહી

છે. પ્રાચીન રીવાજ પ્રમાણે એક રાજ્યાભિષેક થનારા રાજકર્તાને પ્રબન્ધી માન્યતાને માટે એક મોટાં સરઘસના આકારમાં ટાવરગઢમાંથી નિકળીને લંડનમાં ફરવું પડે છે. સવારના પહોરમાં આ સરઘસની તૈયારી ચાલી રહી છે. એ સરઘસ ટાવરગઢમાંથી નિકળવાનું હતું તેથી તેને ટાવરમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રાચીન ગઢને એક હજાર ફૂંકાણેથી આકોરાં માડવામાં આવ્યાં હતાં અને તે દરેક આકોરાંમાંથી લાત્ર રંગનાં નયેશળતાં અને સફેદ ધુમાડાના ગોટેગોટ નિકળતા હતા; વારંવાર તેમાંથી કાનના પ્રહાર ફાટી જાય એવા ધંડાકાઓ થતા હતા. તેની જોડેજ તે તમાશો જોવાને લેગા થયલા લોકોની ખુશાલીની ગર્જનાથી રાજગઢ ગાળ રહ્યો છે. ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં આખો ટાવર આ ધુમાડા વગેરેથી ઘેરાઈ ગયો. ને ધુમાડાના હુંગર સરખો ગઢ બની રહ્યો; માત્ર તેના ઉપરની ટોચોના સફેદ ભુંગળાં, હાં એક ગઢ છે એમ બતાવવાને આંકી રહેલાં દેખાતાં હતાં, અને તેના ઉપર ચઢાવવામાં આવેલી આદશાહી ધ્વજો ફડફડ થતી હોવાથી આકાશમાં ઝંઝૂમતાં કાળાં વાદળાઓમાં જાણે પર્વતનાં શીખરો બહાર ધસી આવ્યાં હોય એમ દેખાતાં હતાં.

ટામ કેન્ડી, સુશોભિત પોષાક સજ્જ, થનથનાટ, કરી રહેલા અને શણગારેલા એક લશ્કરી ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો. તેના ઉપર ઊમદા ઝાલર નાખી હતી, ને છેક જમીન સુધી પહોંચેલી હતી. તેનો મામો, લોર્ડ પ્રોટેક્ટર સમરસેટ પણ તેવીજ રીતે એક તેજ ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો હતો અને ટામની પાછળ ઉભો હતો. રાજના ગાર્ડો તેની બંને આજુએ ખોખાર મારતા ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થયા હતા. લોર્ડ પ્રોટેક્ટરની પાછળ તેવાજ ભપકા ભરેલા પોષાકમાં અમીર, ઊમરાવો અને તેમના નોકરોનું એક મોટું-લાંબુ સરઘસ હતું; તેમની પાછળ લોર્ડ મેયર અને કોટવાલો, ગુલામી રંગની મુખમલના પોશાકમાં, છાતીએ સોનાની સાંકળીઓ લટકાવી નિકળ્યા હતા; તેમની પાછળ લંડનના ધંધાદારી મહાજનના સભ્યો, ઊમદા પોશાક પહેરી નિકળ્યા હતા, અને પોતપોતાના ધંધાને લગતા ઝુંડાઓ હાથમાં લેઈ ચાલતા હતા. અસલથી ચાલતા આવેલા નિયમ પ્રમાણે આ સરઘસમાં તોપખાનાની એક બેટરીની આદશાહી ગાર્ડવાળી એક ટુકડીને દાખલ કરવામાં આવી હતી, ને રીવાજ છેક ૩૦૦ વરસનો જુનો હતો, અને ને એકલા ગાર્ડ તે વેળાએ, તેમજ હમણાં પણ, પાર્લામેન્ટની આજ્ઞાથી સ્વતંત્ર રહેવાનો હક ધરાવે છે. આ દેખાવ બહુજ દખલખાવાળો હતો. આખો રસ્તો એ સરઘસને, જોવા મળેલા લોકોનાં ટોલાંએ વધાવી લીધું હતું. એમ એમ લોકોની ઠંઠમાંથી પસાર થતો, તેમ તેમ લોકો તે

તેને આશીર્વાદ દેતા અને તેના પ્રત્યેની રાજભક્તિ ભાવની લાગણીને ઉમળકો, અનેક પ્રકારે દેખાડતા હતા. આ સધળાઓનો વળતો આવકાર કેમ આવેલો તે દોષ હવે સારી પહે સમજતો થયો હતો એટલે પોતાનો મુખડો હસ્તો રાખી તે ચોતરફ નજર ફરતો અને ઉપકારનો અદલો ઉપકારથી આપતો હોય તે મીસાલ ડોકું નમાવતો હતો. “ધણું જીવો અમારો મહારાજધિરાજ” એવો ધોષ સાંભળી, “ધૈર્ય તમો સધળાઓનું કલ્યાણ કરો” એવો વળતો આશીર્વાદ તે દેતો અને સર્વનો ઉપકાર માનતો. અને રાજના તેવા પ્રીતિભરેલા વચનથી પ્રજાનું અંતઃકરણ હરખથી ઉભરાઈ જતું હતું. માર્ગમાં કેન્દ્રિય સ્ત્રી ટતા મહોવામાં એક અપૂર્ણ સુરત યાજકને ભપકાદાર પોષાક પહેરાવી, મહારાજધિરાજને આપકાર દેવા માટે એક ઊંચા માંચડા ઉપર ઉભું રાખ્યું હતું અને તેણે તેને આવકાર દેવાને જે કવિતા ગાઈ તેની છેલ્લી લીટીઓ નીચે મુજબ હતી:—

“Welcome, O King ! as much as heart can think ;  
Welcome, again, as much as tongue can tell,—  
Welcome to joyous tongues, and hearts that will not shrink :  
God thee preserve, we pray, and wish thee ever well.”

આ યાજક જ્યારે કવિતા ગાતું હતું ત્યારે તેનો મધુરો સ્વર સાંભળીને લોકો ચૂપ થઈ ગયાં હતાં અને તેણે જ્યારે ઉપલી છેલ્લી લીટીઓ ગાઈ તે ગાયન પુરૂં થાય ત્યારે લોકોએ તે ઉચકી લઈને પોતાના લેગા સ્વરે તે ગીત ગીવા માડ્યું. દોષ કેન્દ્રી, પોતાના માટે આતુર અનેલા લોકોના આ ટોલાને જોઈને હરખાઈ ગયો અને તેની ખાત્રી થઈ કે આ દુનિયામાં જે જીવવું હોય તો રાજ થઈને, પ્રજાની પ્રતિભા રૂપે પુજાવું, એમાં જ જીવવાનું સૌથી ઉચ્ચ કાર્ય છે. ચાકસ ટોળા તરફ નજર કરતાં તેણે તેમાં પોતાની નામીથી આદલ પોળના જે લંગોટિયાઓને દીધા જેમાંનો એક તો દોષની આદલ પોળની યાજક દરબારમાં લોડ હાઈ આડમીરલ બનતો હતો અને બીજો તો તેજ દરબારમાં એડ એક્સરના ફર્સ્ટ લોડ બનતો હતો. તેમને જોઈને તેની છાતી ઉછળવા લાગી અને તેને તે દીવસ યાદ આવ્યો કે જે દિવસોએ તે પોતાના યાજક મિત્રાની દરબાર ભરી તેમાં રાજપદે બિરાજમાન થતો હતો. તેઓ જે હમણો તેને પીછાણે કે આ વૃષ્ટિ બીજો કોઈ નહિ પણ તેમનો લંગોટિયા ભાગ્યવશ દોષ સાહેબ છે તો કેવી મજાદાર! અને તેમના મનમાં એવો ખ્યાલ આવે કે, આપણી યાજક દરબારમાં રાજ્યા સ્થાને બિરાજનારો દોષ કેન્દ્રી આજે અરેબર દુલ્લહની ગાદી ઉપર

ખીરાજ્યો છે તો પછી? પણ એવી રીતે જો પોતે ઝાલખાઈ આવે તો કેવો ફેરવો થાય, અને તે માટે તેને કેવું ભારી પડી જાય તે પણ તે સમજતો હતો. માટે તેણે તેમના તરફ વધુ વાર નજર નહિ રાખતાં ખીજ તરફ નજર ફેરવી દીધી અને બાકી આખે, તે અને જણા દોમને ખરે રાજ સમજતે ખીજાએ લેગા હર્ષના પોકારોથી માન અપતા પસાર થતા હતા તે તે નિહાલતો હતો.

“ખૈરાત, ખૈરાત, દાન, દાન, ભીખ, ભીખ,” એવા પોકારો, આજ માર્ગેથી પસાર થતાં ઠેર ઠેર થતા હતા અને તેનો કેવો જવાબ આપવો તે દોમને શીખવાનું રહ્યું નહતું એટલે જવા પોકારો થતા કે તુરત પોતાની જોડે રાખેલી ઠેલીઓમાં હાથ ધાલી મુઠે મુઠે નવા ઝગહગતા સીકાઓ ફેંક્યો જતો હતો, જે લેવાને લોકોની તુટાતુટ પડતી હતી.

એસ ચર્ચસ્ત્રીટના બીજા છેડા ઉપર “ઢગલા”નાં ચિહ્નની નજદીક લોકોએ એક મહા મોટું આરકું ઉભું કર્યું હતું. તેની અંદર એક ચિત્ર બતાવ્યું હતું જે એટલું મોટું હતું કે મહોલ્લાના એક નાકાથી તે બીજા નાકા સુધી લંબાયું હતું. સફેદ ગુલાબોના એક ઢગલા વચ્ચે તે તત્કાલીન વચ્ચેવચ્ચે એલીજબેથ ઓફ ચોર્ક ખીરાજમાન થઈ હતી. તેની બાજુએ સાતમો હેત્રી રાજ લાલ ગુલાબી ધુલોના ઢગલા વચ્ચેથી નિકળી આવતો હોય તેની પેઠે ખીરાજ્યો હતો. આ બાદશાહી જોડાના હાથો એક ખીજના હાથમાં ભેરવેલા હતા, અને લગનની વીટી ખુદી દેખાડવામાં આવી હતી. લાલ અને સફેદ ગુલાબોના ઢગલામાંથી નિકળતાં ખીજ એક થડ ઉપર આઠમા હેત્રીએ જગા લીધી હતી, અને તેની આગળ નવા રાજની મા જેન સીમોરની મૂર્તિ બેસાડી હતી. આ ઝાડની એક શાખામાંથી ત્રીજા શાખા નિકળી હતી, જેમાં છઠા એડવર્ડ રાજની મૂર્તિ, બાદશાહી તખ્ત ઉપર ગોઠવેલી હતી. આ આખાં રાજમંડલના આવલાના-સંગ્રહસ્થાનને સુંદર મધ્યમધ્યતા ધુલોમાં મઢી લેવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડના રાજકર્તાઓ અને તેમના વારસોનાં આવળાંઓના આ દેખાવે લોકોમાં ભારે હર્ષ પેદા કર્યો હતો. આ સંગ્રહસ્થાનનું સ્તુતિશ્રવક વર્ણન ગાયનમાં કહી સંભળાવવાને એક સુકુમાર બાળકને સાં ઉભું રાખવામાં આવ્યું હતું, તે બાપડાનો નાનુક અવાજ લોકોનાં, ગર્જના સરખા પોકારોમાં તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. આ ગર્જના દોમ કેન્ડીને કઠોર લાગવાને બદલે ઉલટી આનંદદાયી-મધુર ગાયણ સરખી લાગતી એક પછી ખીજ, અને ખીજની પાછળ ત્રીજા એમ ઉભાં ફરેલાં આરકાંઓ વચ્ચેથી આ બાદશાહી સરધસ પસાર થતું ચાલ્યું, અને તે દરેક આરકામાં, નવા રાજને માનપાન આપી, તેનો સત્કાર કરવાને કાંઈ કાંઈ દેખાવ કરવામાં આવેલો

હતો. આખાં ચીપસાઇડમાં દરેકે દરેક ઘરની બારીઓમાં ઝુંડાઓ અને ધ્વજાઓ ફરફરી રહી હતી, અને ઉમદા ગાલીચાઓ અને સોનેરી કાનારી વાળી મખમલો આખા મહોલ્લામાં પીછાવી દેવામાં આવી હતી, જે એ મહોલ્લાઓમાં વસનારાઓની મોટાઇનો કાંઈક ખ્યાલ આપતી હતી. આવીજ જાતના ભપકા ભરેલા દેખાવો, જાણે એક ખીબા ઉપર સરસાઇ કરતા હોય તે પ્રમાણે દરેકે દરેક મહોલ્લાઓમાં કરવામાં આવ્યા હતા.

આ સંઘર્ષ જોઈને, ટોમ કેન્ડી-લીખારડો ટોમ કેન્ડી-મનમાં જ મેલકાંવા લાગ્યો કે, આહ લાગ્યદેવી ! આ સંઘર્ષ મારે માટે અને મારે સહકાર કરવા માટે, હેં હેં ! ખુશાલીથી તેનો ચહેરો ચકળવકળ થઈ રહ્યો, મોહો ઉપર રતાશ પ્રગટી નિકલ્યો. તેની આંખ હર્ષથી ચક્રચક્રીત થઈ ગઈ અને પોતે પણ જાણે હર્ષધેલો થઈ ગયો. હર્ષની ઘેલછામાં ને ઘેલછામાં તે ઢેલીમાંથી મોટો મુઠો ભરીને સિકાઓ કાઢવા જતો હતો તેટલાં તેની નજર તેની બાજુમાં, તે દાન લેવાના હેતુથી લેગાં થયલાં લોકોનાં ટોળાંમાં, એક શીકા ચહેરા ઉપર પડી. તેને જોતાંજ તેના અંગમાં જાણે વિજળીનો ચમકાટ છુટ્યો હોય તેમ થયું. હાથ ઢેલીમાં ને ઢેલીમાં ઠરી ગયો, ને કેટલોક વખત સુધી પેલા ચેહરા તરફ તેણે ટગર ટગર જોવાનું ચાલુજ રાખ્યું. તે કોણ ? કોણ ? વળી કોણ ? એ તો ટોમની મા. તેને જોતાંને વાર પીછાણી, પણ હર્ષનો ઉભરા વચ્ચે નાખુશીના એક ઝટકાએ તેનામાં જે ગમગીનીનો પ્રવેશ કરાવ્યો, તેથી તેની આંખોપર શરમ અને નામોશીનો પડદો ફરી વલ્યો, અને તે છુપાવવાને તેણે હથેલી વડે પોતાની આંખ ઢાંકી દીધી. દાન મેળવવાની આશામાં ને આશામાં તે ભીખારણુ, લોકોનાં જખરજસ્ત ટોલામાં ભચડાઇ કચડાઇને પણ રસ્તો મેળવી, ટોમની નજદીકમાં આવી. નજદીક આવતાં શું ચમત્કાર ! તેણીએ તેને પણ તુરત પીછાણ્યો કે આ તો મારો એટો ટોમ ! ધમપછાડ કરતી તે તેના આગળ આવી, ઘોડા ઉપર તેના જુલતા પગને ચુંબન કીધું, તેના ઉપર અનેક બચીઓ કીધી અને પૂર્ણ પ્રેમથી, “ઓ મારા લાડકવાયા, ઓ મારા ખુચકલા !” એવા એવા શબ્દો બોલી તેના મોઢાં તરફ એકી ટગરે જોઈ રહી. સરઘસ સંઘર્ષ ચાલતું અટકી પડ્યું અને આ મા દીકરાનાં છુપા ભેદનો અર્થ કોઈ પામી શક્યું નહિ. એક ટોમ પોતે સમજ્યો કે આ મારી ભીખારડી મા છે, અને તે ભીખારણુ સમજી શકી કે આ મારો ટોમ છે. લોકોનાં ઠકમારે ટોળાંને વિસ્મય લાગ્યું, પણ તે વિસ્મયતા ઝાઝો વખત ટકી શકી નહિ. રાંજના ગાડાં-માંના એક ગાડે દોડી આવી તે આંપડી ડાશીને હડસેલો મારીને લાંથી હાંકી કોઢી, અને તેજ વખતે ટોમના મોઢાંમાંથી, “અરે બાપ ! હું તને

ખીલકુલ પીછાણતો નથી,” એવા શબ્દો મહાકથાવટીએ નિકળતા સંભળાયા; પણ તેને જોરાવરીથી તેની સમીપમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવી તે જોઈને તેનું હૃદય તો ઢાટકાટ થઈ ગયું, પણ તેનાથી તે કશું જાહેર થઈ શક્યું નહિ. જે હડસેલા અને ધક્કામુક્કીમાંથી તે ખાપડી પસાર થઈ અને તેમ કરતાં જે ધસારાઓ તેને લાગ્યા તે જોઈને ટોચ ઘડીભર પોતાનું આદર્શાહી ભાન ભુલી ગયો અને આ સઘળું તેને મનથી સહેલા ગંધાતા ઈડાં સરખું લાગ્યું. જે તેનું તે વેળા ચાલતું હોત તો સઘળો ભભકો સપકો લાગતો, એકાદ ચીકં પીકં લઈ લાંથી પોખારા પણ માપી ગયો હોત! પણ આવા આવા ગાડો અને અમીર ભિમરાવોના રસાલામાંથી કેમ પસાર થઈ જઈ શકાશે તેજ વિચારે તેને અટકાવ્યો, કદાચ તેવો કાંઈ પ્રયત્ન કરે તો તેને વળી દીવાનામાં અપાવીને કે, ડાગળી ચસકી ગંધ છે એમ માનીને, પકડી આણ્યા વગર રહે નહિ, અને જે છુટાપણું હમણું હમણું તે મેળવી શક્યો છે તે પાછું કેદખાના સરખું થઈ જશે એમ માનીનેજ તેણે નાસ્તી જવાનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખ્યો. આવકાર અને સત્કારનાં વધુ અને વધુ ચિન્હો નિહાળતું આ રાજસરઘસ આગળ વધ્યું, પણ પોતાની માને થયેલી હાડમારીનો ખનાવ નજરેનજરે જોયા પછી તેના અંતઃકરણમાં જે ચીચરવટો પડ્યો હતો તે પછી તે સઘળું તેને કડવું ઝેર સરખું લાગ્યું. એક ઘડી પહેલાં તો તે આ સઘળો દોરદમામ અને ગરબડ સરખડ ધામધુમ જોઈને તે સઘળું પોતાને માટે છે એમ માનીને હર્ષથી ઘેસો થઈ ગયો હતો. સરઘસ આણ્યું, અને તે સઘળું તેને પોતાને માટે હોવા છતાં નહિ તેણે કાંઈ જોયું, કે નહિ કાંઈ સાંભળ્યું. આદર્શાહી દર્બદખામાં જે મીકાસ તેને લાગતો હતો તેને બદલે હવે તેને કડવાસ લાગવા માંડ્યો. દિલગીરીએ કરેલાં ધરંથી તેનું અંતઃકરણ ખવાઈ જતું હતું, અને પોતાના મન સાથેજ ઇશ્વર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “હે ઇશ્વર ! મને આ સોનેરી કેદમાંથી છુટો કરી મારું ગયલું સ્વતંત્રપણું પાછું આપ.” આ ખનાવ બન્યા પછી જે સઘળો રસ્તો સરઘસે પસાર કર્યો. તે તમામ ટોમે ગમગીન ચહેરે અને નમાવેલે મસ્તકેજ પસાર કર્યો, જે દરમ્યાન બસ ખીજું કોઈજ નહિ પણ તેણીની ભીખારણ મા તો એહરોજ તેની નજરમાં રમ્યાં કરતો, અને તેને કરવામાં આવેલાં અપમાનથી અંદરખાનેથી બળતો જતો.

ઠેલીઓમાં હાથ નાખી વગર ઠોકે અલાર સુધી તે ખૈરાત કરતો હતો તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ, એટલે ઠેલી ઠેલીને ઠેકાણે પડી અને ટોચ સાહેબ ઘેડાની લગામ ઝાલી નીચી મુંડીએ નમસ્કાર

ધણે વખત સુધી જ્યારે દક્ષણા લુટાતી બંધ થયલી જોઈ લારે લોકોએ  
 “ખેરાત, દાન, દયા દક્ષણા” એવા પોકારો કરી મુક્યા, બીજાઓએ વળી,  
 “ધણું જીવો ઈચ્છિંડનો રાજા એડવડ,” એવા પોકારો કરી સરથસ ગળવી  
 મુક્યાં, પણ રાજા સાહેબ તો બેઠરા હુંક થઇને બેઠા હતા. સાંભળે  
 તેની બળા ! તેમને તો તેમનાં માતાજી મોઢા આગળ તરી આવ્યાં  
 એટલે “હું ને મારી આફળ પોલ,” એમજ થઇ રહ્યું. મહોદલામાં  
 નવા નવા દેખાવો, નવી નવી અન્નયખીઓ અને નવી નવી ચમ-  
 ત્કતિયો ઉભી કરવામાં આવી હતી; તોપોની બેઠેરીઓ છોડી મુકી  
 ને તોપોના બાર ધમધમાવ્યામાં આવ્યા, ભેગાં થયલાં લોકોનાં ટોળાંમાં  
 પોતાના નવા રાજાનો સત્કાર કરવાની નવા નવા વાક્યો પોકારવાની  
 જાણે હરીફાઈઓ થતી, પણ અફસોસ ! રાજા સાહેબ તો જાણે કશું  
 સાંભળતાજ ન હતા, છતા કાને જાણે બેઠરા બની ગયા હતા, અને  
 તેને જે સંભળાતો તે પોતાનાં મોઢાંમાંથી પોતાનાં અંતઃકરણની વિરૂધ્ધતા,  
 “બાઈ, હું તને પીજાણુતો નથી” નો અવાજ અને જે જોવામાં આ-  
 વતું તે, તેમનાં બીજાંરણુ માતૃશ્રી અને તેમને કરવામાં આવેલું અપમાન !

જેને માટે લોકો હર્ષધેલું થયું હતું, જેનો સત્કાર કરવાને લોકો  
 આવે હસ્તે મુખડે બહાર પડ્યું હતું, જેનાં હસ્તાં વદનના મુખદર્શન  
 કરવાને પ્રજા આવે ચોટે ચક્રલે અને હાટે વાટે બહાર નિકળી પડી  
 હતી, તેજ જ્યારે ઝેરંડીયું પીધેલાં સરખું મોહું કરીને લોકોને દેખાવ  
 આપે લારે લોકોમાં તે હર્ષ ક્યાંથી હોય ? તેમને પણ લાગ્યું કે રાજાજી  
 સાહેબને કાંઈ થયું છે કે શું ? ધીમે ધીમે તેમના હર્ષનો ઉમલકો  
 પણ લગાર શોકમાં બદલાવા લાગ્યો, અને જે પોકારોના ધ્વનિ થતા  
 હતા તે પણ નરમ પડી ગયા. લોડ પ્રોટેક્ટર આ મામલો તુરત એતી  
 ગયો અને તેણે તેનું કારણ પણ ઝટ શોધી કાઢ્યું. પોતાના ઘોડાને મારી  
 એડ અને રાજાની બાજુમાં પોતાનો ઘોડો દપટાવ્યો. તેના પડખામાં આવી  
 તેણે કાંઈ નહિ જોઈ શકે એવી રીતે રાજાના કાનમાં ઝૂક મારી—

“ખુદાવિંદ ! આ સમય કંઈ સ્વપ્ન જોવાનો નથી; લોકો તમારું નીચું  
 નમેલું માથું જોઈ ઉદાશીન થઇ ગયા છે, અને તેઓ તેને આ શુકનભર્યા  
 કામમાં અપશુકન માને છે; માટે જાગૃત થાવો ઝટપટ, હાંકી મૂકો ઉદાશીનતા  
 અને આંદશાહી દોર દમામનો દેખાવ દેખાડો; અને જેવા હર્ષમાં અહીં  
 ભેગા થયા છે તેવાજ હર્ષમાં ઘેલા થયલા તેમને ઘેર જવા દો; નામવર !  
 ઝટ ટટાર થઇ જાવો અને લોકોના સત્કારનો હસ્તે મુખડે ઉતર વાળો.”

ટોમને-રાજાને-આ પ્રમાણે જાગૃત કરીને ડચુકે પોતાને હાથે ડાખી  
 તેમજ જમણી બાજુએ સિકાઓ વેધ્યા અને પાછો પોતાની જગા ઉપર



ઈ ઉભો. ટોમે, ડચુકની આજ્ઞા ઉઠાપી નહિ; મહા કથાવટીએ તેણે પોતાનું નિયું નાખેલું માથું ઉચક્યું, ન હસાય તોપણ જેમ તેમ મોઢું ઝસ્તું કરવા યત્ન કરીધો, તો જો કે અંદરથી તેનું અંતઃકરણ તો તને વેળે જોટો આવભાવ કરવાની નાપાડતું હતું, પણ તે કોઈ સમજી શક્યું નહિ. ભીખારી છતાં તેનામાં કાંઈક આદર્શાહી તોરની હસ્ટી હતી એટલે ટોમે તેટલો અંતઃકરણ વિરૂધ તે લોકોના સત્કારનો ઉત્તર આપવાને આનાકાનીથી પોતાનું માથું નમાવતો તોએ તેમાં આદર્શાહી આમનો ઝળકાટ જણાઈ આવતો હતો, તેમજ ગમે તેવો સાયલો છતાં ફેલીઓમાંથી તે જે દાન લુટાવતો તેમાં પણ તે કશા પ્રકારની અખીલાઈ જતાવતો નહતો એટલે લોકોમાં દ્વાયલ્લી ચિંતા તુરત નિકળી ગઈ અને આગલની પેઠેજ “થણું છવો” ના આકાશ અને પાનાળ ફાડી નાંખે તેવા પોકારો કરી-ફરીને સરથસને મળવી મુક્યું. થોડોક વખત ટોમ સાહેબ પણ સાંગોપાંગ આજ્ઞા અને વલી પાછું માતુશ્રીનું સ્મરણ કાંઈક ખૂબ જોરથી થઈ આવ્યાથી એરંડીયું પીધેલાં મોઢાંની રડતી સુરત કરી મુકી. ભીખારડા ! ભીખારડા; તને ગમે તેટલો ટીપી ટાપીને તારાં ભાગ્યે તારી મનોઝા પરીપૂર્ણ કરી, પણ તું ભીખારડો તે રાજ ક્યાંથ જ થાય ? એકવાર ફરીને ડચુકે તેની પાસે આવી ખરડા ઉપર હાથ મુકી કાનમાં લગાર ટોણો મારે તેવા શબ્દોમાં ડુક મારી—

“જુદાવિદ ! તમે આ શું ગળજ કરોછો ? મોઢું રડતી સુરત જોતું કરીને લોકો અઘ્યાછો તો કાંઈ અક્લ છે કે કેમ ? પેલી તમામ પ્રજાની મજર તમારા ઉપર લાગી રહી છે તે પણ તમે જુઓ છો કે નહિ ? સલાનાશ, પેલી રાંડ ભીખારણું, તેણે તમારા મગજ ઉપર કાંઈ ખરાબ અસર કરી દીધી છે !”

ડચુકના છેલ્લા શબ્દો સાંભલતાં રડતી સુરત ટોમને જાણે વિનવીનો અમકારો થઈ આવ્યો હેય તેમ તેની આંખમાં ઝલઝલિમાં ભરાઈ આવ્યાં અને પોતે હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે તેનો કાંઈ પણ વિચાર રાખ્યા વગર તે ડચુક હજુર ખૂમ પાડી ઉઠ્યો—

“હા, હા, ભીખારણુ તો ભીખારણુ, પણ તે મારી મા હતી, મા સમજ્યો.”

ડચુકે તો કપાલ ડુટ્યું; “અફસોસ અપશુકન તો ખરાબ થાય છે, આ છોકરાનું મગજ વલી ખસ્યું,” એટલું જોલી તે પોતાની જગાએ જઈ ઉભો.

## પ્રકરણ ૩૨ મું.

## રાજ્યાભિષેક.

આપણે માની લો કે, રાજ સરવસ સહી સલામત પસાર થઇ ગયું છે, હવે જરાક રાજ્યાભિષેક કરવાના શુભ દિવસે સવારમાં ચાર વાગાને સુમારે આપણે વેસ્ટમીનીસ્ટર એખીમાં ડાક્યું કરો. રાત છતાં લોકો ની ઠંઠ કાંઈ રીતે જોઈ થઈ નથી. જેલરીઓમાં મસાલોનાં ઝાકઝમાલ અજવાળાં પડી રહ્યાં છે. ક્રિયા થવાને હજુ સાત આઠ કલાકનો વિલંબ છે, છતાં તે જોવા માટે એટલા કલાક સુધી એક ઠેકાણે બેસી રહેવાને લોકો કશી આનાકાની કરતા નથી. તેનાં કારણ છે. એવા પ્રસંગે અનેક વાર આવતા નથી. ત્રણ વાગાને સુમારે શેઢેરના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગોઠવી રાખેલી તોપોના ધડાકાઓ શરૂ થયા, અને તેથી જાણે લડત અને વેસ્ટમીનીસ્ટર ગાજી રહ્યાં છે. જેલરીમાં બેસવાનો હક ધરાવનારા ધનાઢ્ય લે કો પંજુ સારી બેઠક મેલવવાને એ તોપોના ધડાકા શરૂ થવાની સાથેજ વેસ્ટમીનીસ્ટરનાં દેવલમાં જાય છે. ઠરાવેલો વખત આવી પોહોંચે તે આગમજ જેલરીઓ તમામ ચીકાર ભરાઈ ગઈ છે અને લોકોમાં અનેક પ્રકારની વ્રાતોના ગપાંસપાં ચાલી રહ્યો છે. જેલરીનો ચોક્કસ ભાગ, જ્યાં બેસવાનો હક ધરાવનારાઓને માટે ખાલી રાખવામાં આવ્યો છે. દેવલમાં ઉભા કરેલા જંગા મંડપ ઉપર સુશોભિત દુમટાંદાર ગાલીઓ ખીછાવી દેવામાં આવ્યો છે, જેના ઉપર સિંહાસન સુકવામાં આવ્યું છે. પ્યાટકોર્મની વચ્ચે વચ્ચેમાં તેને બરાબર ગોઠવીને સૂકવામાં આવ્યું છે. એ સિંહાસનની બેઠકમાંની અંદર એક ચપટો પત્થર ગોઠવેલો હતો. જેના ઉપર, સ્કેટીશ વંશના રાજાઓને, તેમના રાજ્યાભિષેકને સમયે બેસાડવામાં આવતા હતા, અને તે પછી તે પત્થર ઈંગ્રિજ રાજકર્તાઓને માટે એક પવિત્ર વસ્તુ તરીકે પુજાતો હતો. એ તખ્ત તથા તેનો પગ ટેકવવાનો અવરંગ સોનેરી જુદાદાર કીનખાખથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યો હતો. વખત જેમ જેમ વીતતો ગયો તેમ તેમ બીજીઓ ઝાંખી પડતી ગઈ, લોકોએ પંજુ જાણે હવે વાત કરવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું નહોત્ય તેમ ચુપકાદી પકડવા માંડી. સવાર પડી. પૂર્વમાંથી ઉગતા સૂર્યનાં કીરણોએ પ્રકાશ નાંખવા માંડ્યો એટલે બીજીઓ જુલવવામાં આવી. સાત વાગ્યાને સુમારે ક્રિયાની શરૂઆત ચાલી. સાતનો ટકોરો પડતાંજ પહેલી અમીર-જદી મખમલ અને સાડીનનાં બહુજ ભપકાદાર પોષાકમાં સજ થઈને દેવલમાં તેમને માટે ઠરાવેલી જગામાં દાખલ થઈ, જણીને તેવાંજ ભપકાદાર પોષાક પહેરેલા એક અધિકારીએ સત્કાર કરી નિમેલી જગા

ઉપર લઘ જઘ બેસાડી. તેની પાછળ ખીજા બે અધિકારીઓએ, સ્ત્રી મંડળને અનુક્રમ પ્રમાણે લાવીને બેસાડ્યું. અમીરજીએ પોતાના પગ હેઠલનો ખાબક બરાબર ગોઠવીને મુક્યો. તે પછી પોતાનું વાળું અનુકુળ થતી જગાએ ગોઠવ્યું. આ સરથસ ગોઠવાઈ રહેતાં ખીજા અમીરજી તથા ઉમરાવજીઓએ એક પછી એક ચપોચપ અંદર દાખલ થવા માંડ્યું, જેમને તેમની ઠરાવેલી જગા ઉપર લઘ જઘ બેસાડવા માટે તેવાજ ભપકાદાર પોશાકમાં સજ થયેલા અધિકારીઓ ત્યાં તૈયાર હતા. દેવજીમાં તેમની આવજથી ઝકઝમાળ થઈ રહ્યું હતું. સઘળી ઉમરાવજીઓ આંખ્યા પછી અને પોતપોતાની જગાએ બેસવા પછી ઘડીભર પાછી ચુપકીદી રેલાઈ ગઈ. આ ઉમરાવજીઓનાં મંડલમાં નજર કરતાં, એક તરફ ઘરડી ધ્રુવડો હતી, ત્યારે ખીજા તરફ અધોરવયનીઓ પણ હતી, એક તરફ જીવાન ટચાકડીઓ હતી ત્યારે એક તરફ કલીમાંથી ખીલતી નાળુકડીઓ હતી, એક ખીજા તરફ નજર ટીકટી હતી તો એક ખીજાની મશ્કરી મળક કરતી બેઠી હતી. ઝરઝવેરાત અને દરદગીનાઓથી આ ઈંદ્રસભા ઝકઝમાળ થઈ રહી હતી, અને દેવલનો એક ખાળુનો દેખાવ જાણે ઈંદ્રિયોનાં મહલનો પુરતો વિચાર ઉત્પન્ન કરતું હતું. સવારથી આકાશ લગાર ઘેરાયલું હતું, પણ નવ વાગાને સુમારે વાદલ ઢાટી ગયું અને સૂર્યનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો. દેવલના તમામ ખારી ખારણાંઓ ઉઘાડા મુકવામાં આવ્યાં, તેમાંથી ઝળહળતાં કીરણો બ્યારે આ ઈંદ્રસભા ઉપર પડતા ત્યારે તેનો ચમકાટ આંખને ઝાંખી પાડી નાખતો હતો, અને તેમની સામા નજર ફરી શકતી નહતી. હજી તો આ શોભતો સાભતો સ્ત્રી મીલાવડો થાલે પડ્યો નથી તેટલામાં પૂર્વ તરફના કોઈક દેશનો એક ખાસ એલચી, ખીજા પરદેશી એલચીઓના સામાન્ય રસલાની સાથે, દેવલમાંની ખારીઓમાંના પ્રકાશ ઉપરથી પસાર થઈ ગયો. માયાથી તે પગતી એડી સુધી તેના આંગ ઉપર હીરાઓ જડી લીધેલા હતા, અને તડકાંમાંથી પસાર થતાં તે હીરાઓ ઝલાંઝલાં થઈ રહેતાં હતાં. વખત પસાર થઈ ગયો. એક કલાક ગયો, ખીજો કલાક ગયો. તોપોના ઘડાકા ચાલુ થયા એટલે લોકોએ જાણ્યું કે, હવે રાજા અને તેનું સરથસ અને આવી પહોંચ્યું, તુરત ઉચે જીવડે ટગાઈ રહેલા લોકોની ઇતેજરીનો અંત આવ્યો. રાજા આવી પહોંચ્યા પછી ગભીર કિયાને માટે તેને ઝબ્બો પેહરાવતાં કેટલોક વખત નિકળી જવાનો હતો, પણ તે વખત, અમીર ઉમરાવો તેમના દરખાસી પોશાકમાં આવવા માંડતાં તેમને નીહાલતાં રહેજ પસાર થઈ ગયો. સઘળા અમીર-ઉમરાવોને પોતપોતાની પછી પ્રમાણે બેસાડવામાં આવ્યા, અને તેમનાં વાળો તેમની પાસે

ગોઠવવામાં આવ્યાં. એ સઘળાઓ પોતપોતાની જગા ઉપર ગોઠવાયા પછી દેવલનો દેખાવ બહુજ જોવા લાયક થઈ પડ્યો, અને જોજો એક વાર તે જોયો હશે તેમના મનમાંથી તે છંદગીપર્યંત તો ખરો નહોતો. કોઈ પણ મીલાવડામાં ધર્મધ્વજો સર્વથી છેલ્લા આવે છે, જેથી તેઓ સઘળાઓ તરફના સત્કારને પામે છે. એજ પ્રમાણે સઘળું રાજ અને પ્રજા મંડળ ગોઠવાઈ રહ્યા પછી લાંબા લાંબા ઝલ્લા, લાંબી લાંબી બાબરી અને માથા ઉપર ધર્મમુગટ સાથના પાદરી બાવાઓનું પંચક મંડળ દેવલમાં આવ્યું. તેમને માટે મંડપના ઉપલા ભાગપર બેઠકો મુકવામાં આવેલી હતી. સાં તેઓ જમીને બેઠા. તેમનો દેખાવ વળી અતિ ભવ્ય દેખાતો હતો. સઘળા એક સરખા પોશાકના હોવાથી તેમનો દેખાવ બહુ જોવા જોગ થઈ પડ્યો હતો. તેમની પાછળ લોડ ટ્રાટેક્ટર અને બીજા મોટા અધિકારીઓ આવ્યા, અને હજુ પણ કોઈ બાકી રહી ગયું હોય તેમ તેમની પાછળ લોખંડના અખતરવાળા ગાડોંની એક ટુકડી સાં આવી હતી રહી. આવનારાઓ આવી રહ્યા એટલે ધડીભર ચુપકીદી પથરાઈ ગઈ. દેવળ, પગથી માથા સુધી ચીકાર થયા છતાં તેમાં એટલી ચુપકીદી હતી કે, એક પૈ-પડે તો તેનો અવાજ પણ સંભલાયા વગર રહે નહિ. પણ તે ચુપકીદી ઝાઝો વખત રહી નહિ. નિશાની થતાંજ, જય વિજયગીતના લલકારનો ધ્વની દેવલમાં થઈ રહ્યો. અને તે થતાંની સાથેજ શાહનદો, ટોમ કેન્ડી, તમામ સોનેરી જુટાઓથી ઝળાંઝળાં થઈ રહેલો એક લાંબો ઝલ્લો પહેરી દરવાજા આગળ આવ્યો અને રવાબદાર સાથે આવતો દેવલની બેઠક ઉપર ચઢ્યો. બેઠક ઉપર પગ મુકતાંજ તમામ મંડળ ઉભું થઈ ગયું અને શાહનદાને રાજ તરીકે સ્વીકાર કરવાને લગતી ક્રિયા ચાલુ થઈ.

રાજભક્તિનાં ગાયનના મોટા ધ્વનીથી દેવલ ગળવી મુકીને આ ક્રિયાની સરખાત કરવામાં આવી, અને તે મોટા ધ્વની સાથે ટોમ કેન્ડી ને સિંહાસન આગલ લઈ જવામાં આવ્યો. પુરાણો શિષ્ટાચાર શરૂ થયો જે વેળાનું દેવલનું ગાંભીર્ય જોવા લાયક થઈ પડ્યું હતું, અને આખું મંડળ તે ક્રિયા બહુ ચુપકીદી અને શાંત મનથી સાંભળતું હતું. ક્રિયા જેમ જેમ ખલાસ થતી ગઈ તેમ તેમ ખુશ થવાને બદલે ટોમના ચહેરા ઉપર ઉદાસીનતા પ્રગટ થવા માંડી, તેનો ચહેરો શીકો પડવા માંડ્યો, અને હૃદય ઉપર બહુ ખરાબ અસર થવા લાગી.

સઘળા ક્રિયાઓ અને બૈભવનું ગાન, ભજન પૂર્ણ થઈ ચુક્યાં. હવે એકંજ ક્રિયા બાકી હતી. આર્યબીશપ આદ્ર કેન્ટરબરી પોતાની જગા-ઓથી ઉભો થયો, ઈંગ્લેન્ડનું તાજ જે એક ગાદી ઉપર ગોઠવીને મુકેલું હતું.

તે પોતાના હાથે ઉપાડ્યું અને તે ઉલ્લસીથી-મુનતા ખોટા રાજના માથા ઉપર મુકવાની તયારી કરી. તેજ પળે, વરસાદની એક લાલાશ ભરેલી કમાને, આ ભવ્ય મીલાવડા ઉપર તેજ નાંખ્યું; તેજ પળે આખા મીલાવડામાં ભેલાં થયલાં સ્ત્રી પુરુષો પોતપોતાનું એકેકું વાગ્યું પોતાના માથા ઉપર મુક્યું અને તેજ ઢગમાં કેટલોકે વખત આખો મીલાવડો ઉભો થઈ રહ્યો. આખા દેવલમાં ગંભીર શાંતી ફેલાઈ રહી. આ ચિત્તવેધક સમયે એક નંધારેલો દેખાવ સાં આગળ ખુલ્યો, જે દેખાવ આ મોટા મીલાવડામાં ઘણાજ થોડાઓની નજરે પડ્યો; પણ બ્યારે તે દેખાવનો નાયક સભારથાતની વચોવચ આવીને ઉભો સારેજ તે સઘળાઓના દીકામાં આવ્યો.

એ કોણ વાઈ? કોઈજ નહિ; એક સુકુમાર રાજકુંવર છોકરો, ઉઘાડે માથે, દરીદ્ર દેખાવમાં, ચીકરેહાલ પોશાકમાં, જેના પુમટાંઓ ચારે તરફ હવામાં હીચકા ખાતાં હતાં તેવો છોકરો સાં આગળ આવી ઉભો. સભામંડપની વચોવચ પેસી જઈ તેણે પોતાના હાથે જિયા કરી નીચે મુજબ ભાષણ ચલાવ્યું—

“હું તમે સઘળાઓને આજ્ઞા કરમાઉ છું કે ઈલિંડનું તાજ પેલા ઠંગારાના માથા ઉપર મુકશે નહિ. રાજ તો હું છું.”

આ ભાષણ સાંભળતાં ઘણાક તામસીઓએ તે બાપડાને ધમોધમ ધમોવી નાખ્યો; પણ તેજ પળે તમ્મ ઉપર ખીરાજેલો ટોમ કેન્ટી, પોતાના આદશાહી પોશાકમાંજ નિચે ઉતરી તે છોકરા તરફ દોડી ગયો અને તેના આગળ જઈ ખૂબ ઉછળતે હૃદયે સર્વને તાકીદ કરી—

“ચોપ-અદમ-છોડી ઘો, મુકી ઘો, એકદમ છોડી ઘો, એ છોકરાને, એજ છોકરો તમારો ખરો રાજ છે.”

અરસપરસનાં આ ભાષણોથી આખો મીલાવડો તો આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયો. સઘળાઓ તે આશ્ચર્યતામાં પોતપોતાની જગા ઉપરથી ઉડીને ઉભા થયા અને શું કરવું તેનું જાણે બાન લુલી ગયા હોય તેમ તેઓ સઘળા એક ખીજ તરફ જોવા મંડી પડ્યા. સર્વની નજર આ મીલાવડાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખનારા જાંને નાયકો ઉપર લાગી

\* દેવલમાં ભેગી મળેલી મોટી ઠઠ વચ્ચે, દેવલની બહાર કેટલેક દૂર સુધી ખડા રહેલા ચોપદારો અને ગાર્ડોના પહેરા વચ્ચેથી શાહનદો પોતાના ચીકરેહાલ પોશાકમાં એકદમ કેમ દાખલ થવા પામ્યો એ લગાર આશ્ચર્યકારક દેખાય છે; પણ મૂલ ગ્રંથમાં એ બાબતનો કશો ખુલાસો જણાતો નથી. એમ લાગે છે કે તે રાતને સમયેજ કોઈ નવરાતનો લાલ લઈ અંદર પેસી ગયો હોય અને ખરી તક મલતાં જાહેર થયો હોય.

રહી અને આગળથી, પાછળથી સર્વ કોઇ તેમનેજ જોવાની છતાંસામાં પોતપોતાનાં આમિતેમ હંચાં કરવાં લાગ્યાં. એ શું થયું? શું અધિક આને આખી ઇચ્છાની પ્રજ્વળે સ્વમવત્ કરી મુકવાનાં પ્રયોગ તેને નથી આરંભ્યો? કોઈ બહુજરે પોતાંનું જીવન બેળ સોંપી નથી આજવાલ્યું? કોઈ કાંઈ સંઘળી પ્રજ્વળે લંભાવી સોં મથી મુકી? આવી અદ્ભુત વચનો સર્વ કોઈનાં મોઢાંમાંથી નિકળવાં માંડ્યાં. જેમ સર્વ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા તેમ લોહ પ્રેરકર પોતે પણ સંઘળી લાન ભૂલી ગયાં હતાં. પણ તેણે આ શુંવણનો રસ્તો કાઢવાની હીમત કરી. તે હીમત કરતાં પહેલાં આખાં મીળાવડાં જે થકકોળ ચઢ્યો હતો તેમાંથી તેને શાંત કરવાની જરૂર હતી અને તેમ કરવાને બહુજ મોઢાં અને ગંભીર સાદે, પોતાના બંને હાથો જાયા કરીને તે બોલ્યો. આનુઓ અને અહર્યો, બુદ્ધિવિદ શાહેજનાં આ બોલવાં ઉપર કશું ક્યાંન આપશો નહિ, કદાચ આં મોઢાં મીળાવડાંની ગરમ થયેલી હવાએ તે નામદારનું હરદ પાછું તેજ થયું હોય એમ લાગે છે, માટે તમે સર્વ કોઈ શાંત પડી જાઓ, અને આ લાંમટાનો આપણું હમણું રસ્તો કરી નાખીશું. ”

આ તેનાં હુકમ પ્રમાણે કદાચ આપડા આ નવા ધુસી આવેલા પોરીયાને લોકોએ કોંઈ કાઢ્યો હતો, પણ શાહેજના-ટામે-પુરતા રવાનમાં પોતાનાં પગ ભોંય ઉપર કોંઈ સર્વને હુકમ કીધો કે—

“અમરદાર, કોઈએ એ છોકરાને હાથ લગાડ્યો તો, એના એક વાળ વાંકો થશે તો હું તેને પુછી શકીશ; સાંભલો, એજ તમારો ખરો રાજા છે.”

આ સાંભળતાંજ મારવા માટે હંચાં કરવામાં આવેલા હાથો એક-દમ નીચા વધી ગયા અને દેવલમાં ન ધારેલી શાન્તિ પંથરાઈ ગઈ. મઠ દૂર ન હતી કોઈ અધિકારીની કે લોહ પ્રેરકરની કે એક બોલ બોલી શકે તે તાકાત ન હતી કોઈ અમલદાર કે અમીર ઉમરાવની કે જરો મળું હોલી શકે; છતાં કોઈને સુજ ન પડ્યું કે કરવું શું, અથવા કહેવું અને બોલવું શું? જ્યારે સવળાઓ આ પ્રમાણે સ્તબ્ધ થઈને પત્ય-રનાં પુતલો પેઠે ઉભા થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે પેલો નવો આવેલો છોકરો તો નિષ્કૂક મીલાવડામાં આગલ વધ્યો ગયો. તેને તેમ જોઈને આખો મીલાવડો તો મુઝવણમાં પડ્યો, અને મુઝવણનો તોડ કાઢી પહેલાં તો તે દેવલની ચોરી ઉપર ચાલ્યો ગયો અને ટામ પણ તેની સાથે હસ્તે મુખડે ચોરી ઉપર ચઢ્યો. અને ઉપર ચઢ્યા પછી જે દેખાવ થયો તેણે તો વળી સવળાઓને વધારે આશ્ચર્યચકિત કરી મુક્યા. રાગના

પોશાકમાં સજ થયેલો દોમ તે નવા આવેલા છોકરા આગલ ચુકે પડ્યો. અને સંઘળાઓ સાંભળે તેમ દોમ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—  
“ઓ મારા મામલર ખુદાવિદ! હું ખીન્ને સંઘળા ખુલાસો તારી આગળ કંઈ તે પહેલાં મને તારા પ્રત્યે મારી રાજલક્ષિત નહર દરવા દે, અને આ તારું તાજ તારા શીર ઉપર શોભાવ અને તપ્પ ઉપર ખીરાનમાન થા.”

લોડ પ્રોટેક્ટરની દ્રષ્ટિ બહુ જ પારીકર્ષી આ નવા આવનાર તરફ પ્રેર્યો, પણ પહેલાં જે કંઈલાઈ તેના તરફ તેણે દેખાડી હતી તે બદલાઈ ગઈ અને લગભગ આશ્ચર્ય બતાવવા લાગ્યો, અને તેજ પ્રમાણે ખીન્ન સંઘળા અમલદારો પણ આશ્ચર્યચકિત થયા. સંઘળાઓ એક ખીન્ન તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા. અને છોકરાઓ એક ખીન્નને દેખા મંજતા આવતા હતા તેજ સંઘળાઓ જોઈ રહ્યા હતા.

લોડ પ્રોટેક્ટર પણ ઘડીભર તે મુદ્દાગત ઉપર વિચાર કરી રહ્યા અને ગંભીરપણે માન પ્રતિષ્ઠાથી તે નવા આવનાર છોકરાને સવાલ પુછવાની મરજ બતાવી અને તે હેતુથી તેણે તેને પુછ્યું કે—

“તમે કૃપા કરો તો, સાહેબ, હું તમને કેટલાક સવાલો પુછવા માંગું છું.”

“હું મોટી ખુશીથી તારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપીશ, મારા લોડ;” નવા આવેલા છોકરાએ ઉત્તર આપ્યું.

એટલે, દરબાર, મરનાર રાજ, શાહનંદા એકવડ, શાહનંદીઓ વગેરે સંબંધી કેટલાક સવાલો ડચુક લોડ પ્રોટેક્ટરે તેને પુછ્યા, જેના સંઘળા ઉત્તર તેણે કોઈ પણ રીતે ખંચેલા કે અચકાયા વગર ખરેખર આપ્યા. મહેલોના ઝોરડાઓ, મરનાર રાજનું દીવાનખાનું, ખુદ શાહનંદા પ્રિન્સ આદિ વેલ્સ વગેરેની પારીકે પારીકે વિગત તેણે આપી.

આ શું? આ શો ચમત્કાર? ભાઈ જે જે એ છોકરો કોઈ નહુ-ગર તો નહિ હોય તે તપાસજો, એમ સર્વ કોઈ આશ્ચર્ય સાથે બોલવા લાગ્યા અને એ પ્રમાણે મામલામાં કોઈ ફેરફાર થવાની વધી જણાઈ અને તે જોઈને દોમને આ સોનેરી પીન્જરામાંની ફેદી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાની આશા આવી. સંઘળી દરબાર કેટલોક વખત વિચારમાં લીન થઈ ઉભી હતી તેટલામાં લોડ પ્રોટેક્ટરે કોડું ઘુણાવ્યું અને તે બોલ્યો—

“આહ! એ તો અધું સસ છે, અને એ સંઘળું વિસ્મયકારી છે; પણ એ સંઘળા ખુલાસા આપણને મલી શકે તેમાં કોઈ વિપેશના નથી, એટલીજ સાબેતી કોઈ પુરતી નથી.” લોડ પ્રોટેક્ટર જેના ઉપર આ ફેરફાર સ્વીકારવો કે નહિ તેનો સંઘળો આધાર લઈકેલો હતો તેને વળી આમ બોલતો સાંભળી સંઘળાઓ ડગમગવા લાગ્યા, અને દોમને તો



પાછી ફાલ પડી કે, આ મુજબો તો નવા નવા ખુદાઓ કાઢાડીને આ આપડા ખરા હકદારને દૂર કરી, મને અહીંથી જવા દેવા માંગતાજ નથી. ફેરફાર તો ઘણો જલદી થતો ચાલ્યો, પણ તે ખોટે રસ્તે હતો એમાં શક નહિ. ફેરફારમાં, ટોમનેજ તખત ઉપર કાયમ રાખવાની હિમાયત થવા માંડી અને ખીજને દરિયામાં ફેંકી દેવાની હિમાયત ચાલી રહી. લોર્ડ પ્રોટેક્ટર પોતાનું માથું નિચું નમાવી વિચાર કરવા પડ્યો. આમ હોય ખરું, નહિ, તેમ તો નહિ, પણ આમ, નહિ તેમ નહિ એમ થડીમાં એક કલ્પના કરતો, તો ખીજ પહે તે છોડી ખીજ પકડતો. તેણે વિચાર્યું કે, આ ગુંચવાડનો ફડચો લાવતાં પ્રજામાં કદાચ જે તડ તો નહિ પડે, કારણ બધાજ કાંઈ એકમત થનાર નથી; કાંઈ આને માનશે તો કેટલાકો વળી પેલા નખખોદ ગયલાને ખરો રાજ માનશે; પરિણામમાં રાજ્યમાં તડ પડશે, શીસાદ વધશે અને તખ્તતાજની ધૂલધાણી થઈ જશે આહ ! પરમેશ્વર ! તે શું ગુંચવાડો ઉભો કીધો છે ? અને હવે તેમાંથી કાંઈ સારો રસ્તો સુઝાડ. માથું નિચું નાખી તે આમ તરંગો લડાવતો હતો તેટલામાં એકદમ કોણ જાણે શું સુઝી આવ્યું હોય તેમ માથું ઉચું કરી, ભવાં ચઢાવી, કપાલ ઉપર ગુસ્સાની કમાનો ચઢાવી તેણે સર ચોમસને હુકમ કીધો—

“સર ચોમસ, પકડ આ પોરિયાને.”

હજી તો એક ગમથી તે આપડાને પકડવાનો હુકમ આવ્યો તેટલામાં ખીજ તરફથી વળી કાંઈ ભાન આવ્યું હોય તેમ, “હા, હા ! અરે સચ્ચર, મને ઠીક સુઝ્યું છે; હમણાં ગુંચવણનો ભેદ ખુલો થઈ જશે, મને સવાલ પુછવા દે” એમ કહી તેણે તે છોકરાનાં ખભાં ઉપર હાથ મુક્યો અને નિચલો સવાલ પુછ્યો:—

“વાર જોઉં, તું આ રાજનો ધણી થવાનો દાવો લઈ આવ્યો છે તો કહે મને, જોઉં રાજની મોટી મહોર ક્યાં મુકેલી છે ? એનો જવાબ જો બરાબર મળે તો પછી એમજ સમજવું કે ભેદનો પડદો ખુલી ગયો છે, કારણ જે બરેબરો પ્રિન્સ આફ વેલ્સ હશે તેજ એ ખુલાસો કરી શકશે. આ એક નિર્ણય સવાલ ઉપર ઇંગ્લંડનું તાજ અને વંશ લટકી રહેલું છે, માટે બોલ બચ્ચા, જોઉં, તું શું કહે છે ?”

એશક આ વિચાર ખરોજ અને ખરા રસ્તાનો હતો. આખા ખીલાવડાને વાસ્તવિક રીતે એ સવાલનું ખરાપણું લાગ્યું અને તે લોર્ડ પ્રોટેક્ટરને સુઝ્યો, તે માટે સર્વ કાંઈ તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. દરેક જણ કહેવા લાગ્યા કે, જે બરેબરો પ્રિન્સ આફ વેલ્સ હશે તેજ આ મહોરનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી શકશે, અને સર્વ કાંઈ કહેવા લાગ્યા કે, આ નાન

કહેા ઠાંગુજી, ગમે તેવો મહેલના ઝોરડાઝોતો કોઈ તરફથી ભેદ શીખીને આવ્યો હશે, પણ આ ભેદ તો તે ખુલ્લો કરી શકનાર નથી. વળી કેટલાકો તો તેને હમણાંથીજ ઠગારો માની લઈને તેને ડાંસીની સમને લાયક થઈ ચુકેલો માની તે માટે તેના તરફ ધ્યાની લાગણીથી જોવા લાગ્યા. બેશક મિલાવડામાં કાંઈ પાંચ પચાસ માણસો નહતાં, તેમાં સ્ત્રી પુરુષો ખીચોખીચ ભરેલાં હતાં. એટલે કેટલાકો એવા શ્યાણા પણ હતા કે તેઓ આ બનાવમાં કંઈક ભરખ માની તેનો પડદો ધીરજથી ઉઘાડવાની અને ધીરજથી કામ લેવાની હીમાયત કરતા હતા. કેટલાકો વળી એવા પણ વિચારના હતા કે જેઓ તેને ખરોજ પ્રિન્સ આદિ વેલ્સ માની ચુક્યા હતા. કેટલાકો વળી તેથી ઉલટાજ વિચારના હતા, તેઓ તેને ઠગારો માની એકદમ સુળીએ લટકાવી દઈ ગુંચવણ અને મુઝવણનો અંત લાવવાને આકળા પડી ગયા હતા. છતાં, મહોર ક્યાં છે તેનો ખુલાસો એ ઠગારો શું કરે છે તે સાંભળવા ઉપર સધળાનું ધ્યાન લાગી રહ્યું હતું.

નવો આવનારો છોકરો, લોઈ સેન્ટેક્ટરના આ સવાલથી કાંઈ પણ મુઝાયો નહિ, તે સધળું જાણતો હોય અને પોતાનાથી કશું અજાણ્યું નહોય તેવો દેખાવ કરી, કશી પણ મુઝવણ વગર અને વળી એક ખરા રાજકર્તાના તોરથી તેણે, ઉમરાવ લોઈ સેન્ટ જોન તરફ મ્હાં કરી તેને ખુલાસાવાર શબ્દોમાં આ પ્રમાણે હુકમ દરમાવ્યો:—

“મારા ઉમરાવ લોઈ સેન્ટ જોન, મહેલમાંના મારા ખાનગી ઝોરડામાં જ, કારણ તારા કરતાં એ જગા ખીજો કોઈ સારી રીતે જાણતો નથી—અને દીવાનખાનાની આગળના ઝોરડાનાં બારણાની ડાખી બાજુના ખુણામાંની ભીતમાં પીતલના ખીલાનું માથું ત્યાં તારા જોવાર્થ આવશે, તે માથું દયાવશે એટલે એક નાની ઝોરડીમાં તું દાખલ થઈ શકશે, જે મારા ધારવા પ્રમાણે તું જાણતો પણ નહશે; તું તો શું, પણ ખીજો કોઈ માણસ પણ તે જાણતો નહશે—માત્ર તે એક હુંજ અને જે વીશ્વાસુ કારીગરે તે બનાવ્યું છે તેજ તે જાણે છે—તે ઝોરડીમાં પેસતાં જે પહેલી જાણસ તારા જોવામાં આવશે તે આપણા રાજની મોટી મહોર તે અહીં જલદી લઈ આવ. ”

આ ખુલાસાથી આખી દરબાર ડંગ થઈ ગઈ, અને જે સદાષ અને છટાથી આ ભીખારડાએ મહોરનો પત્તો આપ્યો તે સાંભળીને સર્વ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું. તેણે વળી કશા પણ સંકોચ વગર આવા મોટા મિલાવડામાંથી આ કામ માટે લોઈ સેન્ટ જોનને પસંદ કર્યો અને પોતે તેને કાંઈક મુદતથી ખીજાણતો હોય એવા રવાજથી તેને જે હુકમ કીધો તે જોઈને દુદરતી સર્વને આશ્ચર્ય લાગવુંજ જોઈયે. આ ચીરેદાલ

પોરીઆનો હુકમ માથે ચઢાવવો કે કેમ તે વિષે લોડ સેંટ જોન પણ અન્યથામાં પડ્યો. છતાં તેણે તો આપેલી નિશાની પ્રમાણે મહોર ખોળી આણવા માટે સાંથી જવાને પગળાં ઉંપાડવાની તયારી કીધી, પણ તેટલાં તેને કાણુ જાણુ શું ભૂત ભરાયું કે તે પગ અચકાવી ત્યાજ ચૂપ ઉભો થઈ રહ્યો. તેને તે પ્રમાણે ઉભો થઈ રહેલો જોઈને ટોમ કેન્ડી ગુંસ્સે થયો, તેણે તુરત હુકમ કીધો—

“વાહ! કેમ તું ઉભો થઈ રહ્યો છે? તારો શો વિચાર છે? તું મહારાજાધિરાજનો હુકમ સાંભળ્યો નથી? દોડ, દોડ, જો ઉમરાવ, ને જલદી જ, અને ગુમ થયેલી મહોરનો પતો લાવી આ ભેદનો પડદો ખોલ.”

લોડ સેંટ જોન નમ્યો અને “હા, કૃપાસાગર! આ જાણીશું.” એટલું બોલતોજ સાંથી ગયો.

તેની જતાંની સાથેજ દેવલમાં ભેગા મળેલા જંગી મીળાવડામાં ન ધારેલી હીલચાલ અને ધુસધુસ ચાલવા માંડી. એ ધુસધુસ એટલીજથી અંદર ને અંદર ચાલતી હતી કે, જહારનો કોઈ માણસ તે જાણી યા સમજી શકે નહિ. શું થશે? મહોર મળશે કે કેમ? આ નવા આવેલા પોરીઆએ જે જગા જણાવી છે તે જગાએથી તે મળશે કે કેમ? એવા એવા સવાલો એક ખીજમાં પુછાવા લાગ્યા. હજુ પણ કેટલાકોના મનમાં એવોજ સંદેહ હતો કે આ નવો આવેલો પોરીઆ ઠગારોજ છે, અને કેટલાકો પહેલા શકમંદ હતા તેઓને, હમણા તેમનો શક દૂર કરવાનું કારણ મળ્યું હતું. જાનગી ચોરડાઓની, તેની છૂપી ચોરડીઓની, તેની છૂપી કળકુંચીઓની જે પાતમી તેણે ભર મીજલસમાં, એક બરા રાજવંશીને ઢાંજતા રવાયથી આપી તેથી સર્વ કોઈ તાન્મૂખ થઈ ગયા. એ સઘળી છૂપી કળ કુંચીઓ એવી હતી કે જે આજ સુધી ગમે તેવો દરખાસી પણ જાણતો ન હતો; ખૂદ તે છોકરાના કહેવા પ્રમાણે એક માત્ર રાજવંશી કુટુંબ પોતે કે, કળ કુંચી બનાવનાર કારીગરજ તેનાથી માહિતગાર હતો. એવી અંદરખાનેની પાતમીજ, ગમે તેવા શંકીલાઓનો સંદેહ દૂર કરવાને પુરતી છે; અને તેમજ થયું, જો કે કેટલાક જડસા-ઓજ માત્ર તેને પણ એક તરકટજ માનવા લાગ્યા, ખીજાઓ જેમનો શક દૂર થયો હતો તેઓ, હવે પાતમી પ્રમાણે મહોર હાથ લાગે છે કે નહિ તે જાણવા માટેજ થોભ્યા. સર જોન ગયો તે પછી સર્વ કોઈ તાન્મૂખીથી તે નવા આવેલા પોરીઆની આંખુઆંખુ વિટલાઈ વધ્યા; તે સઘળાઓ એક ઘડી પહેલાં ટોમને રાજયાભિષેક કરવાને અને તેને માથે મુંગટ ધાલવાંની તયારીમાં તેની આંખુઆંખુ વિટજાયા હતા અને તેને

જ નિકાળી રહ્યા હતા તે સઘળાઓની નજર હવે તેના ઊપરથી ખસી ગઈ અને તે સર્વની દ્રષ્ટિ આ નવા આવેલા પોરીયાપરજ ઠરી રહી. દરેક જણ તેના ચહેરા ઉપર, તેના ઉંઘાડા પગ કે બાજુ ઉપર નજર કરતું, કોઈ કોઈ તેનાં વિશાળ અને ભવ્ય દેખાતાં કપાળ ઉપર નજર કરતું, કોઈ કોઈ તેની મુખમુદ્રા ટગર ટગર જોઈ રહ્યું-એવા હેતુથી કે તેજ ખરો પ્રિન્સ આદ્ વેલ્સ હોવાની તેના શરીર ઉપરથી કાંઈપણ વિશેષ સાબિતિ મળી શકે છે કે કેમ તે જોવી; પણ જ્યંતે પોરીયાઓ તે દરેક બાબતમાં એક ખીજ જોડે જોડલા બધા મલતા આવતા કે, કશો ફરકજ દેખાતો નહિ, અને દરેક જણ પોતાની પરીક્ષામાં નિષ્ફલ થતું હતું. બાપડો ટોમ કેન્ડી, જે એક ઘડી આગમજ જંગી મીલાવડાની વચ્ચે વચ્ચે, ઘેરાઈને આનંદમાં પ્રવૃત્તિન મુખ મુદ્રાથી જોડો હતો તેની આગળ તો કોઈ હતુંજ નહિ, અને તે તો જાણે એકલો અહુલો ધ્રુવડ પેઠે મનમાં ધ્રુમ ધ્રુમ કરતો ધ્રુવવાટમાંને ધ્રુવવાટમાં અને છુટાપણું મેળવી જવાની આશામાંને આશામાં ઉભો હતો.

થોડેકારે લોર્ડ સેંટ જોન પાછો આવ્યો. સઘળાઓની ઈતેજર નજર તેના તરફ ને તેના હાથ તરફ ઠરી રહી. સર્વ કોઈ કોઈયાં કરી કરીને તેને જોવા લાગ્યા. તેના તરફનો મહોર બાબતનો ખુલાસો જાણવાની ઈતેજરી તો દરેકે દરેકને જોઈતી બધી લાગી રહી હતી કે જે ધ્રુસ ધ્રુસ મીલાવડામાં ચાલતી હતી તે તદ્દન અંધ થઈ ગઈ. તે આવ્યો તેવો ચોરી ઉપર ચઢી ગયો, હાથ ચોલ્યો; આમ તેમ નજર કરી અને પછી ટોમ કેન્ડી તરફ જોઈ, તેને નમન કરી તે જોલ્યો કે—

“ખુદાવિંદ! તમે જણાવેલી જગ્યા હું જોણી વળ્યો છું, પણ મહોર સાં નથી.”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ જેમ કોઈ મરડાના દર્દીની આગળથી મરડી ઉડવાના ભયને લીધે આઘા નાસી જાય છે, તેમ પેલા તાજનો દાવો ઉઠાવી આવેલા નવા પોરીયા આગળથી સરસ સુપ કરતા સૌ ખસી ગયા. ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં તે બાપડો હીણાયલો અને તળયલો હોય તેની પેઠે એક બાજુએ જોડલો ઉભો થઈ રહ્યો. લોર્ડ પ્રોટેક્ટરની પણ ધીરજ હવે રહી નહિ અને અતિ શુરસાથી તેણે હુકમ કીધો કે—

“ક્યાં ગયા ચોટ્ટીદારો! પકડો આ ઠગારાને અને હાંકી કાઢો એને પેલાં સાંમાં મહોલામાં અને મહોલે મહોલે ફેરવી તેને ચાપૂકનો માર મારો; મુંહ ઠગારો આ શું હોંગ લઈ આવ્યો છે? એ અહીં કેને બનાવવા આવ્યો છે? પકડો, પકડો, ઝટ જો પોરીયાને અને ફરો એની વચ્ચે

કે હવે પછી ખીજે કોઈપણ ધુતારો એવા અખાડમુતી ધુતારાનો વેશ લઈ આ દરબારમાં પગ મુકવાની હિમત કરે નહિ ? ”

— વાર શી લાગવાની હતી ? આપડાને પકડવાને ગાડોંએ ચોરી તરફ દોડાદોડી કરી મુકી, અને લઠ પકડ સરખા હાથોથી તેને ઝાલીને નિચે ગળડાવી પાડવાની તયારીમાં હતા તેટલાં ટોમ કેન્ટી વચ્ચે પુરાયો—

“ સખૂર, દૂર રહો, પાછા ખસો, જે કોઈ એના અંગને હાથ લગાડશે તેનો જીવ જોખમમાં રહેશે; આપા જાઓ, અહીંથી. ”

લોર્ડ પ્રોટેક્ટરનો હુકમ તો ઠેકાણેજ રહી ગયો અને તેનું મોંદું શીકું પડી ગયું, અને સામો તે ગુંચવાડામાં પડ્યો. શરમને મારે તેણે ગુપચુપ લોર્ડ સેન્ટ જોન તરફ જોયું અને તેના ખભા ઉપર હાથ નાખી પુછવા લાગ્યો કે—

“ તમે મહોરની જોલ જરાજર કરી હતી ખરી ? હું માતું છું કે, તમે જોલ કરવાની બાકી રાખી ન હશે, પણ આ સઘળું બહુજ લેદ લેદલું લાગે છે, એટલે મને પ્રશ્ન કરવાની દરજ પડે છે, કદાચ નાહની નાહની વસ્તુઓ મુકાયલી મેલાયલી કોઈ વખતે ઝટ હાથ લાગે નહિ એ વાત ખરી છે, પણ આવી મોટી ભારી વસ્તુ. ઈંગ્લિંડનાં રાજની મહોર સરખી મહોર, આવી રીતે ગુમ થઈ જાય અને કોઈ પણ માણસ તેનો પતોજ નહિ મેલવી શકે ? એ બહુજ વિસ્મયકારક છે ? ખરેની ? સેન્ટ જોન, મહોર મહોર તે કાંઈ નાહની સરખી વસ્તુ નથી. જાણે નકરી સોનાની નાહની સરખી રકાખી જેવી રકાખી ! ”

ટોમ કેન્ટી, જે આ સઘળું ચક ચકીત આંખે જોતો અને સાંભળતો હોતો હતો તે લોર્ડ પ્રોટેક્ટર હજુર આવ્યો અને તેને મુંગો રાખી પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો—

“ વાહ, મને કહેશો કે જે પદાર્થની તમે આટલી બધી મુંઝવણમાં મુકાઓ છો તે જોળાકાર હતી ? જાડી હતી ? અને તેના ઉપર નકશી કામમાં અક્ષરો કોતરેલા હતા ? હા, હા, એવી એક વસ્તુ મારા જોવામાં આવી છે અને હવે હું સમજ્યો કે, જેને માટે હમણાં આ લડાલડી અને તડાતડી ચાલી રહી છે તે તમારી મહોર કહેવાય છે. તેજ વસ્તુની દોડાદોડીમાં તમે પડ્યા હો તો તો દીક, તે ક્યાં છે તે હું જરાજર જાણું છું, પણ મેં તે સાં મુકી નથી. ”

“ તારે તે સાં કાણે મુકી હતી, ખુદાવિદ, ” લોર્ડ પ્રોટેક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે સાં મુકનાર પેલો જીવાન—ઈંગ્લિંડની ગાદીનો હકદાર પેલો તમારા હજુરમાં હોતો છે તેણે તે સાં મુકી હતી, ” ટોમે જવાબ આપ્યો, અને જણાવ્યું કે, “ તે ક્યાં છે તે તમને હવે કહેશે. ” એટલું બોલી ટોમ,

તે પોરીયા તરફ દ્વિયો અને માયાથી તેના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેને કહેવો લગ્યો કે— “ખુદાવિદ તું નામવર યાદ કર, તારી યાદદારતને તાજ કર, તને ભાસે છે અફ કે, મહેલમાંથી તું નામવર, મારો ચીકરીઓ પોશાક પેહરીને મને અપમાન કરનારા પેલા સીપાહીને સજા કરવાને ધક્કો મારો તે વેળા તે ચીજ તારાથી ક્યાં મુકાઈ હતી?”

કેવલમાં સઘળે શાંતિ પ્રસરી રહી. કશી ગરબડ કે ચી, ચું સરખો પેણુ અવાજ સંભળાયો નહિ અને નવો આવનાર છોકરો દોમને શું જવાબ આપે છે તે સાંભળવા ઉપર સર્વનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું. આ નવો આવેલો છોકરો—કહો કે, શાહનદો પ્રિન્સ આફ વેલ્સ, તે વિષે સ્મરણ કરતો પોતાનું માથું ધોખડના એક કટેરા ઉપર ટેકવી વિમાસણમાં પડ્યો. ક્ષણ, પળ, ઘડી પસાર થઈ ગઈ, પેણુ તે બાપડાને તે વિષે કશું સ્મરણ આવ્યું નહિ અથવા સ્મરણ આવે એવું લાગ્યું નહિ, અને બ્યારે કશું નજ યાદ આવ્યું ત્યારે તે પોતાનું કોરું હલાવી, ગદગદિત કંઠે બોલ્યો કે—

“જે દિવસની મને યાદ કરાવવામાં આવે છે તે દિવસના બનાવતું તમામ જ્ઞાન મને ધાય છે પણ કમભાગ્ય કે, તેમાં મહાર વિષે તો મને કશું સ્મરણ થતું નથી.” આટલું બોલી તે, મીલાવડના લોટ્ટા ઉપર શી અસર થાય છે તે જોતો ઉભો અને પછી સઘળા દરબારીઓ તથા ઉમરાવો તરફ દ્વિરને તે બોલ્યો—

“મારો અમીર ઉમરાવો અને દરબારીઓ જે સાબિતી રજુ કરવાને તમારો ખરો હકદાર રાજકર્તા અશકત છે તે સાબિતીની ગેરહાજરીને ખાતર તમે જે, તે ખરા હકદારનો હક લુટવા માંગતા હો તો બહે, કારણ તે હકદાર હાલ તમારા હજુર તદ્દન લાઇલાજ છે. પણ—”

“મૂર્ખાઈ, સાવ મૂર્ખાઈ, ખુદાવિદ !” દોમ ખૂબ મારી ઉઠ્યો, “શા માટે તું નામવર એટલો અધીરો થઈ જાય છે; ધીરજ ધર, આશા નહિ છેડે, એટલામાંજ કાંઈ બધું થઈ ચુક્યું નથી, કે થઈ ચુકનાર નથી. હું હું હું તે તું ધ્યાનથી સાંભળ, મારા દરેકે દરેક શબ્દ હું કહેતો જાઉં તે તું તારા મનમાં યાદ કરતો જાહે. જે સવારે આપણા વચ્ચેના અનાવ અચો હતો તેજ સવારે જાણે આપણે ભેગા થઈને ઉભા છીએ એવી રીતે તે સમયે બનેલા બનાવ એક પછી એક કળી-બંધ હું તારો હજુર વર્ણવતો બાઉ છું, માટે તું યાદ કરતો જાહે. સાંભળ ત્યારે હું બોલું છું આપણે વાતે વળગ્યાં એ મારી બહેનો, એટ અને નાનની વાત કરી, તે પછી મારી ઘરડી દાદીની વાત કરી, તે પછી મારી આફ્ર પાળના ગાંડખુદાઓની અને તેમની રમતે ગમ-

તની પાત કરી. એ તો બધું તમને યાદ આવતું જોય છે ની? ” શાહન-  
દાને એ સઘળું યાદ આવતું તેથી ડોકું ધુણાવતો જતો હતો. ટોમે  
આગળ ચલાવ્યું; “પછી તમે મને જમાડ્યો, પાણી પાચું, અને  
કૃપાથી સઘળા નોકર ચાકરોને હાંકી કાઢ્યા કે, હું તેમની હાજરીથી કોઈ  
રીતે શરમાઉં નહિ, એ સઘળું તમને યાદ છે કે ? હં, નામવર.” ટોમ  
આ પ્રમાણે બોલ્યો જતો હતો, ને શાહનદો તે સઘળું યાદ આવે છે  
એમ જણાવવાને ડોકું ધુણાવ્યો જતો હતો, અને તે નાટક સાંભળીને  
આખું દેવલ વિસ્મય પામ્યું હતું, પણ આવા એક ભીખારડા અને  
પ્રિન્સને મીલાપ ક્યાંથી થયો તે ખીનાએ સર્વને વધારે ગુંચવણમાં નાંખ્યા.

વળી ટોમે આગળ ચલાવ્યું—“પછી નામવર રમુજને ખાતર આપણે  
એક ખીજના પોશાકો ફેરબદલ કીધા, તેમ કરીને આપણે એક અરીસા  
સામા ઉભા અને આપણામાં કશો ફેરફાર લાગ્યો નહિ; મારો ભીખાર-  
ડાનો અવતાર તમે લીધો અને તમારો રાજવંશી અવતાર મેં લીધો; મારા  
અને તમારામાં મળતાપણું એટલું બધું દેખાયું કે ભીખારડાના પોશાકમાં  
તમને કોઈ એમ નહિજ કહે કે આ તો પ્રિન્સ છે; તેમ તમારા પ્રિન્સના  
પોશાકમાં સજ થયા પછી અને કોઈ એમ નહિ કહે કે હું ભીખારડો છું.  
મારા હાથ ઉપર ધસરકા પડેલા તમે જોયા, જુઓ આ હજુ તે છેજ,  
હજુ હું એ ધસરકાને લીધે તો હાથમાં કલમ ઝાલી લખી શકતો નથી,  
અને આગળ પણુ જાણે જડામાં થઈ ગયાં છે. એ જોઈને તમે નામવર  
જે સીપાઈના હાથે મને એ ધસરકા લાગ્યા હતા તેના ઉપર ગુસે થયા  
અને તેના ઉપર વેર લેવાને તમે નામદાર દરવાજા ભણી દોડ્યા, દોડતાં  
તમે એક ટેમલ આગળથી પસાર થયા; જે ચીજને તમે મહોર મહોર  
કરી રહ્યા છો તે તે ટેમલ ઉપર પડેલી હતી; તમે તે હાથમાં ઉપાડી  
તેના તરફ આતુરતાથી જોયું, એવી ઇચ્છાથી કે તેને કોઈ સ્થળે સંતાડવી.  
તેટલામાં તમારી નજર એક ચોકસ જગા ઉપર પડી અને—”

“બસ, બસ, હવે સાંભર્યું સાંભર્યું, ધધિર તારો અનહદ ઉપકાર,”  
ચીકરે હાલ પોશાકમાં તે પોરીઓ ખૂમ મારી ઉડ્યો અને લોડ સેંટ જોન  
તરફ ફરી તેને હુકમ કીધો કે, “મારા ભલા લોડ સેંટ જોન, પેલું  
મીલાનીસ બખતર જે ભીત ઉપર ભરાવેલું છે તેની અંદર જો લાં તે  
મહોર હવા ખાય છે.”

“બરાબર, બરાબર, નામવર,” ટોમે ટેકા આપ્યો; હવે ઇલિંડનું તાજ  
તાંડે પોતાનું થઈ ચુક્યું છે, અને હવે જે કોઈ વાંધો ઉઠાવે તે મુંગો જન્મ્યો  
હોત તો બેહતર એવી પ્રાર્થના કરીશ. જા, જા, મારા લોડ સેંટ જોન,  
વિજલીની ઝડપે જા, અને તે મહોર લઈ આવ.”



આખો મીલાવડો ઉભો થઈ ગયો; કશો અંતુક્રમ જળદ્રાઈ; રહ્યો નહિ સઘળો ચગડોજો ચઢેશો; સઘળાઓનાં મન આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહ્યાં. અને વળી એકવાર ફરીથી સર્વ કોઈ ઈતેનર થઈ રહ્યા. મીલાવડાની ગાંભીર્યતા કશી રહેવા પામી નહી, જેને જેમ ગમે તેમ વાતોના તડકા ચલાવતા હતા અને દેવલ તમામ મંછી બન્યો સરખું થઈ પડ્યું હતું. આવી ગરબડમાં જે વખત પસાર થઈ ગયો તે માલમ પહોં પડ્યો નહિ. તેટલાંમાં લોડ સેંટ જોન ધસમસ્તો દેવલમાં આવ્યો. મહોર તેણે હાથમાં પકડી હતી અને તે હાથ ઉંચા કરી સર્વના દીકામાં આવે તેમ તેણે રાખી હતી. દેવલમાં દાખલ થતાંજ તે તે પ્રમાણે હાથ ઉંચા કરી રહ્યો, અને બાજુ બાજુ કરતો ચોરી ઉપર ચંદયો અને બંને હાથે ઉંચી કરીને તે મહોર તેણે સર્વને દેખાડી જે જોતાંને વાર—

“ધણું છવો ઈલિંડનો ખરો રાજ” એવો પોકાર પડી રહ્યો.

પાંચ મીનીટ સુધી એ પોકાર ચાલુ રહ્યો. આખા દેવલમાં રમાલો ફરફરી રહ્યો. શાહજહો જે અત્યાર સુધી ચીકરેહાલ પોશાકમાં ઉદાસ ઉભો હતો તેની છાતી ખુશાલીથી ફાટફાટ થવા લાગી, અને તે ચીકરેહાલ પોશાકમાં છતાં, સર્વ અંખીર ઉમરાવો તેને નમન કરી ગયા. શું ચમત્કાર? વખત શું કરે છે? અને પરમેશ્વર તેમાં શો કારીગરીનો હાથ બતાવે છે? સઘળી દરબાર તેની જગા ઉપર ઉભી થઈ રહી તે સઘળાને શાંત પાંડી ટોમ કેન્ટી મોટે ઘાંટે બોલ્યો—

“જો મારા નામવર રાજ, ઈલિંડની ગાદીના ખરા વારસ, આ તારો બાદશાહી પોશાક પાછો લે, તે તું સંજ અને તારો ચીકરેહાલ પોશાક, આ તારા ગરીબ નોકર ટોમને પાછો આપે.”

લોડ પ્રોટેક્ટર અહીં ગુસ્સાથી બરાડી ઉઠ્યો:—

“તારે બાદશાહીને પીટણી કરો, એને ટાવરમાં લટકાવી દેવો જોઈએ.”

“નહિ નહિ, કદી નહિ, ખરા રાજાએ તેને વારતાં કહ્યું, તેમ કદી બની શકશે નહિ; તે હતો તોજ હું માફ તખ્તોતાજ પાછું મેલવવા પામ્યો છું; કોઈએ તેને હાથ સુધી લગાડવો નહિ. મારા ભલા મામા, લોડ પ્રોટેક્ટર, તારી આ વર્તણૂક એ ગંરીબ છોકરા તરફ અપકાર ભરેલી છે, કારણ મને મજેલી ખર્ચ પ્રમાણે તેણે તને ડયુક બનાવ્યો છે.”

આ શબ્દો સાંભળીને લોડ પ્રોટેક્ટર તો મોઢાં ઉપર પરસેવો વળ્યો. તે જોઈ તેને વધારે શરમાવવાને રાજાએ દીકા કીધી કે, “એશક, તેણે તને ડયુક બનાવ્યો છે, પણ તે કાંઈ રાજા નથી; એટલે આવતી કોલેક્ટર પોતે તેની મારફતે, તેની બહાલી માટે મારા હંજુર આવશે, અને ત્યાં સુધી તો તું સાદો અર્લ છે અને, બહાલ થતાં સુધી તું સાદો અર્લજ રહેશે.”

આ ઠપકો સાંભળી, ડચક આફ સમરસેક, સાં આગળથી ખસી ગયો; અને તે પછી રાજા એડવર્ડ ટોમ તરફ ફરી તેને મમતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “મારા ગરીબડા નાના છોકરા, મેં પોતે આ મહોર મુકેલી તે મને યાદ નથી આવ્યું અને તારાં સ્મરણમાં તે કેમ રહ્યું?”

“નામવર, મેં તે જૂદા-જૂદા દિવસે જૂદાં જૂદાં કામ માટે વાપરી હતી એટલે મને તે યાદ રહી નય તેમાં શી નવાઈ?” ટોમે ઉતર આપ્યું. “તે તો વાપરી હતી જ-છતાં તે ક્યાં હતી તે તું જાણવી શક્યો નહિ?” “રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“પણ તે સઘળાઓ મહોર મહોર કરી રહ્યા હતા તો હું શું જાણું કે મહોર તે શું? અને શાને મહોર મહોર બધી રહ્યા છે? મારા આપ દાદાએ કદી કાંઈ જોયલું કે સાંભળેલું હોય તો હું ખુલાસો કરું કેની કે મહોર તો આ બજેલી છે,” ટોમે ખુલાસો કર્યો.

“પણ સારે તું કહે છે કે તે જૂદે જૂદે પ્રસંગે તે વાપરી હતી તે કેમ?” રાજાને જાણવાની જાણાસા થઈ.

આ સવાલનો ખુલાસો કરતાં ટોમના મોઢાં ઉપર શરમની છાંયો ફરી વળી અને તેણે શરમથી માર્યું નિચું નમાવ્યું તે જોઈ રાજાએ તેને હિમંત આપી. તેણે ઈર્ષ્યહીન આ મોટી મહોર શો કામમાં વાપરી હતી તેનો ખુલાસો કરવા કહ્યું.

ટોમ લગારેક ગુંથવાયો, પણ રાજાનો આગ્રહ જાણી તેણે કહ્યું કે, “ખુદાવિંદ! મને ક્ષમા કરો તો કહું કે, મેં તો એનાથી અખરોટ ભાંગી હતી!”

આ ખુલાસો સાંભળતાં, સાં આગળ ઉભેલા દરબારીઓમાં એવી હસાહસ ચાલી રહી કે, તે જોઈને આપડા ટોમને તો શરમ અને નામો શીથી નીચું જોઈ રહેવું પડ્યું. પણ એ બનાવે ખીજે એક ને ખુલાસો કર્યો તે એ કે, જેમના મનમાં હજી કાંઈ શંકા રહેલી હતી કે ખરો રાજા કોણ? તે તેદન દૂર થઈ ગઈ કારણ ખરો રાજા હોય તે કાંઈ રાજાની મહોરથી અખરોટ ભાંગે નહિ પણ આ આપડાને મહોર તે શું તેનું જ જ્ઞાન નહિ તો પછી તેનાથી તે અખરોટ ભાંગે તેમાં આશ્ચર્ય શું?

આ વખતે ટોમના દીલમાંનો આદર્શાહી અલેક્સા કાલી, રાજાનાં અંગપર પેહરાવી દેવામાં આવ્યો; જેથી તેનાં સીકરાં તેની હિંડળ ઢંકાઈ જ ગયો અને તે પછી રાજમુંગટ પેહરાવવાની ક્રિયા ચાલુ થઈ. ખરા રાજાના માથા ઉપરજ મુંગટ ખીરાબયો; તો પાખાનાંએ તોપોના ખાર કરી શહેરને ગર્ભવી મુવ્યું અને આખાં લંડનમાં પ્રસાલી અને જય જયકાર થયો; કે “જય રાજા એડવર્ડ ધણું જીવો.”

## મકરણ ૩૩ મુ.

એડવર્ડ ઈંગ્લિડના રાજ.

લડન ખીજ ઉપરની ધક્કા મુક્કીમાં પેઠો, તે આગમનથી માઇલ્સ હેન્ડનનો ચહેરો અને દેખાવ જોવા લાયક થઇ પડ્યો હતો, અને તો-ફાનમાંથી ધમ પછાડ કરી તે બાહાર નિકલ્યો તે વેળાનો તેનો દેખાવ તો વિશેષ હાવરો બાવરો થઇ પડ્યો હતો. હુલ્લડમાં પેઠો તે વેળા તેની પાસે ગળવામાં રાતી માઇ સરખી નહતી તેમ બહાર નિકળવા પામ્યો સારે તે ક્યાંથીજ હોય ? જે કાંઇ ખીસામાં બે પાંચ પેનીઓ ખડખડતી હતી તે ખીસા કાત્રુઓએ ખીસું કાપીને કાઢી લીધી હતી. લશકરની જલમ નોકરી કરી પરવારેલા એક માણસને મનથી પૈસા એ શું ચીજ છે ? તેની તો તેને ધારતી ન હતી, પણ હવે પોતાના રક્ષણ હેઠળના છોકરા-ને કેમ અને ક્યાંથી શોધી કાઢવો તેનીજ તેને ચિંતા હતી. પોતે જાતે લશકરી હોવાથી, ગમે તેમ ભટકવું અને ગમે ત્યાં મારવું એવો નિયમ તેને પસંદ ન હતો; પણ પહેલાં તેણે તે માટે થોડોકવાર એક જગ્યાએ નિરાંતથી બેસીને ગણતરીઓ ચલાવી. પહેલાં તેણે જે વિચારકર્મો તે એજ કે એ પોરીયો ક્યાં ગયો હશે અને ક્યાં જઇ શકે તેમ હતું ? બેશક તે જો ક્યાંય પણ જાય તો પોતાના જરી પુરાણા અખાડામાંજ જવો જાઇયે, કારણ દીવાનાપણાથી ઘેરાયલો માણસ જ્યારે ઘરખારથી તળાયલો અને હીણાયલો થાય છે સારે તે પોતાની ગુફાજ શોધે છે. તેનો અખાડો ક્યાં હશે તે શોધી કાઢવો જોઇયે. તેનો ચીઠરેહાલ પોશાક અને તેને પોતાના દીકરા તરીકે દાવો કરનારો પેલો લડીગો, તેની લખાડી, તેનાં ચીઠરાં, તેની હલકી ભાંડ ભાષા, એ સઘળાંનો જ્યારે વિચાર કરીશું તો ખાત્રી થશે કે તેનું ઘર, લંડનના કોઇ હલકા અને ગરીબ વર્ગના લોકોના લતામાં હોવું જોઇયે. તે તરફ તેની શોધ કરવાનું કામ મુશકેલ અથવા લાંબું થઇ પડશે કે કેમ ? નહિ, માઇલ્સ હેન્ડન, તે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરીને બળડવા લાગ્યો, તારા સરખા એક શરા સીપોઇ ને મનથી તે કામ તદ્દન વિસાત વગરનું છે, અને તેમાં ઝાઝી મહેનત પણ પડે એમ ભાસતું નથી. મારે હવે છોકરાની પુક પકડવી નહિ, પણ જ્યાં ટોલાં ભેગાં થયલાં હોય તેજ પકડવાં અને તેમાંજ શોધ જોળ ચલાવવી, અને તેવી રીતે પાછી શોધ ચલાવ્યાથી મોડે વેહેલે હું મારા નાહના મિત્રને પાછો હાથ કરી શકીશ. કદાચ તે આપડો પાછો કર્મ સંભોળે કોઇ એવા ટોળાંમાં ભલી ગયો હશે કે જ્યાં વળી તેની કટ્ટા મશકરીઓ ચાલતી હશે; તે આપડો પોતાના ત્યાં ઈંગ્લિડના રાજ ગણાવવાનો દાવો કરીને તે બદમાસ લડીગાઓની મશકરીનો ભોગ થઇ પડ્યો

હશે. અને તેની ભાલ મલી જાય તો હવે તો હું તે મશકરીખોરામાંના કેટલાકોના ટાંટિયાજ લુલા કડે કે તેઓ પણ સમજે કે, આ આપણા નિરાધાર બાળકનો પણ એવો એક પાળક અને રક્ષક છે કે જે તેના ખરા માત પિતાને પણ લુલાવે છે. અને હવે જો તે પોરીઓ મારા હાથમાં આવે તો તેને મારી જોડે એવી રીતે રાખું કે તે કદી મારાથી વિખુટો પડીજ શકે નહિ.

આ પ્રમાણે પોતાના મન સાથે વિચાર કરીને માર્કિસ હેન્ડન, શાહજહાની શોધમાં નિકલ્યો. વાંકી ચુકી ગલીકુંચીઓ, ગંધમારતા મહોલા એક પછી એક તે જોતો ચાલ્યો. મહોલાઓ કે ગલીકુંચીઓના નાંકા ઉપર કે, ચખ્ખતરાઓ ઉપર છોકરાઓનાં રમત રમતાં ટોલાઓ ભેગાં મદ્યાં હોય તેમાં તે ભલતો, ખારીક નજરે તપાસ કરતો; કદાચ કોઈ સમજુક સરખો છોકરો દેખાય તો તેને શાહજહાની નિશાનિ આપી તેવો કોઈ છોકરો તેમનામાં છે કે કેમ તેનો સવાલ કરતો, અને જ્યારે નિરાશ થતો ત્યારે ત્યાંથી આગળ ઉચાલા ભરતો. કદાચ કોઈ નદી નાળાં આગળ, કે કોઈ દેવળ આગળ ભામટા, ભીખારડાઓનું ટોલું જોતો તો ત્યાં પણ દોડ્યો જતો અને તેમને પણ પકડી ખારીક ખારીક પુછપરછ કરતો. આ પ્રકારની પુછપરછ કરવા છતાં જ્યારે તેને શાહજહાનો કશો પત્તો મળ્યો નહિ ત્યારે તે બહુ અન્યથા થયો; પણ પોતાના સોલજરી ખવાસ પ્રમાણે નિરાશ થયો નહિ. તેના વિચાર પ્રમાણે આટલી નિપજળતાથી તેણે પોતાના વિચારમાં કશો ફેરફાર કરવો યોગ્ય ધાર્યું નહિ; માત્ર તે જે ગુંચવણમાં આવી પડ્યો તે એટલીજ કે, આ શોધ માટેની તેની ચલાઈ બહુ લાંબી થઈ પડી, જ્યારે તેણે તેનો અંત જલદીથી આવી જવાની વકી રાખી હતી.

પરોઢિયું થતાં સુધીમાં જોય શું કે તે કેટલાક મૈલોના મૈલો ચાલી ચુક્યો હતો; ઘણાંક ટોળાંઓમાં પુછપરછ ચલાવી, પણ તે સધળાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તે થાકી ગયો, ભુખ્યો ડાંસ થયો અને આંખોમાં ઉંઘનું ઝાંકું આવવા લાગ્યું. કંઠે નાસ્તો કરવાની તેની ઇચ્છા થઈ પણ તે મેળવવાનો કશો રસ્તો ન હતો. ભીખ માંગીને હોન્ડે ભરવાનો ધડીમાં તેને વિચાર આવ્યો, પણ ખીજીજ પગે ભારી તિરસ્કારથી તે તેણે સજી દીધો. કમરે લટકાવેલી તરવારને ગીરવી મુકી પૈસા કઢાવવા કે કોઈ વીસીવાળાને નાસ્તાના બદલામાં તે આપવી એ તો પોતાનું માન ગુમાવવા સરખું લાગ્યું ત્યારે કરવું શું? શું એકાદ બંદી, જેકેટ, કે વાસ્કુટનો ખોરકુટો વાળવો? એ તેને ગમ્યું, પણ એવાં ચીકરાંનો ગ્રાહક કોણ થશે?

ખપોર થવા આવ્યા હતાં સુધી તે બાપડો તેવો ને તેવોજ ભટ-  
 ક્યો. સવારે, જે બાદશાહી સ્વારી નિકળી હતી તે જોવા માટે બહાર  
 પડેલાં લોકનાં ટોળેટોળાં ભટકતાં તેની નજરે પડ્યાં તેની પાછળ પાછળ  
 પણ તે ભટક્યો. અહીં તેને વળી કાંઈક નવી આશા આવી. કદાચ-  
 તે છોકરો આ ટોળાંને જોઈને હું રાજા છું એવો દમામ કરતો આવ્યો  
 તો ન હોય એમ માની તે ટોળાંઓમાં ખૂબ જારીક નજર કરતો પુકે  
 પુકે આવ્યો. તેની પાછળ ઠેક લાડન સુધી તેણે પગો ઉપાડ્યા, અને લાંથી  
 વેસ્ટમીન્સ્ટર અને લાંનાં દેવલ સુધી જઈ ચડ્યો. દેવલ આગળ લોકોનાં  
 તો કાડીના પોરા માફક ટોળાં ઉભરાઈ જતાં હતાં, તેમની સાથે તે પણ લાં  
 ચાલ્યો. પણ થોભી શું કરવું કદાચ અહીંથીજ તેનો કાંઈ પ્રતો મળશે  
 એમ તેને લાગ્યું. પોતે કેટલે દૂર નિકળી આવ્યો હતો અને દિવસ કેટલો  
 ઉપર ચડ્યો હતો તેનો જ્યારે તેણે વિચાર કર્યો ત્યારે તેને તેની આ-  
 નિરર્થક મુસાફરી થકી નાંખે તેવી લાગી; નહિ જવ્યા માઇલસ! થા-  
 કીશ નહિ; તે મળશે અહીંથીજ, અહીંજ લગારે વધારે ચતુરાઈથી  
 તેની ખોલ કરવાની જરૂર છે. એજ દિવસે રાજાને રાજ્યાભિષેક કરવાની  
 ક્રિયા થનાર છે તેની તેને ખબર હતી; અને જ્યારે તે કંઈ તરફ જતું  
 અને કેમ ભાળ મેળવવી તેનો વિચાર એક મોટાં ઝાડનાં થડ આગળ  
 ખેંચી કરતો હતો તેવામાં તોપોના જારથી શેહેર ગાછ રહ્યું. તે સમજ્યો  
 કે રાજાને રાજ્યાભિષેક થઈ ચુક્યો છે. આ વિચાર કરતાંજ તે લીલા  
 જમ સરખાં ઝાડની ઘટ ઘટા હેઠલ ઉંઘમાં પડી ગયો. છેલ્લા ત્રીસ ક-  
 લાક થયા તેણે ઉંઘ લીધી ન હતી, એટલે ઉંઘનું તો પુછવુંજ શું? તે  
 ઉંઘ્યો ઉંઘ્યો તે છેક ખીણ સવારેજ નજરે પડ્યો. ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો તે  
 વેળા તેનું તમામ અંગ દુખતું હતું; પગે ધૂળના લેપડા આઝ્યાં હતાં,  
 અંગમાંના કપડાં ધૂળધોયાં સરખાં થઈ ગયાં હતાં, પગો દુખતા હતાં;  
 અંગના એકે એક સાંધામાં કળતર થતી હતી. જે જગ્યાએ તે સુતો  
 હતો તેનાથી સેહેજ દૂર નદીનો વોહ હતો. ધીમે ધીમે ચાલતો ચાલતો  
 તે કાનારે ગયો. કપડાં કાઢી બાજુએ મુક્યાં; હાથ પગ તથા મ્હોં ધોયું  
 કપડાં ખેંચેરી પાછાં, પહેર્યાં અને ભુખ્યાં પેટને ખીવાય તેટલું પાણી  
 પીને આસાથેસ આપી. પાણીમાં અજળ ગુણુ છે. હાથ મ્હોં ધોયાથી  
 તથા લગાર પાણી પી કુધાને ચંડા પાડ્યાથી તેને કાંઈક કૌવત  
 આવ્યું અને કૌવત જોડે તેને નવી નવી ઉમેદો પણ આવી. નવી નવી  
 ઉમેદોથી ઉલ્લાસિત થઈને તે વેસ્ટમીન્સ્ટર તરફ ચાલ્યો, અને આટલો ખર્ચો  
 કે વખત નક્કમો ગુમાવ્યો તે માટે પોતાને કપડાં આપવા લાગ્યો. પાણી  
 પીધા છતાં તેની કુધા તૃપ્ત થઈ નહિ એટલે ભુખે પેટે તેને નવો રસ્તો

સુઝાડયો. બુઢા સર હંફી માલોં જોડે મુલાકાત કરવી અને તેની પા-  
સેથી થોડાક પૈસા ઉછીંકી લેવી, અને એ ધારેલો હેતુ પ્રાર પડે. તો  
કાંઈક આગળ વિચાર કરવો. એ જોઈને રાજમહેલ તરફ જઈ  
અગિયાર વાગાને ચુંમારે માઇલ્સ હિન્ડને રાજમહેલ તરફ જઈ  
પુચ્ચો, અને ધણાક સ્તમાશંગીર લોકો તેની આસપાસ ફરી વળેલા હતા  
અને તે સઘળાઓની નજર તેના તરફ જ લાગેલી રહી હતી, કારણ તેની  
પોષાક તેવો હતો. સઘળાઓનાં ચહેરાં તે બહુ સાવચેતીથી તપાસી  
તપાસીને જોતો હતો. એવી આશાથી કે કાંઈ સંખાવતી નર ઓળખીતો  
નજરે પડે તો તે તેને મહેલમાં દાખલ કરી શકે. આવો વિચાર કરતો  
હતો તેટલામાં આપણાં બહીષંગ ઓયા તેના આગળથી પસાર થઈ ગયો  
તેને માઇલ્સ હિન્ડને જોયો. તેની જોડે બોલવાનું કે તેને અટકાવવાનું  
કશું બહાનું તો નહતું છતાં તેને મહેલમાંથી આવેલો જાણી, મહેલની  
કાંઈ ખબર અંતર મળી શકશે એમ ધારી તેણે તેને બોલાવવાનો  
નિશ્ચય કર્યો.

છોકરાં પોતે પણ જાણે કંઈક વિચિત્ર પ્રકારે તેના તરફ દોરાયો  
હોય તેમ માઇલ્સને ટીકા ટીકાને જોવા માંડ્યો, એટલે માઇલ્સને તો  
જીવું જોઇતું હતું તેવું વેદે ફરમાવ્યું તેવું થયું. તેણે તુરત તેના તરફ ફરી  
તેને સવાલ કર્યો—

“તમો હમણાં રાજમહેલમાંથી આવ્યા આવો છો, નહિ? હું  
માનું છું કે તમને રાજકુટુંબ જોડે કાંઈક સગાઇનો નોતો હશે ખરો.”  
“હા, મહેરબાન, એમ કાંઈક છે ખરું,” તે છોકરાએ ઉત્તર વાલ્યું.  
“તમો સર હંફી માલોંને તો લારે પીછાણતાં હશે?” માઇ-  
લ્સે વલતો સવાલ કર્યો.

સર હંફી માલોંનું નામ સાંભળતાં જ તે છોકરાં ચોકચો અને  
માઇલ્સને તેના સવાલનું ઉત્તર આપતાં પહેલાં તે પોતાના મન સોચેજ  
ઓલ્યો—“હા, ઇશ્વર, આ માણસ કોનું નામ લેશે? મારો સ્વર્ગવાસી  
પિતાનું?” પછી તેણે માઇલ્સ તરફ ફરી તેને ઉત્તર આપ્યું, “હા  
મહેરબાન, હું તે ગ્રંહસ્થને બહુ અચ્છી રીતે પીછાણું છું.”  
“તો તો ઠીક” માઇલ્સે ખુશાલી બતાવી અને પાછો પ્રશ્ન કર્યો  
કે, “તે રાજમહેલમાં છે ખરો કે?”

“હા, સાહેબ, અંદર છે,” એમ બોલી તે છોકરાએ પીછા તરફ  
ફરીને ટાળેલો કીધો કે, “હા, સર હંફી માલોં તો આપડો ક્યારનો  
ઘોરમાં જઈને સુતો પણ છે.”  
“તમો, મારો ઉપર ફાંકીને તેને માફ નામ જણાવી એટલો

સંદેસો કહેશે કે હું તમને લગારેક લેટવા માગું છું." આમલે તે છોકરાની પ્રાર્થના કરી. પણ તેના કાનમાં કંઈક કંઈક આવેલું હતું. તેણે કહ્યું, "હું તમારું કામ હરોળસ્ત, બનવાઉં છું. સાહેબ." તે છોકરાએ ઉત્તર આપ્યું.

"તો મહેરબાની કરી તેને જમને કહો કે આમલે હેન્ડન, સર રીચર્ડ હેન્ડનનો દીકરો અહીં બહાર ઉભો છે, હું તમારો મોટો ઉપકાર માનીશ," આમલે બોલ્યો.

છોકરો લગાર ઉઠાસ ચમને ઉભો, પછી કેટલોક વિચાર કરી તે અંદર ગયો અને જતી વેળા આમલેને હમણાં તમારા સંદેસાનો જવાબ લઈ આવ્યો. આવું છું માટે અહીં ચોખ્ખો એમ કહેતો ગયો.

છોકરાએ બતાવેલી જગાએ હેન્ડન ગયો. મહેલની ભીતની બાજુએ પથરનો મોટો બાંકડો મુકવામાં આવેલો હતો અને તેના ઉપર વળી અઢેલવા માટે તકીયો ફાતરી લીધેલો હતો. ખરાબ રૂતમાં પહોરેગીરને આશ્રય લેવાને માટે આ એક જાસ બનાવ્યામાં આવેલી હતી. આ એક ઉપર જમને એક નહિ તેટલામાં કેટલાક હથિયારબંધ માણસો એક અમલદારની જોડે લાં આવી. તે અમલદારે આમલેને જોયો એટલે પોતાના માણસોને લાં ઉભા રાખ્યા અને આમલેને પથર ઉપરથી ઉભો થવાનો હુકમ કીધો. આમલે તે અમલદારનો હુકમ તુરત માથે ચઢાવ્યો અને પથર ઉપરથી ખડો થયો. મહેલના કમખાઉમાં બઠકતા શંકભરેલા માણસ તરીકે તેને પકડવામાં આવ્યો. મામલો નવે નામે ગુંથવાયો. બાપડો આમલેને બુલાસો કરવા જતો હતો પણ તે અમલદારે તે સાંભળવાની નાપાડી તેને ચૂપ રાખ્યો; અને પોતાના માણસોને હુકમ કીધો કે તેનાં હથિયાર છોડાવો અને તેની ઝડતી લેવો.

"ધશ્વર કરે ને મારા ખીસામાંથી કાંઈ નિકળે" આમલે લગાર દસીને બોલ્યો. ઝડતી લેવામાં આવી પણ એક કાગલિયાં શીવાય બીજું કશું તેની પાસેથી હાથ લાગ્યું નહિ. તે અમલદારે તે કાગલિયું ઉઘાડી જોયું અને પોતાના શુભ થયલા નાહના મિત્રે હેન્ડન હોલમાં બનેલા પેલા ગંભીર બનાવને દિવસે બનાવેલા કાગળના કાપલાઓ આમલેને સાંભરી આવ્યાથી તે હસી પડ્યો. કાગલિયું ઉઘાડી તેમાં લખેલો અંગ્રેજી ફકરો તે અમલદારે વાંચ્યો. સારે તેનો ચહેરો કાળાશ મારી ગયો, અને આમલે તો સામે ઉભો રહીને હસવા લાગ્યો. તે કાગલિયું વાંચતાં તે અમલદાર ખૂબ આડી ઉઠ્યો.

"હો, આ જુઓ વળી ઈંગ્લંડની ગાદીનો કામ નવો દાવાદાર છે. જાણે ઈંગ્લંડની ગાદીના દાવાદારો પણ આજ કાળે કુતરાના કાનની પેટે



આ પ્રારીઓ તેજ છેલ્લારે તેની આંખમાં અનુયય ત્રીતનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું. તેનું મંદ પિંડી ગયલું લોહી ઉછળી આવ્યું; તેનાં સુરત થઈ ગયલાં મોઢાએ રતાશ પ્રકટી અને અમનમાં જ બોલ્યો કે, “આહિ? અમંદાર! આ તો બેડલામના આઈજાપોળનો જોન કેટ્ટીનો પુત્ર ટોમ નહીં, પણ ખરેખરો ઈશ્વરના રાજનો રાજપુત્ર, ઈશ્વરની ગાદીનો માલીક, અને ધુરંધર રાજ્યસંતાનો ખરો હકદાર પોતેજ; મારી સન્મુખ બિરાજમાન થઈને ઈશ્વરની ગાદી ઉપર બેઠો છે!” આવા તરંગોની લહેરમાં તે લહેરમાં હેન્ડન સાં લોચ ઉપર ફસડી પડે એસી ગયો. રાજની હજુરમાં આ પ્રમાણે એસી જવું એ અપમાન ભરેલું ગણાય એટલે હેન્ડનને એસી ગયલો જોઈને તેની આજુબાજુએ ઉભેલાઓએ તેને ખરેજ અપમાન સૂચક શબ્દો કહીને તથા કેટલાકેએ તો તેને રાજને અપમાન કરવા જેવી અવિવેકી ચાલ ચલાવવા માટે સ્વાદ અખાડવાને હાથ ઉચકવાની મણ તયારી કરી. આ સઘળી ગરબડે તપ્પ ઉપર અગાધ વિચારોના સાગરમાં તરતા મહારાજાધિરાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને ડોક લાંચું કરી તે સાં જોઈ રહ્યો. જોતાં વાર તેણે ખોતે આજ્ઞા કરી કે—

“અખરદાર? કોઈ એને હાથ લગાડ્યો નહિ; એ બેઠો છે તેમાં તે પોતાનો હક ભોગવે છે, એને બેસવા દેવો.”

આખું દીવાનખાનું જાણે વિજળીનો ચમકારો લાગ્યો હોય તેમ આધું ખસી ગયું અને સર્વ કોઈ પોતપોતાની જગ્યા ઉપર ઉભા થઈ ગયા. શાંતિ અને ચુપકાદી તો એવી ફેલાઈ કે એક કાંકરી પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય. તે તકનો લાભ લઈ મહારાજાધિરાજે તપ્પ ઉપરથી નિચે પ્રમાણે એક ભાષણ કર્યું:—

“સાંભળો તમે સઘળાઓ, બાનુઓ, ઉમરાવો એવે ગ્રહસ્થો; આ સખસ મારો પૂર્ણ વિશ્વાસુ અને પ્રિય નોકર માઇલ્સ હેન્ડન છે, જે માઇલ્સ હેન્ડને પોતાના રાજકર્તાને શરીરને હાંની પહોંચતી-અથવા કંદાય આગળ વધીને કહું તો મોતના ઘરમાંથી ઉગારવાને પોતાની તરવારનો ઉપયોગ કરવાને પણ વિલંબ લેવાડ્યો નથી; તે કામ માટે તેને રાજનો હુકમથી નામંદ બનાવ્યામાં આવ્યો છે. વંળી સાંભળો, તમે સઘળા દરબારીઓ; પોતાના રાજકર્તા ઉપર આવી પડેલી ફટકાના મારની સજા પોતાના તન ઉપર ખેંચી લઈને એણે તેને તે સજાની નામોશીમાંથી બચાવી વધુ મોટી સેવા બનાવી છે, અને તેટલાજ માટે તેને ઈશ્વરનો એક અમીર, અર્થે આજ કેટ બનાવવામાં આવ્યો છે, અને તે દરજ્જે જલ્લવવા માટે તેને જાગીર તથા ઘટ્ટ નાણું પણ રાજની તીજેરીમાંથી આપવામાં આવશે.

પધુ હું હું હું તે ઉપર તમે સંધળાઓ ધ્યાન આપો, કે જે હક તેણે હમણાં આદર્શોની પરવાનાથી લોગવ્યો છે તે હક પણ તેને યાવતનો આપવામાં આવ્યો છે; હું ફરમાવું છે કે એની પેઢીના મુખ્ય માણસો હવે પછીથી ધ્યાન રાખીને રાજની હજુરમાં પેઢી દર પેઢી, જ્યાં સુધી ધ્યાન રાખી રાજ અમલ તપે. સાંસુધી, ઉભો નહિ રહેતાં એસવાનો હક લોગવશે. હવે આ સાંભળ્યા પછી તમે તેને છેડશો નહિ.”

એ સખસો કટલીક રોકાણને લીધે એજ હસવારે લિગાર મોકલી શહેરમાં આવ્યા હતા તેઓ પાણુ હાંફલાફાંફલા આ દરબારમાં પાંચેક મીનીટ થઈ આવી ઉભા હતા. રાજના આ શબ્દો તેઓએ સાંભળ્યા; જ્યારે સર્વ કાંઈ તેના આ શબ્દો તરફ અને તેના ખતાવેલા ઉમદા ખવાસ તરફ વિહ વાહ ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે આ અને સખસો તે સાંભળીને જાણે આશ્ચર્યચક્રિત બની ગયા હતા. તેઓ ધડીમાં રાજ તરફ જોતા, તો ધડીમાં હેન્ડન તરફ જોતા. તેઓ ગાભરા પડી ગયા હતા. એ બંને કોણે હતા? એક તો સર હું અને બીજો લેડી એડીથ. હેન્ડન, એટલે નવા થયેલા અલે, તેમને જોયા નહતાં; તે તો રાજ તરફ જ જોઈ રહ્યો હતો અને સ્વપ્નાઓ અને કલ્પિત કહાણીઓ જાણે તેની નિજર સમીપે ખરાં સ્વરૂપમાં દેખા દેતા હતા, તેથીજ તે અચડતો ઉભો—“ઓ પ્રભુ આ શું? આ કોણ, મારાં રક્ષણ હેંઠલનો પેલો ભીખારડો! મારા આશ્રય હેંઠલનો પેલો ઘેલો દીવાનો; જેના હજુરે હું મારા ઘરમાં ૭૬ ગોરડાઓને ૨૭ મોકર આકરો હોવાનો રોપ મારતો હતો! તે આહ, જેના દીલમાં ચીઠરાં સરખા ખોશાક હતાં તે, અને જે આપડાને ખાવાને સુકા ઘાસી પાંઉના ટુકડા અને સુવાને ઘાસ પુલાનાં બીજાનાં હતાં તે પોરીયો! આ તેજ પોરીયો કે જેને મારો દત્તક કરી લીધો હતો અને જેનું માથું ત્રસકેલું સમજી તે સાંભળ કરવાના ઉપાયો લેવા માંગતો હતો તે પોરીયો! આહ, પરમેશ્વર; આ અને કેવી નામોશી! કે હું અંદરનો ખરો લેલ સમજી શક્યો નહિ? હવે મને એવું થાય છે કે જાણે મૃત્યુ દાટીને મને પેસવાને માર્ગ આપે તો તેમાં પેસીને પણ મારું મહો છુપાવું કે આલ દાટીને ખાડો ખડે તો તેમાં પેસી જઈ.”

અત્યાર સુધી તો હેન્ડન આ ચમત્કારીક ફેરફારથી દિગ્મુઠ થઈને ઉભો હતો, અને આવા આવા વિચાર કરતો હતો; પણ હવે તેને જ્ઞાન આવ્યું એટલે તેને લાગ્યું કે હું રાજ દરબારમાં, રાજની હજુરમાં છું, રાજના આ ઉપર આટલા બધા ઉપકારો રેડ્યો જાય છે તો શું હું અગગદ્દાની પેઠે અવિવેક થઈને એસી રહું? નહિ, નહિ, હેન્ડન તને એ જાણે નહિ; હક, ખડો થા, અને વિવેક બની જા. આવી રીતે ઉલટ

પકડી તે ઉભો થયો. પોતાનો ચીઠરેહાલ પોશાક જે જ્યાં લાંથી ફાટીને ચીરાયલો હોવાથી ધન પતાકાઓની પેઠે હવામાં ફડફડ ઉડતો હતો તેને સમો કીધો, અને ગુંડણીએ પડી નમન કર્યું, રાજ તરફ પોતાના હાથ લાંબા કીધા અને પોતાને આંખવામાં આવેલાં માન અને ખેતાખતે માટે તેનો ઉપકાર માન્યો અને ઈર્ષ્યાંડના તાળે તખ્તને સદા રાજભક્ત રહેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. તે પછી તે જમ ખીજાઓ ઉભા હતા તેમ ઉભો થયો અને એક બાજુ ઉપર ખડો રહ્યો. સર્વ કોઈની નજર તેના તરફ લાગી રહી હતી. અદેખાઓના મનમાં અદેખાધનો અગ્નિ પળરવા લાગ્યો હતો અને ખીજ સઘળાઓ એ ભેદનો ખુલાસો જાણવાને ઈતેન્નર થઈ રહ્યા હતા.

પણ તુરંતજ રાજની નજર, સર હું ઉપર પડી અને તેને જોતાંજ તેણે ગુસ્સાથી લવાં ચઢાવી, જુસ્સાથી રૂદ્રરૂપ આંખ કરી હુકમ કર્યો કે:—

“આ ઠગારા પાસેથી તેનો ખોટો દોર દમામ અને તેણે પચાવી પાડેલી મીઠકતો એકદમ જપ્ત કરી લ્યો અને હું તેને ફરીથી મારા હજુર રજુ કરવા હુકમ કરું ત્યાં સુધી તેને એક ચોરડીમાં તાણું મારીને મજબુત ચોટી ખેરા હેઠલ કેદ કરો; ચલાવો, ઢીલ થવી ન જોઈએ.”

રાજના છેલ્લા શબ્દો હજુ તો પૂરા થયા નહિ તેટલાંજ પહેરે-ગીરાએ સર હુંને પકડ્યો; અને તેને લાંથી લઈ જવામાં આવ્યો.

આ બનાવથી, દરબારમાં ગભરાટ ચાલી રહ્યો; ભેદ શું છે તે કોઈ સમજી શક્યું નહિ અને ભેદનો ખુલાસો થયા વગર સર્વેને આવા ઓચિંતા હુકમથી તાજુખી ઉપજે તેમાં નવાઈ પણ શી? નૂતન નૂતન તર્કો કરવામાં આવે તેનાં પરિણામમાં ગમે તેમ રાજનું ભુંડું પણ ખોલાય તેમાંએ આશ્ચર્ય શું? સર હુંને દરબારમાંથી અપમાન ભરેલી રીતે લઈ જવામાં આવ્યા પછી, રાજ, ખીજ તરફ ભપકા ભરેલા પોશાકમાં ઉભેલા ટોમ કેન્ડી તરફ ફરીને ખોલવા લાગ્યો. રાજને, પોતાને માટે કાંઈક ખોલતો સાંભળીને ટોમ કુરુનસ બળવી ગુંડણીએ પડ્યો અને તે પછી રાજએ તેની પીઠ ઉપર બહુ હેતથી હાથ મુકી નિચે પ્રમાણે ભાષણ ચલાવ્યું—

“છેલ્લાં થોડાંક અઠવાડિયાંની મારી ગેરહાજરીમાં શું શું બનાવ બન્યા છે તે મારી જાણમાં આવ્યા છે, અને તે જે પ્રકારે રાજ્ય વહિવટ ચલાવ્યો છે તે જાણીને મને અત્યાનંદ થયો છે. ખરેખરા બાદશાહી દરજ્જને છાજતી દયા અને નમ્રતાથી તે એ રાજ સત્તા ભોગવી છે. પણ મારે હવે તને પુછવાનું છે તે એ કે તારી મા અને ખહેનોનો તને પત્તો મળ્યો છે કે નહિ? જો મળ્યા હશે તો તેમની અહીં સારી યર-

દાસ્ત કરવામાં આવશે, અને તારા પિતાને-જે તારી ઇચ્છા હશે અને કાયદો રજા આપશે તે-ફાંસી ચઢાવવામાં આવશે. મારો અવાજ જે સઘળાઓ સાંભળી શકે છે તેઓ સર્વ સાંભળજો કે આજથી, પેલાં કાઠર અર્થમાં રહેતારાઓ, જેઓ રાજની બહેસથી હવે છે તેમને તેમનાં મન તથા અંતઃકરણને કેળવવામાં આવવા ઉપરાંત તેમનાં ડોકરો ભરવાનું પણ ચાલુ રહેશે; અને આ છોકરો ત્યાં રહેશે, તેના ગવરનરોમાં વડાનો ઓઢો પોતાની હાંડળી પર્યંત ધરાવશે. વળી તમે સૌ ધ્યાનમાં રાખજો, તમે સઘળાઓ, કે એજ છોકરો એકવાર રાજપદે બિરાજ્યો છે, માટે ખીન્નઓ કરતાં તે વિશેષ માન મરત્યાને લાયક છે, માટેજ આ તેના અંગપરનો પોશાક એ તેને રાજ પોષાક તરીકે અર્પણ થયો છે; કારણ એ પોષાકથી તે સર્વના ઝાળખાણમાં આવશે, એ પોષાકની ડોઘથી નકલ થઈ શકશે નહિ અને જ્યાં પણ તે જશે ત્યાં એ પોષાકથી સર્વ ડોઘ જાણી શકશે કે તે એક બાદશાહી ઉમરાવ છે અને તેમ જાણ્યા પછી ડોઘ તેને તેનું લાયકનું માનપાન આપવાને ચુકશે નહિ. રાજનું રક્ષણ તેના ઉપર કાયમ છે; તાજનો આશ્રય તેને સદાય મળશે અને હવે પછી તે "રાજના વાડ"નાં નામથીજ ઝાળખાશે અને લખાશે."

ગર્વથી ઉમરાવ જતો દોમ કેન્ડી, તે આપણો પુરાણો મિત્ર ભીખારડો જોન કેન્ડી-તે ભીખારડા પોરીયાએ ઉભા થઈને રાજના હાથને સુખનું કયું અને તેને બડાં માનપાન સાથે રાજની હજુરમાંથી લઈ જવામાં આવ્યો. અહીંથી નિકળ્યો તેવોજ વગર વખત ગુમાવે પોતાની માં તથા બેઠનો નાન અને બેઠને આ સઘળા ઇતિહાસથી વાકેફ કરવા અને પોતાને મજેલાં સુખનો લાભ જલદીથી લેવા માટે દોડ્યો. (૧૩)

## ઉપસંહાર.

ન્યાય અને કૃતજ્ઞતા.

છેલા બનાવનો તમામ ભેદનો પદો ખુલ્યો ત્યારે હું હેન્ડનના એકરારથી માલમ પડ્યું કે, તેની સ્ત્રીએ, તેના હુકમને લીધેજ માઇલ્સને ઇન્દાર ક્યો હતો અને માઇલ્સ જ્યારે પોતાનો હકદાર વારસો લેવાને પોતાના બાપીકા હેન્ડન હાલમાં ગયો ત્યારે હું હેન્ડને ગભરાઈને આ બલાને બહારથીજ હડસેલી કાઢવાને પોતાની સ્ત્રીને તાકીદ કરી હતી કે, માઇલ્સને ઝાળખવાનો સાવ ઇનકાર કરવો અને તેવો ઇનકાર કરશે

તોજ તેણી જીવતી રહેવા મામશે. હુની સ્ત્રીએ આ ખોટું કામ કરવાની પહેલાં ના પાડી, અને પોતાનો જીવ જીવ તો ભલે જીવ એવો આગ્રહ ધરી હુને કહ્યું—એમ જણાવીને કે તે પોતાના પ્રાણની રતિભાર દર-દાર કરતી નથી. તેણીએ માઇલ્સનો ધનકાર કરવાની ના પાડી. હુ આથી વિશેષ ગભરાયો, એટલે તેણે તેને તોડવાનો પીએજ ઉપાય લીધો, અને તેને જીવતી રાખી માઇલ્સને દાર કરવાની ધમકી આપી. હુનો તે સમયે ઝાંઝો દોર આવતો હતો અને આ કામ કરે તેવો ધાતકી હતો. એટલે આપ આપડી મુંઝાંઝ અને માત્ર માઇલ્સના પ્રાણને ખાત-રજ, પોતે માઇલ્સનો ધનકાર કરવાની કચુલાત હુને આપી હતી.

લાઇની મીલકત ગેરકાયદે ઉચાપત કરવાના કે પોતાની સ્ત્રીને દાર કરવાની ધમકી આપવાના વાંક માટે હુ ઉપર કાયદાનું કથું કામ ચલાવવામાં આવ્યું નહિ; કારણ કે સ્ત્રી તથા હિન્ડને તેની સામે જીજ્ઞાસી આપવાની ના પાડી. હુ પોતાની સ્ત્રીને લજીને પીએજ દેશમાં ચાલી ગયો, જ્યાં તે ભટકી ભટકીને મરણ પામ્યો; અને તે પછી હિન્ડન, અર્લ આફ કેન્ટ તેની સ્ત્રીને કે પ્રણયો. આ નવું જોડું લગનના ગાંઠથી જોડાઇને હિન્ડન હોલમાં પહેલી મુલાકાતે ગયું ત્યારે ભારી હર્ષ અને આનંદ થઇ રહ્યો હતો.

ટોમ કેન્ડીનો આપ-તો ક્યાં ચાલ્યો ગયો તે ફરીથી જણાયું નહિ. જે ખેડૂતને કામ દધને શુભામ તરીકે લેવામાં આવ્યો હતો તેની શોધ, રા-જાએ કરાવી અને હાથ લાગ્યા પછી તેણે તેને અદમાસોના ટોલાંમાંથી બહાર કઢાડી સુખથી ગુજરાન ચાલે એવાં સાધનો કરી આપી રસ્તે મુક્યો.

કેદમાં મળેલા પેલા બુદ્ધા આરીસ્ટરને તેણે કેદમાંથી મુક્ત કીધો તથા તેની દંડની શિક્ષા માફ કીધી. જે બે આપીસ્ટ પંથની સ્ત્રીઓને એકમાં સળગાવી દેવામાં આવી હતી તેની બંને દીકરીઓની ખોળ કરાવી તેને સારી રીતે આશ્રય આપી નવાજ માઇલ્સ હિન્ડનની પીઠ ઉપર નિર્દયપણે ફટકા મારનારા પેલા અમલદારને પકડી મંગાવી તેને તેનાં નિર્દયપણાનો અચ્છો સ્વાદ ચખાડ્યો.

રસ્તે ભટકતાં પેલા આજ પક્ષીને ચોરી જનારા પેલા બે છોકરા-ઓને ફ્રાંસીની જે સંજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી હતી તે તેણે રદ કરી, તેમજ જે સ્ત્રીએ એક વળકરેલું નાનું સરખું લુગડું ચોર્યું હતું તેની ફ્રાં-સીની સંજ્ઞા પણ તેણે રદ કરી; પણ આદેશાદી જંગલમાંની એક હરણને મારનાર એક માણસને ફ્રાંસીની સંજ્ઞા થઇ હતી તે સંજ્ઞા રદ કરવાનો હુકમ ધણો મોડો નિકળ્યો, કારણ તે હુકમ નિકળતાં પહેલાંનો તે આ-પડને યમપુરીમાં પહોંચાડી દેવામાં આવ્યો હતો.

હુકરેનું શિશું ચોરવાનાં વાંકાં માટે પોતે સપડાયો હતો તે વેળા તેને સન્નો કરતાં જ્યે ન્યાયાધિશે તેના તરફ દયા દેખાડી હતી તેના ઉપર તેણે મહેરબાની કરી અને તેને મોટા મોનપાનના આધાર ઉપર ચઢાવ્યો. જ્યાં સુધી રાજા જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે પોતાનાં આ સાહસકર્મની કથા મહેલેથી તે છેલ્લે સુધી કાંઈ પણ વાત છુપાવ્યા વગર લોકો આગળ કરતો હતો અને પોતાનાં આ સાહસ દરમ્યાન મેળેવેલા અનુભવથી તે કેવો મક્કમ અને દૃઢ બન્યો હતો તેની સઘળી વાત તે રસ લઈ લઈને કહેતો હતો અને મરણ પર્થત તે વાતની તાજ ને તાજ યાદ તેના મનમાં રમી રહી હતી.

માઈલ્સ હેન્ડલ અને ટોમ કેન્ટી રાજાના માનીતા થઈ પડ્યા હતા. હાંબી પર્થત તેઓ તેનાં જાની મિત્ર થઈ રહ્યાં હતાં અને તે મરણ માથે ત્યારે તેના મુખ્ય અને અંતઃકરણથી શોક કરનારા હતા. ભલા અર્થ આ કેન્ટે પોતાને મળેલા માનનો ઉપયોગ આધારને જાળવી રીતે કર્યો હતો; પણ પોતાને મળેલા અનુભવ સરખા હકને ઉપયોગ તે બહુ સંભાળથી અને જવલ્લેજ કરતો. એ હક તેને મલ્યા પછી માત્ર એ વાર તેણે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એક વાર તે હકનો ઉપયોગ તેણે રાણી મેરીના રાજ્યાભિષેકને સમયે અને ખીજવાર રાણી એલીઝબેથના રાજ્યાભિષેક સમયે કર્યો હતો. તે પછી તે હકનો ઉપયોગ, તેની પછીના તેના એક વંશને, જે પહેલા જેમ્સના રાજ્યાભિષેક સમયે કર્યો હતો. બહુ લાંબી લાંબી મુદતે આ પ્રમાણે આ હકનો ઉપયોગ થતો રહેવાથી તે હકને લગતી હકિકત લોકોના મનમાંથી લગભગ નિકળી ગઈ હતી. એક વાર આ હકનો ઉપયોગ, લગભગ પાંચ દીના ગાળા પછી થયો હતો; જેથી તે દિવસનો કેન્ટ, પહેલા આર્લ્સ રાંબ અને તેની દરબાર હજુર હાજર થઈ, પોતાના વંશનો હક ભોગવવાને રાજાની હજુરમાં પલાંઠો વાળીને બેસી ગયો ત્યારે દરબારમાં કેટલીક ગડબડ થઈ રહી. ગરબડનો તુરત ખુલાસો કરવામાં આવ્યો અને તેમ કરીને કેન્ટ કુટુંબનો હક નક્કી કરવામાં આવ્યો. એ કુટુંબનો છેલ્લો અર્લ રાજાની તરફથી લડતાં કોમનવેલ્થની પ્રસિદ્ધ લડાઈમાં માર્યો ગયો અને તેની જોડેજ તેનો આ વિચિત્ર હક પણ ઘોરમાં દટાયો.

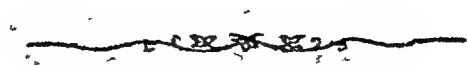
ટોમ કેન્ટી લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી, વૃદ્ધાવસ્થા સમયે સફેદ થયેલા વાલ અને ગંભીર એહેરો સર્વને આકર્ષે તેવો થયો હતો. મરણ સુધી તે માન પાનનો ભોગી રહ્યો. તેના વિચિત્ર પોશાક, તે જ્યાં જતો ત્યાં સર્વને સ્મરણ કરાવતો કે, આ પહેરનાર પુરૂષ એકવાર ઈંગ્લેન્ડનો રાજા હતો, એટલે જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં ત્યાં ભેગા થયેલાં લોકો તેને માન

આપી તેને રસ્તો આપતાં અને તુરત માથેથી ટોપી ઉતારી તેને સહાર કરવાને ચુકતાં નહિ. તેમની સલામ તે હસ્તે મુખડે લેતો અને કેવા વિચિત્ર સંજોગથી તે આવી ઉત્તમ સ્થિતિને પામ્યો છે તેનું તે સ્મરણ કરતો હતો.

રાજા છઠા એડવર્ડ, થોડાંજ વરસ જીવ્યો, પણ તેટલી મુદત તેણે બહુ સંજ્ઞાન પુરૂષને જાળતી રીતે પસાર કરી. જ્યારે પણ કોઈ અમીર ઉમરાવ કે અધિકારી તેના દયાળુ સ્વભાવ સામા તકરાર કરતો, કે કોઈ કાઠવા ધારેલા કાયદા બહુ નરમ છે એવી બાથ ભીડતો ત્યારે, રાજા તેના તરફ બહુજ માયાળુ અંતઃકરણથી તેને નિયતો એક ઉત્તર આપતો—

“ભાઈ, જીલમ અને દુઃખનો તને શું અનુભવ છે? તે અનુભવ માત્ર હું અને મારી પ્રજાજ માત્ર જાણે છે, તે તું જાણતોજ નથી.”

છઠા એડવર્ડનો અમલ દયા ને કરુણાથી ભરેલો પસાર થયેલો છે અને હવે આપણે પણ તેનું સ્મરણ કરીને છોલા રામ રામ !





# પુસ્તકમાં આવેલી નોટોના ખુલાસા.

## નોટ નં ૧-પ્રકરણ ૪ થું-પૃષ્ઠ ૧૫.

તે વેળા પોશાકોના ફેરફારના સંબંધમાં બહુ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. શીખાઉ અને કામદાર માણસોને લાંબા ઝલા અને બહુ રંગનાં મોતરચો પહેરાવવામાં આવતાં હતાં. કોટ ટીલમાં ટટરબંધ બેસતોજ કરાવવામાં આવતો, પણ તેની બાંહે બહુ ઢીલી રાખવામાં આવતી. વળી તથે બાંહે વગરનો એક ખીલે કોટ પહેરાવવામાં આવતો; કમરે ચામડાંનો લાલ રંગનો પટો, ગરદને એક પટી, અને નાની ચપટી કાળા રંગની ટોપી, જેનું કદ સુમારે રકાખીના સરખું હતું.

## નોટ નં ૨-પ્રકરણ ૪-થું-પૃષ્ઠ ૧૭.

એમ માલમ પડે છે કે, કાઉસ્ટ આસ્પિટાલ ન્યારે પહેલી સ્થાપવામાં આવી ત્યારે તે નિશાળને માટે ન હતી; તેના મુખ્ય હેતુ મહોલ્લામાં લટકતા છાકરાઓને આશ્રય આપવા, અને તેમને ઉછેરીને મોટાં કરવા વગેરેનો હતો.

## નોટ નં ૩-પ્રકરણ ૫ મું-પૃષ્ઠ ૨૬.

રાજ આ સમયે મરણની નજદીક હતો, અને રખેને નોર્ફોલ્ક છટખી જવા પામે તે માટે તેણે આંમની સલાને, તેને ફાંસી લટકાવવાનું ખીલ જલદીથી પસાર કરવાની તાકીદ કરી; અને તેમાં બહાનું એવું બતાવ્યું કે, નોર્ફોલ્ક, અર્લ્સ માર્શલનો ખિતાબ ભોગવે છે, તે જગા ઉપર ખીલની નિમણુક કરવાની જરૂર છે, કે જે પ્રિન્સ આર્ક વેલ્સને રાજ્યાભિષેક કરવાની નજદીક આવેલી તકે, પોતાના ઓદ્ધાની ફરજ બજાવે.

## નોટ નં ૪-પ્રકરણ ૭ મું-પૃષ્ઠ ૩૬.

૭ મા હેન્રી રાજના રાજ અમલ સુધી, જે પણ શોકસાજ ઈંગ્લંડમાં વપરાતી હતી તે હોલાંડ અને ફ્લાન્ડર્સથી આયાત થતી હતી. રાણી કથેરિઈને ન્યારે ખાલી સાલડ ખાવાનો શોક થતો ત્યારે તે માટે તેને છેક ત્યાં સુધી કાસદ મોકલવો પડતો.

નોટ નં ૫-પ્રકરણ ૮ મું-પૃષ્ઠ ૪૦.

ઉમરાવોની સલામ્મે, બંધવાને તપાસ્યા વગર, તેની સામાની જુથાની સાંભળવાની દરકાર કીધા વગર તેને ફાંસી લટકાવવાનું બીજા સાર કરી, આમની સલામ્માં મોકલી દીધું. આમની સલામ્મે રાજાનો હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને રાજાએ તેના ઉપર પોતાની મહોર છાપ મારીને બીજાને દિવસે, એટલે તા. ૨૯ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ડચુકને ફાંસી દેવાનો હુકમ કીધો.

નોટ ના. ૬-પ્રકરણ ૧૦ મું-પૃષ્ઠ ૫૦.

આ કટોરો, “લવીંગ કપ”નાં નામથી ઓળખાતો હતો અને તેમાંથી દારૂ ધીસવાની જે ક્રિયા થતી હતી તે અંગ્રેજી ઇતિહાસથી પણ જુના કાળની છે. તે ક્રિયા ડેનીશ મૂળમાંથી જન્મ પામેલી ગણાય છે. અંગ્રેજી ખાણ ઉપર આ કટોરાની ક્રિયા સદા ચાલુ હતી. તેના સંબંધમાં દંતકથા એવી ચાલે છે કે, પ્રાચીન જંગલી કાળમાં જાને પીનારાઓના જાંતે હાથો રોડાયલા રહે એવી સાવચેતી વાપરવામાં આવતી; એટલે આપનારનું હેતુ અને લેનારની પ્રીતિ જરા પણ કમી સમજાય નહિ.

નોટ ના. ૭-પ્રકરણ ૧૧ મું-પૃષ્ઠ ૫૫.

જે રાજા હિંદી આક્રમો થોડા કલાક વધુ જીવ્યો હોત, તે ડચુકને ફાંસી ચઢાવવાનો તેનો હુકમ અમલમાં આવી ગયો હોત. પણ રાજા આગલી રાત્રે મરણ પામ્યો છે એવા સમાચાર દાવરમાં જઈ પુગતાં જ લફટેનંટે તે હુકમ અમલમાં મુકવાનું અટકાવ્યું; અને તવા રાજા અમલની રાત્રિઆતમાં, ડચુક સરખા એક મોટા ઉમરાવના પ્રાણધાત સાથે કરવાનું કાઉન્સીલને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, કે જેને વળી તે સત્ત બહુ અન્યાયી અને ઘાતકીપણે કરવામાં આવી હતી.

નોટ ના. ૮-પ્રકરણ ૧૪ મું-પૃષ્ઠ ૭૪.

પેહલા જેમ્સ અને બીજા ચાર્લસ રાજાએ “બ્લિપીંગ બોય” રાખ્યા હતા. તેઓ નિશાળે લાણુતા અને લાણુવામાં કોઈ બુલંચુક પડતી ત્યારે તેમને કરવાની સજા, રાજાબીજા હોવાને લીધે, તેમને નહિ કરતાં, તેમની વતી કરાવેલા એક છોકરાને કરવામાં આવતી. જેને તે માટે ચોક્કસ લવોજમ મળતો, તે પ્રમાણે આ વાર્તાના નાયક રાજાને પણ એક “બ્લિપીંગ બોય”ની મદદે આપવામાં આવેલી બતાવવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૫૫ માની સામાન્ય નોટ.

જુવાન રાજા પોતાના મામા તરફ બહુ જ હેતુ ધરાવતો હતો. જે લોર્ડ જાન્ટે બહુ જ મધ્યમસર વર્તનારો અને દયાળુ સર્વભાવનો હતો. એની અમલમાં ઘણાક કાયદાઓની સખતાર્થ દૂર કરવામાં આવી હતી. ખાલી શબ્દો માટે કોઈને શુદ્ધગાર કરાવવાનું ધોરણ રદ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ તેમાં એક

માસની મુદત આપવામાં આવી હતી. આવી રીતે આગલાં રાજ્યોમાં પસાર થયેલા ઘણાક સખત કાયદાઓનું ઝેર ઓછું થઈ ગયું હતું, અને શહેરી હોદ્દા તેમજ ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં પ્રબલે ધર્મી પ્રકારનું જીટાપણ મળવા લાગ્યું હતું.

રાજા આઠમા હેન્રીના રાજ્યમાં મનુષ્યને ઝેર દેનારાઓને પાર્લિમેન્ટના કાયદાની રૂએ ઉકળતી કડામાં નાખીને મારી નાખવામાં આવતા હતા તે કાયદો પણ તે પછીના રાજા અમલમાં રદ કરવામાં આવ્યો હતો. જર્મનીમાં છેક ૧૭ મી સદીમાં આ ઘાતકી સજા, જોડા શિક્ષા બનાવનારાઓને કરવામાં આવતી હતી. ૧૬૧૬ માં એવી સજા હેમ્બર્ગમાં એક માણસ ઉપર અમલમાં મુકવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન દેવર નામના એક કવિએ કર્યું છે. જોડા શિક્ષા બેનોવવાના વાંક માટે પકડાયેલા એક સખેસને ઉકળતી કડામાં નાખીને મારી નાખવાની સજા કરવામાં આવી હતી; તેપણ કેવી રીતે? એકદમ તેને ઉપાડી કડામાં નાખી દેવામાં આવ્યો નહિ, પણ બગલમાંથી દોરડાં બાંધી તેને કપી વડે ઉંચે લટકાવવામાં આવ્યો અને નીચે કડા ઉકલતી. કપીનું દોરડું ધીમે ધીમે ઉતારી તેને ધીમે ધીમે નિચે ઉતારવામાં આવ્યો, જે વેળા ઉકળતી કડામાંથી નિકલતી ગરમ બાફથી તે અરધો બળીને છોલાઈ ગયો; પછી તેને અંદર ઝાંકાવવામાં આવ્યો. એમ કરતાં પહેલાં તેના પગ અને પછી શરીર તેલમાં નાખવામાં આવતું.

નોટ ના. ૯-પ્રકરણ ૧૫ મું-પૃષ્ઠ ૮૯.

એક સ્ત્રી અને તેની નવ વરસની નાહની છોકરીને તેમના પ્રાણ, ભૂત પિશાચને અર્પણ કરવાના તથા પોતાનું મોજું કાઢી નાખીને તોફાન ઉભું કરવાના અપરાધ માટે હંદીગરનમાં ફાંસી દઈ મારી નાખવામાં આવી હતી.

નોટ નં. ૧૦-પ્રકરણ ૧૭ મું-પૃષ્ઠ ૧૦૧.

બાપડા સાહુલદાને બળદ ન હતી કે, જે કાયદાની રૂએ આ ખેડૂતને સજા ભોગવવી પડી તે કાયદો ખુદ તેનાજ અમલમાં પસાર થવાનો હતો. તે ઘડાઈને તયાર થયેલો હતો, પણ પસાર થયો ન હતો. પણ આટલું તો માનવા લોગ છે કે, તે કાયદો ધરવાની સુચના તેના પોતાના તરફથી થઈ ન હતી.

નોટ નં. ૧૧-પ્રકરણ ૧૭ મું-પૃષ્ઠ ૧૪૭.

કેનેક્રીકટ અને ન્યુ હેવનમાં જ્યારે નવા કાયદાઓ બાંધવામાં આવ્યાર ત્યારે ૧૨ પેન્સની ઉપરની કિમતની ચોરી કરવાના અપરાધોને ઈંગ્લંડમાં ફાંસીની સજાને લાયક ગણવામાં આવતા હતા, અને તે છેક પહેલાં હેનરીના અમલથી ચાલ્યું આવતું હતું. ઈંગ્લેન્ડ કાયદામાં એ હદે ૧૩૧૧ પેનીની કરાવી હતી, એટલે એટલી કિમતથી વધુની ચોરી કરનારને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવતી હતી.

નોટ નં ૧૨-પ્રકરણ ૨૭ મું-પૃષ્ઠ ૧૮૨.

ઘોડી, બાજ પક્ષી ચોરવાનો કે વણકરને લ્યાંથી કપડાનો દુકરો ચોરનાર ફાંસીની સજાને પાત્ર ગણાતો; તેમજ રાજનાં જંગલમાંથી હરણને મારવું એ પણ ફાંસીને લાયકનો ગુન્હો ગણાતો. રાજ્યમાંથી મેંદાંની નિકાશ કરવી એ પણ ફાંસીનો ગુન્હો ગણાતો. વીલિયમ આર્થન નામના એક વિદ્વાન બારિસ્ટરને છઠા એક-વર્ડના અમલ પછી ઘણેક વખતે તેના બે કાન કાપી નાખી તેને કેદ કરવાની અને ત્રણ હજાર પૌડના દંડની સજા કરવામાં આવી હતી; ઉપરાંત જાંદગીપર્યંત કેદની સજા થઈ હતી. ત્રણ વરસ વધી તેણે રાજવંશ સામા ચોપાનિયું પ્રગટ કરી, ગુન્હો કાઢ્યો તે માટે તેની ફરી તપાસ ચલાવવામાં આવી અને તે અપરાધી ઠર્યાથી તેનાં બાકી રહેલાં કાનનાં શુધાં કાપી નાખવાની, પાંચ હજાર પૌડના દંડની, અને ગાલો ઉપર ડામ દેવાની અને જાંદગી પર્યંતનાં કેદની સજા કરવામાં આવી. જેવી આ સજા સખત હતી તેવાંજ ઘાતકીપણાથી તે અમલમાં મુકવામાં પણ આવી હતી.

નોટ નં ૧૩-પ્રકરણ ૩૩ મું- પૃષ્ઠ ૨૩૧.

કામરૂટ આરિપટાલ અથવા જલુ કોટ રકુલ, દુનિયામાં ઉત્તમ ખાતું ગણાતું હતું. તે બાંધવા માટેની જગા ૮ મા હેનરી રાજ્યે આપી હતી. તે પછી ૬ ઠા એકવર્ડે તે મકાનને સમરાવી વધાર્યું હતું અને તેમાં બ્યુકોટ રકુલ સ્થાપિ હતી અને તેમાં ગરીબ લોકોનાં બાળકોને કેળવણી આપવાનો તથા ઉછેરવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેના મોટા હોલમાં ૬ ઠા એકવર્ડે રાજની મોટી છબી ટાંગવામાં આવી છે. તેને તખ્ત ઉપર બેસાડી ડાબા હાથમાં રાજદંડ આપવામાં આવ્યો છે, અને બીજે હાથે તે લોર્ડ મેયરને ખિતાબ આપે છે. એક તરફ આન્સેલર રાજમહેર લઈ ઉભો છે અને બીજા હાથ ઉપર બીજા દરબારીઓ ખડા છે; બીજા એક હારમાં જાકરાઓ અને તેની સામી હારમાં નાનુક બાળકીઓને ઉભી રાખવામાં આવી છે. તેનો ડાઈનીંગ હોલ, તેની વચલી ગાલરી અને આરગનવાળી ગાલરી સાથે ૧૮૭ ફીટ લાંબી, ૫૧ ફીટ ચોડાની અને ૪૭ ફીટ ઉંચી જગા રોકે છે. નવ બારીઓ-તેમાં મુકવામાં આવી છે. તેમાં લગભગ ૮૦૦ જાકરાઓ લોજન લે છે. ખાણમાં પનીર લાકડાના કટોરામાં, ને બીર દારૂ લાકડાના ડોઈયામાં રેડવામાં આવે છે, અને રોટલી મોટી ટોપલીઓમાં આલુવામાં આવે છે. ખાણ વખતે અધિકારી મંડળ, લોર્ડ મેયર પોતાની ખુરશી ઉપર પ્રમુખસ્થાને બીરાજે એટલે આરગન સાથે એક ગાયન ગાઈ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે; ઘડો જાકરો માંચડા ઉપર ચઢી પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના પછી ખાણું સડ થાય છે અને તમાસગીરો ટેબલની વચેથી પસાર થાય છે. તે ખલાસ થતાં નિર્માણ થયલા જાકરાઓ ટોપલીઓ, જામો, કટોરા, ડોઈયા, મીનગતીઓ વગેરે સાથે સરઘસના આકારમાં લ્યાંથી દેવલના લાગતા વળગતાઓને નમતા પસાર થઈ જાય છે, આવાં એક ખાણનો દેખાવ નાંમદાર મેંહારાણી તથા ટ્રિન્સ આલબર્ટ ૧૮૪૫ માં જોયો હતો.

આ ઇચ્છુકો ડોકરોઆમાંના ઘણાકે બહુ પ્રસિદ્ધીને પામ્યા છે; દાખલા તરીકે જોશુઆ બાનસ અધિપતિ થયો હતો, જેરેમીયા માર્કલાંડ પ્રસિદ્ધ ટીકા કાર થઈ ગયો છે; કામદન પ્રાચીન શોધક હતો, સામ્યુઅલ રીચાર્ડસન નવલ ગ્રંથ કર્તા થયો છે, થામસ મીચલે એરીસ્ટોફેન્સીનું ભાષાંતર કર્યું છે; થોમસ બાર્નસે લાંડન ટાઈમ્સનું અધિપતિપણું ભોગવ્યું હતું.

સાત વરસની ઉમરની અંદરના તેમ નવ વરસની ઉપરનાને દાખલ કરવા માં આવતા નથી, તેમ પંદર વરસની ઉમર થઈ કે તેને રજા આપવામાં આવે છે. ૫૦૦ ગવરનરો છે, જેના ઉપરી તરીકે ઈંગ્લેન્ડનો રાજા અને પ્રિન્સ આર્ચ બેલસની નીમણુક થાય છે. ૫૦૦ પૌંડ સરનાર ગવરનર થઈ શકે છે.

૧૯૭૩૨



ટેવો, પૃ. ૮૧૬.

## રબીચન નાઈટ્સ.

(ચિત્ર ૧૭૫)

જાત ખીજા વિશ્વાયતથી મંગાવેલાં ૧૭૫ મોઢાં મુંદર ચિત્રા  
મહેશી આશ્રિતીની ક્રીમત ૩ ૧) હતી, તે વધારી છે. ચિત્રા  
મુંદર છે, પુઠાં પાઠાં છે. વાર્તાઓ એવી તો સરમ છે કે તેના  
વિશેષ જરૂર નથી. એકવાર અંધ હાથમાં લીધો તે પાછો  
પ્રમથોજ નહીં. એવો કાણુ હશે કે ને આવા મનરંજન પુસ્તક  
કોણ હશે ?

જ્યેષ્ઠનો વડો પ્રધાન મીંડ આશ્રિત વણે છે કે, 'ત્યારે ત્યારે  
તે કામતા બોલતી યાત્રી જાય છે, ત્યારે ત્યારે, વિશ્વાનિ મેલવવા  
મનને આનંદી બનાવવાને, ને ને પુસ્તકો વણે છે તેમાં અરે-  
બીચન નાઈટ્સ પણ છે.'

મીંડ લેણુસાયરે ઘરમાં રાખવા જોગ ને ૧૦૦ ગ્રંથો 'મહાબ્દ્ય'  
છે તેમાં પણ અરેબીચન નાઈટ્સ છે.

આ બાપાંતરને માટે સમજાં વર્તમાનપત્રોએ વખાણ કર્યાં છે,  
ને તેના રસને માટે તો સૌ ટોચ ચડીત થઈ ગયા છે. પુઠાં પાઠાં.

ક્રીમી ઓકટેવો, પૃ. ૭૭૨.

ક્રીમત ૩ ૩.

ભક્તશિરોમણિ કવિ ચિરંધર કૃત.

શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર.

મુંદર ચાર ચિત્રોસહિત.

એના રસ આગળ અને આશ્રિતી ભક્ત આગળ સર્વે નિરમ છે.  
એમાં એવી રમણીયતા છે ને રસાંકિના મનને પરમાનંદમાં લીન કરી શકે  
છે. શુભરાતમાં કામ કામ કયામટો કયા કરે છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર  
સાંભળનારાઓ ને યોજામંધ બેગાં થાય છે તે જોતાં આવા બેગાં  
પ્રસન્ન થયા વગર રહેશે નહીં.

મુચના-એક ભાટિયા ભક્તજનની લક્ષણોમાં...  
નકલ ટપાલ સિક્કે ૩ ૨) માં-ત્રણ માસ માટે માં-ત્રણ માસ માટે...

માટે રાખી શકાશે.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય  
અમદાવાદ-૬



19732



---

---

૧૧૭૭૭૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાલય  
અમદાવાદ - ૯